
De stad op straat

Exemplaren van deze uitgave zijn verkrijgbaar in de boekhandel en bij Elsevier bedrijfsinformatie onder vermelding van **ISBN 90-5749-120-6**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Van der Wouden

De stad op straat ; de openbare ruimte in perspectief. Ries van der Wouden (red.).
Den Haag : Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier bedrijfsinformatie - Ill. -
(Sociale en Culturele Studies ; 27)
Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.
ISBN 90-5749-120-6 (Elsevier bedrijfsinformatie)
NUGI 661
Trefw.: openbare ruimte ; stadssociologie ; Nederland

© **Sociaal en Cultureel Planbureau**

Den Haag, januari 1999

ISBN 90-5749-120-6

Deze publicatie is gedrukt op chloorvrij geproduceerd papier.

Inhoud

VOORWOORD	7
1 DE OPENBARE RUIMTE ALS PROBLEEM? <i>Ries van der Wouden</i>	9
2 GESTALTEN VAN STEDELIJKHEID Een verkenning van veranderingen in de openbare ruimte <i>Ries van der Wouden</i>	17
3 PLEINEN, PARKEN EN BOULEVARDS Vorm en vulling van het publieke domein <i>Michiel Wagenaar</i>	39
4 "VAN DE GROTE STAD GING EEN ONBESTEMDE DREIGING UIT" Hoe grootstedelijk is Nederland? <i>René Boomkens</i>	63
5 OPEN RUIMTE WORDT OPENBARE RUIMTE <i>Zef Hemel en Edwin van Uum</i>	81
6 VAN WIE IS DE OPENBARE RUIMTE? Bestuurlijk-juridische aspecten van beheer en gebruik van openbare ruimten in de stad <i>Willem Konijnenbelt</i>	95
7 DE RUIMTE VAN DE BURGER <i>Ries van der Wouden</i>	105
8 STEDELIJKE LANDSCHAPPEN Over de openbare ruimte in de postindustriële stad <i>Jack Burgers</i>	127
9 INSTITUTIES EN DE STEDELIJKE OPENBARE RUIMTE <i>Ton Kreukels</i>	149
10 DE OPENBARE RUIMTE IN OGENSCHOUW: ENKELE CONCLUSIES <i>Ries van der Wouden</i>	159
SUMMARY	173
AUTEURS	179

Voorwoord

Het beeld van een stad wordt in belangrijke mate bepaald door de toestand van haar openbare ruimte, dat wil zeggen het stedelijke gebied dat publiek toegankelijk is. Door grote bouwprojecten in de binnensteden, op voormalige industrie- en haventerreinen en aan de stadsranden verandert het aanzicht van de openbare ruimte zienderogen. Vergroting van de aantrekkelijkheid van de steden voor bedrijven en bewoners staat hoog op de agenda van stadsbestuurders en van de rijksoverheid. Ook buiten de traditionele stadscentra krijgt de openbare ruimte in toenemende mate aandacht. Suburbane woongemeenten zijn hard op zoek naar manieren om het 'stedelijke gehalte' van hun centra te verhogen. Rondom de grote stedelijke gebieden neemt de verwevenheid van stedelijke bebouwing en landelijke omgeving toe. Stad en land vloeien zichtbaar in elkaar over en landelijke gebieden krijgen het karakter van een openbare ruimte voor de stedelingen, die er een deel van hun vrije tijd doorbrengen. De openbare ruimte is tevens een belangrijk thema in het debat over de ruimtelijke inrichting van Nederland. De in het Regeerakkoord aangekondigde *Vijfde nota over de ruimtelijke ordening* zal in dit debat een nieuw markeringspunt vormen.

De openbare ruimte in de binnensteden staat ook om een heel andere reden in de belangstelling. Gewelddadige incidenten hebben geleid tot veel onrust over de toename van het 'zinloos geweld' in de stedelijke uitgaanscentra. Het politieke onbehagen over de onveiligheid van sommige delen van de stedelijke openbare ruimte en over de opstapeling van sociale problemen in achterstandswijken is toegenomen. Door de gewijzigde samenstelling van de stedelijke economie en bevolking, de toename van de mobiliteit en het ontstaan van nieuwe gedragspatronen van burgers is het gebruik van de openbare ruimte de laatste decennia sterk veranderd. Sommige stadslandschappen worden gedomineerd door de nieuwe kantoren van de dienstverlenende bedrijven, andere zijn veranderd in uitgaanscentra voor bezoekers uit de wijde omgeving, nog weer andere zijn het domein van migranten geworden.

De samenhang tussen de sociale en culturele veranderingen in de steden en de veranderingen in de openbare ruimte is een belangrijk thema in deze studie, die een verzameling van essays over de stedelijke openbare ruimte biedt vanuit een groot aantal wetenschappelijke disciplines. Met de publicatie van deze bundel wil het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een bijdrage leveren aan de gedachtevorming over de openbare ruimte en de toekomst van de stedelijke samenlevingen. Daarnaast is de publicatie bedoeld als stimulans voor nieuw empirisch onderzoek naar veranderingen in de stedelijke openbare ruimte. Van veel ontwikkelingen zijn de gegevens immers onvolledig, zoals in het slothoofdstuk door redacteur Ries van der Wouden wordt vastgesteld.

Het SCP heeft in zijn publicaties de laatste jaren al veel aandacht gegeven aan de sociale en culturele ontwikkelingen in de grote steden. In 1996 verscheen *De beklemd stad* (Cahier 126) en was het *Sociaal en Cultureel Rapport 1996* aan de grote steden gewijd; in 1998 volgde *Van hoog naar laag; van laag naar hoog* (Cahier 152), over de statusverandering van wijken tussen 1970 en 1995. Daarnaast is in de jaarlijkse Rapportage minderheden de grote stad een periodiek terugkerend thema.

De voorliggende studie is een continuering van deze aandacht voor de grote steden, en voegt daar tegelijkertijd het voor het SCP nieuwe thema van de openbare ruimte aan toe. De bijdragen in deze publicatie zullen een impuls geven aan nieuwe onderzoeksactiviteiten van het SCP en, naar ik hoop, ook van andere onderzoeksinstellingen.

Aan de voorliggende studie is meegewerkt door auteurs die niet bij het SCP werkzaam zijn. Ik ben hun zeer erkentelijk voor hun inspanningen bij de totstandkoming van deze publicatie.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 De openbare ruimte als probleem?

Ries van der Wouden

1.1 Stad, stedelijkheid en openbare ruimte

Wie nieuw is in een wereldstad komt dikwijls ogen tekort om de indrukken te verwerken. De visuele aantrekkingskracht van de stedelijke openbare ruimte berust op haar veelzijdigheid, of dat nu de veelheid aan gebouwen en winkels, het grote aanbod aan vermaak, of de veelkleurigheid van stedelijke leefstijlen is. Die veelzijdigheid is de kern van het begrip 'stedelijkheid'. Het summum van stedelijkheid is voor de meesten van ons nog steeds de metropool. Dat kan Parijs zijn, het Europese centrum van kunst en bohème van weleer, dan wel Manhattan, het enig denkbare decor voor de neurotische intellectuelen uit de gelijknamige film van Woody Allen, of wellicht Hong Kong en Singapore, de boegbeelden van de alweer wat tanende nieuwe rijkdom van het verre Oosten.

Stad, openbare ruimte en stedelijkheid vallen echter niet zonder meer samen. Vele stadsdelen of zelfs hele steden zullen bij ons niet direct de associatie met stedelijkheid oproepen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Amsterdamse stadswijk Betondorp, maar evenzeer voor de 'overloopgebieden' Lelystad en Almere. Zij zijn weliswaar steden met een openbare ruimte, maar missen stedelijkheid. Daarnaast zijn buiten het grondgebied van de steden in de openbare ruimte nieuwe decors voor stedelijkheid ontstaan. Gespecialiseerde bedrijven die voorheen bij uitstek in de stadscentra te vinden waren, zoals de handelsbanken en reclamebureaus, vestigen zich buiten de stadsgrenzen en nemen een deel van de stedelijkheid met zich mee. Het nieuwe centrale plein van Schiphol is met zijn veelheid aan winkels en zijn station precies een stadscentrum; alleen de permanente bewoners ontbreken. Wie de moeite neemt om de doorgaans fraai verluchte tijdschriften over architectuur door te bladeren, ziet dat ook nieuwbouwprojecten in plaatsen als Hendrik-Ido-Ambacht geprezen worden om hun hoge mate van stedelijkheid. Stedelijkheid is kennelijk nog steeds een positieve eigenschap, ondanks de afname van de waardering voor de stad als woonplaats.

Ook uit de grote projecten ter verhoging van de allure van de openbare ruimte uit de jaren tachtig spreekt een positieve waardering van stedelijkheid. Grootschalige nieuwbouw aan de Amsterdamse IJ-oevers, de Rotterdamse Kop van Zuid en de Haagse binnenstad moesten de stadscentra weer een stedelijke uitstraling geven (Hajer 1989; Ter Borg en Dijkink 1992). In Amsterdam is inmiddels de aandacht verplaatst naar de Zuid-as, die een grote aantrekkingskracht blijkt te hebben als vestigingsplaats voor kantoren, en naar de woningbouwprojecten in het oostelijke havengebied. In Rotterdam is de herstructurering van de Kop van Zuid gevorderd, en in Den Haag heeft het gebied rond het Centraal Station een geheel ander aanzien gekregen. In deze beide steden, evenals in Utrecht en Arnhem, bestaan onder de noemer van stedelijke 'sleutelprojecten' plannen voor verdere vernieuwing rond de stationsgebieden. Andere steden binnen én buiten de Randstad waagden zich vanaf de jaren tachtig eveneens aan vergelijkbare projecten, dikwijls rond de bouw van een nieuw museum (Groningen, Maastricht), een theater of een concertzaal (Breda, Tilburg). Veel van de binnenstadsprojecten zijn georganiseerd rond een belangrijke openbare instelling (een station, een museum), die dan als 'trekker' moet gaan functioneren voor nieuwe woningbouw en bedrijfsvestigingen.

Herstructurering van de openbare ruimte ter vergroting van de stedelijkheid is in de meeste projecten een essentiële doelstelling. De opname van 'stedelijkheid' als doelstelling in projecten en beleidsplannen geeft echter niet alleen aan dat stedelijkheid positief wordt gewaardeerd, maar ook dat het kennelijk als een bedreigd fenomeen wordt gezien, als een problematisch deel van de stedelijke openbare ruimte. De openbare ruimten in de stadscentra

hebben een te gering stedelijk gehalte, en dat moet worden opgevijseld. Dat was althans de teneur van de plannen van veel stadsbesturen in de tweede helft van de jaren tachtig. De rijksoverheid deelde de zorgen van de stadsbesturen, zo bleek uit de *Vierde Nota over de ruimtelijke ordening* uit 1988 (TK 1987/1988). In de Vierde nota werden de stadsbesturen gestimuleerd om meer aandacht te besteden aan de kwaliteit van de openbare ruimten in de steden (Reijndorp en Nio 1996).

De grote nadruk die door de stadsplanners op het bouwen wordt gelegd, wekt soms de indruk dat stedelijkheid vooral een probleem van de gebouwde omgeving is, een eigenschap van architectuur en stadsontwerp. Stedelijkheid, en daarmee de kwaliteit van de openbare ruimte, hangt echter evenzeer samen met de aanwezigheid van bepaalde leefstijlen, zo luidt het uitgangspunt van deze publicatie. Daarmee wordt in grote lijnen het debat voortgezet dat in Nederland een grote impuls kreeg door de publicatie in 1983 van *Steden zonder stedelijkheid* van de socioloog Zijderveld. Zijderveld omschreef stedelijkheid als een specifiek, door de stadsburgers gedragen ethos (Zijderveld 1983: 34-35; 76-79).

Een spoor van de opvattingen van Zijderveld is terug te vinden in de titel van het plan dat vijftien steden in 1995 presenteerden in het kader van het grotestedenbeleid: *Steden staan voor stedelijkheid* (BiZa 1995b). In het plan zelf zoekt men echter tevergeefs naar een uitwerking van het begrip 'stedelijkheid' die meer is dan een combinatie van de gebruikelijke beleidsterreinen en een obligate verwijzing naar 'stedelijke cultuur'. Ter verdediging van de stadsbesturen moet worden toegegeven dat 'stedelijkheid' moeilijk als een direct object van beleid te omschrijven valt. Veel eerder is het de tamelijk ongrijpbare resultante van de interactie tussen openbare ruimte, het gedrag van burgers, instellingen en bedrijven, en het overheidsbeleid. Bij het overheidsbeleid gaat het dan niet alleen om het beleid ten aanzien van de fysieke omgeving, zoals dat bijvoorbeeld is verwoord in de reeds genoemde *Vierde nota over de ruimtelijke ordening*, maar om al het beleid dat de ruimtelijke, sociale en economische kenmerken van de steden beïnvloedt.

In paragraaf 1.2 zullen eerst de twee centrale begrippen uit deze publicatie, openbare ruimte en stedelijkheid, nader worden omschreven. In paragraaf 1.3 wordt vervolgens een zeer beknopt overzicht gegeven van de belangrijkste bedreigingen van de stedelijke openbare ruimte en van het beleid dat die bedreigingen zou moeten tegengaan. Paragraaf 1.4 bevat een overzicht van doel en inhoud van deze publicatie.

1.2 Openbare ruimte en stedelijkheid: een voorlopige omschrijving

Voor een goed begrip van de veranderingen in de stedelijke openbare ruimte zijn zowel de fysieke als de sociale en culturele aspecten van belang. In de metafoor van het toneel: niet de toneelvloer met de decors of de toneelspelers op zich zijn interessant, maar wel het toneelspel dat uit de combinatie van beide ontstaat. Bij het begrip 'openbare ruimte' ligt het accent op de ruimtelijk-fysieke kenmerken, bij 'stedelijkheid' op de sociale en culturele kenmerken van het stedelijke openbare leven. De beide begrippen kunnen niet los van elkaar worden gezien.

Openbare ruimte verwijst naar de ruimtelijk-fysieke aspecten van het stedelijke openbare leven. Het begrip kan het best worden omschreven door het van twee verwante begrippen te onderscheiden: de openbare weg en het publieke domein. De openbare weg is een duidelijk afgebakend juridisch en verkeerstechnisch begrip. De openbare ruimte omvat wel de openbare wegen, maar is veel meer dan dat. Zij omvat ook de privaat beheerde, maar voor collectief gebruik bestemde ruimten, zoals de winkelgalerijen, en de 'bewegende delen' van de stedelijke ruimten voor collectief gebruik, het openbaar vervoer. Trekt men de grenzen nog wat wijder, dan kunnen ook de algemeen toegankelijke ruimten van winkels, restaurants en theaters tot de

openbare ruimte of de semi-openbare ruimte worden gerekend. Dan wordt duidelijk dat de openbare ruimte niet scherp is af te grenzen. Tussen de meest private ruimten van de woonhuizen en de meest openbare ruimten van de straten en pleinen bevindt zich een scala van tussenvormen.

De openbare ruimte onderscheidt zich aan de andere kant van het begrip 'publiek domein', doordat het een materiële ruimtelijke betekenis heeft. Ondanks de gelijke historische oorsprong is 'publiek domein' tegenwoordig een politiek en bestuurlijk begrip geworden, waarmee de maatschappelijke functies en instellingen worden aangeduid die gekoppeld zijn aan het algemeen belang (Kreukels en Simonis 1989: 10). Waar in de agorale Griekse democratieën het begrip 'domein' nog verwees naar een specifieke stedelijke ruimte, namelijk het plein, is het in onze samenleving een 'ruimte vrij' politiek begrip, dat vooral een institutionele betekenis op nationaal niveau heeft.

Stedelijkheid is een cultureel kenmerk in de brede zin van het woord. Eerder dan over de vorm gaat het over het *gebruik* van de openbare ruimte. Stedelijkheid duidt typisch het domein van interacties tussen vreemden aan, en niet tussen verwanten, zoals dat in een dorpsamenleving het geval is. In dat opzicht lijkt de openbare ruimte op de markt, die niet toevallig in steden zijn historische oorsprong heeft. Een openbare ruimte in een stad is des te stedelijker naarmate het gebruik ervan veelzijdiger dan wel multifunctioneler is. *Veelzijdigheid* kan betrekking hebben op sociale groepen, op leefstijlen en op woonlocaties van de gebruikers. Daaraan dankten de pleinen in het traditionele stadscentrum hun stedelijkheid: het waren zondagse flaneerplaatsen voor vele groepen uit de stedelijke bevolking, en in tegenstelling tot het buurtplein werden ze niet alleen gebruikt door bewoners van de nabijgelegen straten, maar ook door bewoners van vele stadsbuurten en door niet-stedelingen. *Multifunctionaliteit* heeft betrekking op de overlapping van verschillende stedelijke functies binnen of rondom dezelfde openbare ruimte: handel, gespecialiseerde dienstverlening, besturen, uitgaan en consumeren. Opnieuw is het centrale stadsplein het klassieke voorbeeld. Daar vindt men het stadhuis, de beurs en de theaters in elkaars nabijheid, terwijl ook de belangrijkste winkelstraten ermee verbonden zijn. De tegenpool van 'stedelijk' is hier niet 'landelijk', maar de monofunctionele slaapstad of het industrieterrein.

1.3 Bedreigingen en beleid

Naast een hoge mate van historische continuïteit en nieuwe ontwikkelingen in het gebruik van vele stedelijke openbare ruimten, worden in de literatuur en de beleidsdocumenten vooral bedreigingen voor de diversiteit, de leefbaarheid en de toegankelijkheid van de openbare ruimte vastgesteld. De oorzaken die daarvoor worden aangedragen zijn samen te vatten in vier categorieën.

Ten eerste zijn door de ruimtelijke spreiding van stedelijke functies en door de functionele stadsplanning de stedelijke ruimten steeds *monofunctioneler* geworden. Waar in de vroegmoderne Europese stad handel, productie, wonen en vermaak in elkaars onmiddellijke nabijheid plaatsvonden en zorgden voor multifunctionele openbare ruimten, zijn deze functies nu steeds meer in de ruimte gescheiden geraakt. Deze tendens is versterkt door de in de twintigste eeuw dominante opvattingen van functionele stadsplanning, die daarom heftig zijn bekritiseerd (te beginnen bij Jacobs' beroemde polemiek *The death and life of great American cities* uit 1961).

Ten tweede is er sprake van een *privatisering* van de stedelijke openbare ruimte, dat wil zeggen een vermindering van de publieke toegankelijkheid door de private toe-eigening van de openbare ruimte. Privatisering geschiedt zowel door bedrijven (parkeerterreinen, winkelcentra die 's avonds worden afgesloten) als door sociale groepen (tippelzones, rondhangende

jongeren, straten met hoge criminaliteit, afgesloten en bewaakte woonwijken voor de rijken in de VS) en door verkeersstromen (de auto als bewegend privé-domein). Deze privatisering heeft gevoelens van onveiligheid en segregatie in het ruimtegebruik tot gevolg, waardoor de leefbaarheid van de stedelijke openbare ruimte wordt uitgehold.

Ten derde worden de kwaliteit en diversiteit van de openbare ruimte aangetast door de *selectieve migratie van en naar de steden*. Waar de steden voorheen ook vele bewoners met een hoge sociale status kenden, is het aandeel van de hoge- en middenstatusgroepen in de stadsbevolking door de suburbanisatie afgenomen. Oudere delen van de steden of stadsdelen met relatief goedkope woningen, werden zo het domein van allochtone immigranten en lage-inkomensgroepen. In deze probleemwijken is dikwijls sprake van een vermindering van de kwaliteit van de openbare ruimte, vooral indien in deze wijken ook nog veel criminaliteit wordt aangetroffen. Het achterstandsbeleid in de grote steden is met name op deze wijken gericht.

Ten vierde is de stedelijke openbare ruimte beïnvloed door *culturele veranderingen op de lange termijn*. Door deze veranderingen is de 'volheid' van het stedelijke leven verschaald. Het gaat hier om een cluster van ontwikkelingen die men zelden in beleidsnota's tegenkomt, maar wel in het werk van historici en cultuurfilosofen. Van belang zijn onder meer de gegroeide status van het privé-leven ten opzichte van het openbare leven, de aantasting van de positie van de stedelijke cultuur als 'voortrekker' in het moderniseringsproces, de cultus van snelheid en beweging, de verminderde binding van personen aan plaatsen, culturele veranderingen in de zelfpositionering van individuen in de stedelijke openbaarheid, en de afhankelijkheid van het stadsbestuur van de verzorgingsstaat.

Niet alle genoemde oorzaken van de bedreigingen voor de diversiteit, de leefbaarheid en de toegankelijkheid van de openbare ruimte zijn object van overheidsbeleid. Dat geldt met name voor de vierde categorie, maar ook bij de andere categorieën staat de overheid soms met lege handen, omdat ze afhankelijk is van marktpartijen of omdat ze bepaalde maatregelen niet mag treffen (bv. een spreidingsbeleid op grond van etniciteit). De zorg om de grote steden, die vooral in de jaren tachtig sterk is gegroeid, heeft echter vele maatregelen gegenereerd die de stedelijke openbare ruimte op de één of andere manier beïnvloeden. De reeds genoemde *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* uit 1988 en de in 1991 onder de titel *Ruimte voor architectuur* (TK 1990/1991) uitgebrachte beleidsnota architectuurbeleid richten zich expliciet op de kwaliteit van de openbare ruimte. Daarnaast zijn de volgende beleidsterreinen van belang.

Van eminent belang voor de fysieke kwaliteit van de openbare ruimte is natuurlijk het vanaf de jaren zeventig gevoerde *stadsvernieuwingsbeleid* en de recente *stedelijke herstructurering*. Was de stadsvernieuwing vooral gericht op het 'bouwen voor de buurt' en het verhogen van de kwaliteit van de woningen voor stedelingen met lagere inkomens, de stedelijke vernieuwing is eerder gericht op het verruimen van het woningaanbod in de stad voor de hogere en midden-inkomens. De stadsvernieuwing heeft dus het fysieke aanzien van de openbare ruimte in de stedelijke lage-inkomswijken verbeterd, maar de sociale eenzijdigheid in stand gehouden. De stedelijke herstructurering poogt ook het laatste te beïnvloeden (SCP 1998; VROM 1997). Het sinds het vorige kabinet gevoerde *grotestedenbeleid* heeft een economische en een sociale component. Dat grotestedenbeleid is in 1995 gestart met convenanten tussen de rijksoverheid en de vier grote steden in de Randstad alsmede vijftien andere grote en middelgrote gemeenten (BiZa 1995a en 1995b). Inmiddels nemen 25 steden deel aan het grotestedenbeleid. Het grotestedenbeleid omvat een diversiteit aan projecten gericht op de stedelijke economie, de werkgelegenheid, de leefbaarheid van achterstandswijken, het onderwijs en de criminaliteitsbestrijding. Sommige leefbaarheids- en veiligheidsprojecten zijn direct gericht op de openbare ruimte.

Dat laatste geldt ook voor het *veiligheidsbeleid*, dat onder meer tot doel heeft door meer toezicht de veiligheid in de openbare ruimten te vergroten (BiZa 1995c). Het debat over de veiligheid van de openbare ruimte heeft de laatste jaren een impuls gekregen door de publieke onrust over 'zinloos geweld' en geweld op straat. Door een aantal incidenten is nieuwe aandacht ontstaan voor de relatie tussen alcoholgebruik, uitgaansgedrag en geweld (SCP 1998: 666).

Ten slotte dient ook het beleid ten aanzien van de *economische infrastructuur* te worden genoemd. Het gaat hierbij om de directe facilitering van bedrijfsvestigingen, zoals de herstructurering van de bedrijfsterrinen in de steden, en om de infrastructuur voor het transport. De relatie tussen de stedelijke openbare ruimte en het transport is ambivalent: enerzijds wordt de toegankelijkheid van de steden als een essentiële voorwaarde gezien voor een vitale stadseconomie, anderzijds legt met name het autogebruik een grote druk op de stedelijke openbare ruimte. Tot dit beleidsterrein worden ook de in paragraaf 1.1 genoemde sleutelprojecten rond de stationslocaties in de grote steden gerekend (CPB et al. 1998). Deze stationslocaties zijn toekomstige haltes voor hogesnelheidstreinen. De openbare ruimte rond deze locaties zou moeten bijdragen aan en meeprofiteren van de bedrijvigheid en drukte die door de stations worden gegenereerd.

Deze publicatie gaat niet in eerste instantie over beleid. Dat betekent echter niet dat ze geen nut zou hebben voor het huidige en het toekomstige beleid ten aanzien van de openbare ruimte. De ruimtelijke inrichting van Nederland in de toekomst is immers volop in discussie. Steden hebben een belangrijke plaats in de Nederlandse ruimtelijke orde. In deze publicatie wordt gepoogd greep te krijgen op de snelle veranderingen van de stedelijke samenleving en de gevolgen daarvan voor de openbare ruimte. Dat gebeurt vooral vanuit een sociale en culturele invalshoek, waarbij in enkele bijdragen ook de positie van de overheid en publieke instellingen aan de orde komen.

1.4 Doel, thema's en inhoud van deze publicatie

De economie, de ruimtelijke orde en de bevolkingssamenstelling van de Nederlandse steden zijn de afgelopen decennia grondig veranderd. De stedelijke economie kreeg een post-industrieel karakter, en de suburbanisatie en immigratie beïnvloedden de ruimtelijke samenstelling van de grootstedelijke gebieden. De gevolgen voor de openbare ruimte en de stedelijke cultuur, die hier met het begrip 'stedelijkheid' wordt aangeduid, zijn overal merkbaar. Het *primaire* doel van deze publicatie is het thematiseren van die veranderingen in én buiten de traditionele stadscentra. Dat stelt hoge eisen aan de scherpte van de analyses. Het betekent aan de ene kant dat stedelijkheid en openbare ruimte niet zodanig vastgeknoopt moeten worden aan specifieke historische vormen van stadsleven dat nieuwe vormen niet worden herkend en alleen nostalgie over vergane stedelijkheid rest. Het betekent aan de andere kant dat de analyse van stedelijke ontwikkelingen zodanig afgebakend zal moeten zijn dat niet alle nieuwe leefwijzen binnen de grenzen van de stad of alle architectuur die ook maar in de verte naar stedelijkheid verwijst, juichend als 'nieuwe vormen van stedelijkheid' worden omarmd. Het *secundaire* doel van de publicatie is om de begrippen 'stedelijkheid' en 'openbare ruimte' van de tekentafels der architecten en planologen terug te brengen in de sociale wetenschappen. De sociaal-wetenschappelijke belangstelling in Nederland voor steden en stedelijkheid vertoont een golfbeweging. In de jaren vijftig en zestig zijn er, vooral vanuit de sociografische en geografische hoek, de nodige discussies gewijd aan de sociale en ruimtelijke ontwikkelingen in stedelijke gebieden (Van Doorn 1955; Jolles 1960; verschillende artikelen uit die periode in de bundel van Bours en Lambooy 1974). Sommige van de indertijd geformuleerde inzichten over stad en stedelijkheid blijken nog steeds actueel, indien er tenminste rekening

mee wordt gehouden dat de toenmalige inzichten werden geformuleerd in de hoogtijdagen van de industriële economie, die rond de grote steden overigens al wel deconcentratietendensen vertoonde. In de jaren tachtig is er vanuit de sociale wetenschappen opnieuw aandacht geschonken aan stedelijkheid en de stedelijke openbare ruimte (Zijderveld 1983; Van Engelsdorp Gastelaars 1980; Hajer 1989; Burgers 1989 en 1990), maar die aandacht is weer verslapt, wellicht vanwege het uitblijven van funderend empirisch onderzoek dat een breder terrein bestrijkt dan alleen aspecten van het uitgaansleven of het winkelapparaat (Burgers et al. 1992; Burgers et al. 1993; Oosterman 1993; Van Duren 1995).

In paragraaf 1.3 is reeds gemeld dat deze publicatie gezien kan worden als een bijdrage aan het debat over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland. Dat kan op verschillende manieren. Eén van de manieren is het verbeteren van de empirische basis van dat debat. Daarvoor is het nodig dat de toestand en dynamiek van de openbare ruimte in de postindustriële stad aan nader onderzoek wordt onderworpen. De verschillende bijdragen in deze publicatie zijn bedoeld om de thema's van dergelijk onderzoek te verkennen.

Die thema's voor onderzoek zijn te vinden op zeer verschillende schaalniveaus, van de ontwikkelingen in de wereldeconomie tot de individuele leefstijl. Zij kunnen geordend worden in een simpele driedeling: macro, meso en micro. De indeling slaat niet alleen op de ruimtelijke schaal van de onderwerpen, maar ook en vooral op de centrale objecten van de bespiegelingen. Bij 'macro' staan ruimtelijke eenheden centraal: de Randstad, steden, landelijke gebieden, suburbane gebieden. Bij 'meso' draait het om instituties: (gemeentelijke) overheden, bedrijven, instellingen uit de quatrijve sector, winkels. Bij 'micro' is het individu het hoofdonderwerp: de burger, de consument, de deelnemer aan een subcultuur. Hoofdstuk 2 van deze publicatie bevat een literatuurverkenning naar de veranderingen in de stedelijke openbare ruimte op deze drie niveaus.

Het historische overzicht van Wagenaar in hoofdstuk 3 gaat zowel over stedelijke ruimtelijke eenheden als over institutionele factoren. De auteur wijst daarbij op het belang van de rol van de grote stad (en met name de hoofdstad) in de politieke cultuur van een land. Hij contrasteert de ontwikkelingen in de negentiende eeuw van Amsterdam en Londen, beide onder een liberaal-burgerlijk regime, met die van andere hoofdsteden met een nationaal en autocratisch regime. Omdat dit hoofdstuk tevens een goed leesbare historische introductie op het thema 'stedelijke openbare ruimte in Nederland' is, is het als eerste na de inleidende hoofdstukken opgenomen.

Waar in het historische hoofdstuk van Wagenaar de belangrijkste ruimtelijke eenheden nog binnen de stadsgrenzen te vinden zijn, laten de daaropvolgende hoofdstukken van Boomkens en van Hemel en Van Uum zien dat de ruimtelijke processen zich tegenwoordig goeddeels op een hoger schaalniveau afspelen, het niveau van de Randstad. In beide bijdragen staat de relatie tussen de stad, de stedelijke gebieden en de omgeving centraal. Boomkens gaat in hoofdstuk 4 vooral in op de concepten in de discussies over de ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland, en eindigt met een kritische bespreking van de visies van Niek de Boer, Vincent van Rossem en Rem Koolhaas over de ruimtelijke ontwikkelingen van het stedelijke gebied. In de bijdrage van Hemel en Van Uum in hoofdstuk 5 is het stedelijke gebruik van de 'open ruimten' het hoofdonderwerp.

In de daaropvolgende hoofdstukken staat het institutionele niveau centraal. Konijnenbelt geeft in hoofdstuk 6 een overzicht van de rol van recht en bestuur in de openbare ruimte, waarbij drie verschillende fasen aan de orde komen: bestemming, inrichting, en beheer en gebruik. In de bijdrage van Van der Wouden in hoofdstuk 7 draait het om de relatie tussen instituties, burgerschap en leefstijlen. De auteur confronteert het politieke denken over burgerschap met de kenmerken van de postindustriële stad, en stelt de mogelijkheden van een meer institutioneel ingevuld burgerschap aan de orde. In de bijdrage van Burgers in hoofdstuk 8 komen de

postindustriële leefstijlen in het volle licht. Burgers onderscheidt een zestal verschillende stadslandschappen in de postindustriële stad, van het 'geërecteerde landschap' van de transnationale economie en de nieuwe bestuurlijke stijl tot de 'gemarginaliseerde ruimte' van de verliezers in de stedelijke samenleving. De bijdrage van Kreukels in hoofdstuk 9 heeft een sterk programmatisch karakter: hij bepleit een 'institutiegevoelig' planologisch onderzoeksprogramma, waarin zowel schaalvergroting als schaalverkleining een plaats hebben. Hoofdstuk 10, het slothoofdstuk van deze publicatie, sluit daarbij aan. Het bevat niet alleen een samenvatting van enkele centrale thema's van deze publicatie, maar tevens voorstellen voor toekomstig onderzoek naar de stedelijke openbare ruimte.

Literatuur

- BiZa (1995a)
Convenant grotestedenbeleid Kabinet-G4. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken, 1995.
- BiZa (1995b)
Steden staan voor stedelijkheid. Convenant grotestedenbeleid Kabinet-G15. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken, 1995.
- BiZa (1995c)
Veiligheidsbeleid 1995-1998. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken, 1995.
- Ter Borg en Dijkink (1992)
E. ter Borg en G. Dijkink. Strijd en hegemonie. De beleidsfilosofie rond stedelijke vernieuwing in Amsterdam en Den Haag. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1992 (Stedelijke netwerken 39).
- Bours en Lambooy (1974)
A. Bours en J.G. Lambooy (red.). Stad en stadsgewest in de ruimtelijke orde. Assen: Van Gorcum, 1974.
- Burgers (1989)
J.P.L. Burgers. Ruimte voor individualisering? In: *Beleid en maatschappij* (1989) 6 (313-321).
- Burgers (1990)
J.P.L. Burgers. De stad van de jaren negentig: postmoderne nederzetting? In: *Sociologische gids* 37 (1990) 2 (74-93).
- Burgers (1992)
J. Burgers (red.). *De Uitstad: over stedelijk vermaak*. Utrecht: Jan van Arkel, 1992.
- Burgers et al. (1993)
J. Burgers, A. Kreukels en M. Mentzel (red.). *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*. Utrecht: Jan van Arkel, 1993.
- CPB et al. (1998)
Centraal Planbureau, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Sociaal en Cultureel Planbureau, Adviesdienst Verkeer en Vervoer. *Kiezen of delen: ICES-maatregelen tegen het licht*. Den Haag: CPB, 1998.
- Van Doorn (1955)
J.A.A. van Doorn. *Wijk en stad: reële integratiekaders? Prae-adviezen voor het Congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken, Isonovo, 1955*.
- Van Duren (1995)
A.J. van Duren. *De dynamiek van het constante*. Utrecht: Jan van Arkel, 1995.
- Van Engelsdorp Gastelaars (1980)
R. van Engelsdorp Gastelaars. *Niet elke stadsbewoner is een stedeling*. Amsterdam: Sociaal-geografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, 1980.
- Hajer (1989)
M.A. Hajer. *De stad als publiek domein*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1989.
- Jacobs (1994)
J. Jacobs. *The death and life of great American cities*. London: Penguin (oorspr. 1961).
- Jolles (1960)
H.M. Jolles. *Stad, stedelijkheid en stadsgemeente*. In: *Mens en maatschappij* (1960) (161-184).
- Kreukels en Simonis (1989)
A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.). *Publiek domein*. Meppel: Boom, 1989.
- Oosterman (1993)
J. Oosterman. *Parade der passanten. De stad, het vertier en de terrassen*. Utrecht: Jan van Arkel, 1993.
- Reijndorp en Nio (1996)
A. Reijndorp en I. Nio. *Het stedelijk theater*. Bussum: Thoth, 1996.
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1998.
- TK (1987/1988)
Vierde nota over de ruimtelijke ordening. Tweede Kamer, vergaderjaar 1987/1988, 20940, nrs.1-2.
- TK (1990/1991)
Ruimte voor architectuur. Tweede Kamer, vergaderjaar 1990/1991, 21363, nrs. 2-3.
- VROM (1997)
Nota stedelijke vernieuwing. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne, 1997.
- Zijderveld (1983)
A.C. Zijderveld. *Steden zonder stedelijkheid. Een cultuursociologische studie van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.

2 Gestalten van stedelijkheid

Een verkenning van veranderingen in de openbare ruimte

Ries van der Wouden

2.1 Inleiding

Het debat over stad, stedelijkheid en de openbare ruimte is niet van vandaag of gisteren. Vooral sinds de stormachtige groei van de industriële stad werd de stedelijke leefwijze aan het begin van deze eeuw object van het werk van sociologen, zowel in Europa (Weber, Tönnies) als in de Verenigde Staten (Chicago School). Inmiddels is in de westerse wereld de grote stad in hoog tempo veranderd van een industriële in een postindustriële stad, met de daarbij behorende ruimtelijke en sociale structuur. Daardoor zijn ook de openbare ruimten en de stedelijke leefstijlen veranderd. In dit hoofdstuk worden die veranderingen middels een literatuurverkenning gethematiseerd.

Ook in de postindustriële stad zijn de effecten van culturele veranderingen op de lange termijn merkbaar. Zij worden in paragraaf 2.2 besproken aan de hand van het werk van de cultuurfilosoof en historicus Richard Sennett. Geen enkele andere auteur heeft zich zo diepgaand gebogen over de wisselwerking tussen ruimtelijke en sociale aspecten van stedelijkheid. Zijn werk zal dienen om de veranderingen in de stedelijkheid in een breder sociaal en cultureel perspectief te plaatsen. Sennett is echter typisch een historicus van de 'lange duur', die zich vooral richt op vergelijkingen tussen tijdvakken en daarom minder oog heeft voor actuele veranderingen in de stedelijkheid. Ontwikkelingen in de stedelijkheid, die in de naoorlogse periode zeer pregnant zijn geworden, vallen grotendeels buiten zijn blikveld. Met de meeste stadssociologen deelt Sennett bovendien een bepaalde vorm van bijziendheid: stedelijkheid wordt slechts gezocht in de klassieke centra van de steden. Dat gebrek van de stadssociologen is als het ware het spiegelbeeld van dat van de architecten en planologen. Waar de laatsten worden gedreven door een beroepsmatige maakbaarheidsgedachte en menen dat stedelijkheid ook in Hendrik Ido Ambacht te realiseren is als de stenen maar op de juiste wijze worden gestapeld, blijven de eersten geconcentreerd op de plaats waar de stedelijkheid zich historisch manifesteerde. Slechts een combinatie van beide perspectieven levert een evenwichtig beeld op van de ontwikkelingen en toekomstperspectieven van de stedelijkheid.

De ontwikkelingen in de stedelijkheid gedurende de laatste decennia kunnen op macroniveau worden beschreven als een verstrooiing van stedelijke functies tot buiten de grenzen van de stad, die tevens een verdunning is van de stedelijkheid in de traditionele stedelijke gebieden, zowel in ruimtelijk als in institutioneel en sociaal opzicht. In paragraaf 2.3 wordt een overzicht gegeven van de invloed die de ruimtelijke ontwikkelingen van de vroegmoderne, de industriële en de postindustriële stad hebben gehad op de stedelijkheid. De gevolgen van de maatschappelijke functionele differentiatie voor de stedelijke openbare ruimte en de institutionele veranderingen op mesoniveau die daaruit voortvloeiden, komen in paragraaf 2.4 aan de orde. In paragraaf 2.5 worden op microniveau de veranderingen in het gebruik van de stedelijke openbare ruimte en de ontwikkeling van stedelijke leefstijlen besproken. Dat leidt tot een sociologische typologie van verschillende soorten stedelijke openbare ruimte, ingedeeld naar verschillen in het gebruik dat van die ruimte wordt gemaakt. In paragraaf 2.6 worden ten slotte enkele hoofdpunten uit het hoofdstuk samengevat.

2.2 Sennett: historische metamorfosen van stedelijkheid

Vrijwel het gehele oeuvre van de socioloog en historicus Richard Sennett is gewijd aan het leven in de stad. In zijn bekendste boek, *The fall of public man* bespreekt Sennett de veranderingen tussen het privé-domein - het domein van de persoonlijke relaties - en het openbare domein - het domein van de onpersoonlijke relaties. Tot de negentiende eeuw was het openbare domein bij uitstek gelokaliseerd in de grootstedelijke openbare ruimten, die als het ware de decors vormden voor het stedelijke theater. In dat complexe toneelstuk speelde men zijn rol door afstand te nemen van de intimiteit, van de passies die in het privé-domein van belang waren. Daarmee was het stedelijke acteurschap niet passieloos: de publieke passies waren eenvoudigweg van een andere aard dan die van het privé-domein. Distantie tot het persoonlijke was een wezenskenmerk van het stedelijke publieke gedrag (zie ook: Bahrdt 1974: 66; Van der Staay 1996). De delicate balans tussen het privé-domein en het openbare domein verdwijnt in de negentiende eeuw, en wel door de opmars van de persoonlijke waarden en het belang van het intieme domein voor het leven (Sennett 1978: 259-268; 337-340; Delhaye 1988). Door die opmars worden de waarden van het stedelijke publieke domein uitgehold en dreigt het te bezwijken onder een 'tirannie van de intimiteit'. In *The fall of public man* is de analyse van Sennett vooral gericht op het culturele aspect van het stedelijke publieke domein en veel minder op de wisselwerking tussen cultuur en de stedelijke openbare ruimte in de materiële zin, die in zijn latere werk een grotere rol speelt. De materiële stedelijke openbare ruimte is in *The fall of public man* het gegeven decor van de publieke cultuur, dat niet zelf aan een nader onderzoek wordt onderworpen. In het latere werk van Sennett, *The conscience of the eye* en *Flesh and stone* (Sennett 1990 en 1994), is dat wel het geval.

Zintuiglijkheid is het voertuig van de stedelijkheid, zo zou men Sennetts uitgangspunt in zijn latere werk bondig kunnen samenvatten. Via de zintuigen wordt het ruimtelijke en sociale weefsel van de stad ervaren. Zintuiglijkheid is echter niet louter receptief: opvattingen over de relaties tussen de zintuigen, de menselijke identiteit en sociaal gedrag zijn op hun beurt weer van invloed op de vormgeving van de stedelijke ruimte. Sennett neemt een fundamenteel andere positie in dan bijvoorbeeld Habermas, die de toon heeft gezet voor een benadering waarin de openbare ruimte vooral als het domein van de communicatie wordt gezien (Habermas 1962 en 1981). Daarmee maakt Habermas de openbaarheid los van haar materiële omgeving en gaat het begrip 'openbare ruimte' de facto op in het begrip 'publiek domein' zoals dat in paragraaf 1.2 van dit boek is omschreven.

De verschillende invalshoeken die Sennett en Habermas hanteren, bepalen ook de overheersende toon van hun werk. Waar Habermas' geloof in de mogelijkheden van de vooruitgang der communicatieve rede volop aanwezig blijft, slaat bij Sennett de balans eerder naar de andere kant door. In zijn ogen zijn de volheid en intensiteit van de stedelijkheid in de stadscentra verminderd. De huidige stedelijke publieke ruimte is monotoon en steriel, en het zijn vooral culturele veranderingen geweest die dit verlies aan zintuiglijke kwaliteit hebben veroorzaakt.

In *The conscience of the eye* en *Flesh and stone* vormen het Athene van Pericles en het hedendaagse New York de uiteinden van de tijdspanne waarbinnen Sennett de veranderingen in de openbare stedelijke ruimte onderzoekt. Een citaat uit het inleidende hoofdstuk van het eerstgenoemde boek maakt het contrast duidelijk.

"The ancient Greek could use his or her eyes to see the complexities of life. The temples, markets, playing fields, meeting places, walls, public statuary, and paintings of the ancient city represented the culture's values in religion, politics, and family life. It would be difficult to know where in particular to go in modern London or New York to experience, say, remorse. (...) As materials for culture, the stones of the city seem badly laid by planners and architects, in that the shopping mall, the parking lot, the apartment house elevator do not suggest in their form the complexities of how people might live. What once were the experiences of places appear now as floating mental operations" (Sennett 1990: xi).

.afb. 2.1

Zelfs indien wordt gekeken naar een modern centrum van diversiteit en levendigheid, zoals Greenwich Village met het Washington Square in New York, dan valt nog een zekere verschraving van de stedelijkheid op: de moderne stedelijke diversiteit bevordert alleen de passieve blik en niet de emotionele betrokkenheid (Sennett 1994: 355-358). De diversiteit is de diversiteit van het spektakel en niet die van de conversatie of de emotionele ervaring. De oorzaak van deze veranderingen is te vinden zowel in het domein van de cultuur als dat van de stedenbouw, en is in beide domeinen te omschrijven als een overgang van 'zachte' naar 'harde' grenzen. De belangrijkste culturele verandering is de groei van de scheiding tussen de 'binnenwereld', het domein van de persoonlijke identiteit en ervaring, en de stedelijke 'buitenwereld'. De scheiding tussen binnenwereld en buitenwereld kwam in een zuivere vorm tot uiting in het protestantisme: de ethische binnenwereld diende te worden afgeschermd van de chaotische prikkels van het stedelijke leven. De aldus opgebouwde 'harde grens' tussen persoonlijke identiteit en stedelijke omgeving vindt zijn moderne, van de religieuze oorsprong ontdane equivalent in de toeschouwer van het stedelijke spektakel. Hij kijkt, maar de waarneming verstoort zijn identiteit niet. Op zijn slechtst wordt de kijker gereduceerd tot voyeur, op zijn best raakt hij bevangen door het beklemmende gevoel dat door sommige schilderijen van Edward Hopper wordt opgeroepen. Maximale zichtbaarheid gaat samen met een maximaal bewustzijn van gescheidenheid en leegte.

De andere categorie 'harde grenzen', de fysieke grenzen in de moderne stad, is vaak het gevolg van de herinrichting van de stedelijke publieke ruimte terwille van de beweging. Natuurlijk kenden ook premoderne westerse steden en niet-westerse steden harde grenzen. Het Venetiaanse Ghetto, waaraan alle latere getto's hun naam ontleen, was een afgeperkte verblijfplaats voor de joodse inwoners van de stad, en de Verboden Stad in Beijing was precies wat de naam aangaf: verboden gebied voor degenen die niet tot de hofhouding behoorden. In de moderne stad zijn de harde grenzen niet afgedwongen door de *beperking* van de bewegingsvrijheid, maar juist door de *vergroting* ervan. Het wegtrekken van welvarende bewoners zorgde voor de getto's van achterblijvers en *losers* in de moderne Amerikaanse stad. De opbouw uit *grids* (stratenroosters) van de gemiddelde Amerikaanse stad gaf de openbare ruimte in principe al een sterk 'neutraal' karakter, omdat het *grid*-patroon in principe geen centra kent en oneindig is uit te breiden. Bovendien werden specifieke, plaatsgebonden functies van straten en pleinen in de stad vervangen door een algemene functie als deel van de stedelijke verkeerscirculatie. Deze verkeersaders gingen vervolgens zelf als harde scheidslijnen binnen de stad functioneren. In plaats van de geleidelijke overgangen tussen straten en buurten kwamen moderne versies van de oude stadswallen, maar dan binnen de stad in plaats van om de stad heen: de ringweg of spoorlijn als grensafscheiding (zie ook Jacobs 1994).

Ondanks de scepsis van Sennett over de moderne stedenbouw is het te simpel om zijn cultuurhistorische bespiegelingen over stedelijkheid alleen te zien als een 'vervalsgechiedenis' van de stedelijke cultuur. Juist zijn nadruk op de rol van de culturele veranderingen zou moeten leiden tot een zinvolle bijstelling van de verwachting van de mogelijkheden van de stedenbouw om de 'volle' stedelijkheid van Pericles' Athene in de moderne stad tot stand te brengen. Immers, Sennett laat zien dat de fysieke veranderingen in de stad door de eeuwen heen weliswaar groot zijn, maar dat de relaties tussen identiteit en stedelijke omgeving zo mogelijk nog meer veranderd zijn. Met het herscheppen van klassieke stedelijke ruimt Patronen krijgt men de klassieke stedelijkheidservaring nog niet terug, omdat deze diep verankerd is in de cultuur. Het werk van Sennett dwingt te zoeken naar nieuwe vormen van stedelijke openbare ruimten, die een zo groot mogelijk gehalte aan stedelijke leefstijlen bevatten binnen de marges van de huidige cultuur, die onder meer wordt gekenmerkt door mobiliteit en een groei van informatiestromen. In het werk van Sennett zelf zijn overigens weinig aangrijpingspunten te vinden voor het formuleren van nieuwe criteria voor stedelijkheid.

Een vraag die Sennett verzuimt te stellen is of die culturele binding aan de stad universeel is dan wel van cultuurgebied tot cultuurgebied verschilt. Voor het beantwoorden van die vraag is Sennetts perspectief in wezen te transatlantisch. Alhoewel enkele van zijn historische voorbeelden in *Flesh and stone* continentaal-Europees zijn (Athene, Rome, Parijs, Venetië), verplaatst zijn perspectief zich steeds meer naar de Atlantische oceaan naarmate het heden naderbij komt: via Londen wordt overgestoken naar het hedendaagse New York. Juist indien 'stedelijkheid' als cultureel fenomeen aan de orde wordt gesteld, is echter de vraag gerechtvaardigd of veranderingen in stedelijkheid wel overal dezelfde vorm aannemen. Zijn er bijvoorbeeld verschillen tussen Europa en de Verenigde Staten als het gaat om de waardering van de stad als bijzondere historische plaats? Hoe werkt in het ruimtelijk bewustzijn de Nederlandse geschiedenis door, waarin in het westen van het land stad én landschap tegelijkertijd door mensenhand totstandkwamen en veranderden? Is in Europa het gevoel voor historische continuïteit groter, al dan niet ingegeven door een eeuwenlang bewustzijn van de beperktheid van de Europese ruimte, terwijl in de Verenigde Staten een *frontier*-mentaliteit heerst, die het gemakkelijk maakt bestaande steden aan verval over te laten en elders nieuwe te stichten (Garreau 1991: 14)? Deze vragen zijn van belang, omdat aanwezige culturele verschillen ten aanzien van steden en stedelijkheid zouden kunnen leiden tot een politiek perspectief dat beter aansluit bij de Europese traditie. Het zonder meer overnemen van een Amerikaans perspectief op stedelijkheid zou in Europa wel eens tot een *self-fulfilling prophecy* van verval van stedelijkheid kunnen leiden, waarbij de (nog) aanwezige culturele basis voor een Europese stedelijkheid wordt uitgehold in plaats van versterkt.

Sennett beschrijft de verandering van de stedelijkheid vanuit een vast standpunt, namelijk dat van de centra van de grote steden. Dat standpunt (voor de verandering dient dat woord hier bijna letterlijk te worden genomen) levert een mooie geschiedenis van het stedelijke karakter van deze centra op, maar is tegelijkertijd een beperking. Het stedelijke karakter van stadspleinen en straten mag dan verdund zijn ten opzichte van Pericles' Athene, maar hoe zit het met de stedelijke ervaringen van de stadsbewoners? Natuurlijk, indien Sennetts opvatting van de verminderde zintuiglijkheid in stedelijk gedrag door culturele veranderingen juist is, zal de intensiteit van de stedelijke ervaringen zijn afgenomen. Maar zouden stadsbewoners, wellicht juist door een vergroting van de mobiliteit, niet in staat zijn om dit verlies te compenseren door stedelijke ervaringen op te doen, die weliswaar niet geconcentreerd zijn op één plaats - dus in hetzelfde ruimtebestek - maar wel in hetzelfde *tijds*bestek als voorheen? En geldt dat niet ook voor niet-stadsbewoners, die door de mobiliteit in staat zijn stedelijkheidservaringen 'in deeltijd' op te doen? Die mogelijkheden zouden betekenen dat de verhouding tussen ruimtelijke ervaring en tijdservaring drastisch is veranderd. In paragraaf 2.5 wordt nader op dit onderwerp ingegaan. Of is wellicht een deel van de zintuiglijke stedelijkheid verplaatst naar een ander maatschappelijk domein, bijvoorbeeld dat van de kunst? Dat het laatste het geval is, wordt in elk geval door Sennett indirect bevestigd als hij Mark Rothko's *Chapel* en het ballet van Balanchine op *Apollon Musagète* van Igor Strawinsky noemt als aanleidingen voor een evenwichtige identiteit temidden van een gedifferentieerde werkelijkheid, een ervaring die eerder te vinden was in de stedelijke openbare ruimte (Sennett 1990: 239-252). Sennetts werk biedt dus, naast de voor de hand liggende these van het verval van de stedelijkheid, eveneens ruimte voor de stelling dat de ervaringen van stedelijkheid verstrooid zijn geraakt, zowel in de ruimte als over verschillende maatschappelijke groepen en domeinen. De metamorfosen van de stad die door Sennett worden beschreven, zijn daarom zeer wel óók op te vatten als deel van een algemener fenomeen, de afname van de plaatsgebondenheid. Die afname beïnvloedt evenzeer de dorpscultuur, want wat hier over stedelijkheid is gezegd, raakt mutatis mutandis ook de landelijkheid (Mak 1996). Deze ontwikkelingen zijn door Sennett, vanwege de beperking van zijn werk tot de stadscentra, niet systematisch onderzocht. Ze

worden in de hiernavolgende paragrafen aan de hand van andere auteurs beschreven, achtereenvolgens op het macroniveau (§ 2.3), het mesoniveau (§ 2.4) en het microniveau (§ 2.5).

2.3 Ruimtelijke verstrooiing van stedelijke functies: ontwikkelingen op macroniveau

In de afgelopen anderhalve eeuw, sinds het industrialisatieproces op gang kwam, is er sprake van een drietal ruimtelijke ontwikkelingen rond de grote steden, die tezamen gezorgd hebben én zorgen voor een verandering van de stedelijkheid. Hoewel elk van deze drie ruimtelijke ontwikkelingen in een andere periode is ontstaan, betekende de opkomst van een nieuwe ontwikkeling niet dat de oude verdween. In de huidige periode treden de drie ontwikkelingen tegelijkertijd op. In chronologische volgorde gaat het om de stedelijke schaalvergroting, de structuurverandering van grootstedelijke gebieden en de ruimtelijke onthechting.

De oorzaak van de eerste ontwikkeling, de *stedelijke schaalvergroting*, was vanouds het urbanisatieproces dat Nederland al vanaf de vroegmoderne tijd kenmerkt. De bevolking van de steden groeide door migratie vanaf het platteland, dikwijls geleidelijk, soms explosief. Zo zag Amsterdam in de periode vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw tot aan halverwege de zeventiende eeuw zijn bevolking verviervoudigen, van 50.000 naar 200.000. Er moesten nieuwe woningen worden gebouwd, en de stad groeide in de ruimte. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam door de economische ontwikkeling een volgende groeiperiode op gang, die tot ver in onze eeuw voortduurde. De bevolking van Amsterdam nam vooral in de laatste decennia van de vorige eeuw en de eerste decennia van deze eeuw snel toe: van 264.694 in 1869 tot 752.003 in 1930. Rotterdam en Den Haag groeiden overigens verhoudingsgewijs sneller: waar de bevolking van Amsterdam in die periode driemaal zo groot werd, was er in de twee andere steden sprake van een vijfvoudige groei (Wagenaar en Van Engelsdorp Gastelaars 1986: 15). Na de Tweede Wereldoorlog kwamen er andere factoren in het spel die de steden in de ruimte deden groeien, zonder dat dat gepaard ging met een evenredige bevolkingstoename. Het ging vooral om de huishoudensverdunding en veranderde woonwensen vanwege een toename van de mobiliteit. Beide factoren zorgden voor een enorme groei van de woongebieden aan de randen van de steden. Het traditionele bestuurlijke instrument om deze ruimtelijke stedelijke groei op te vangen, was dat van de stedelijke schaalvergroting door annexatie van buurgemeenten. Dat instrument is bij de Nederlandse grote steden veelvuldig gehanteerd.

De ruimtelijke spreiding van stedelijke functies werd door de schaalvergroting op verschillende manieren beïnvloed. In de eerste plaats kwam er een zekere functiescheiding tot stand. Waar voorheen wonen en economische productie voor een belangrijk deel in dezelfde stadsbuurten waren geconcentreerd, ontstonden nu afzonderlijke gebieden voor het wonen (de nieuwe uitbreidingswijken), voor recreatie (grote groengebieden aan de stadsranden) en voor productie (de nieuwe industrieterreinen). Bovendien zorgden de nieuwe stadsuitbreidingen voor duidelijker segregatiepatronen naar inkomen: bevolkingsgroepen werden ruimtelijk meer van elkaar gescheiden (Wagenaar 1993).

De jaren 1960-1975 waren de jaren van de grote suburbanisatiegolf, één van de belangrijkste oorzaken van de tweede ontwikkeling, de *structuurverandering van de grootstedelijke gebieden*. Vele huishoudens verlieten de steden en ruilden ze in voor suburbane woongebieden. In eerste instantie was dat een ongeplande en ongestuurde stroom, gericht op de dorpen en stadjes nabij de grote steden. Vanaf het einde van de jaren zestig probeerde men de stroom op te vangen in 'overloopgebieden' en 'groei-kernen', de 'gebundelde deconcentratie'. In de

jaren zestig kwam eveneens een proces van economische deconcentratie op gang. De werkgelegenheid verplaatste zich vanuit het centrum naar de perifere gebieden in de grootstedelijke regio. Dat waren niet altijd verplaatsingen in de letterlijke zin: met name in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig vond een grootscheepse sanering van de stedelijke industrie plaats, terwijl de nieuwe werkgelegenheid vooral in de dienstverlening ontstond. De demografische en de economische verschuiving hebben ten minste één gezamenlijke oorzaak: de gestegen mogelijkheden en verminderde kosten van vervoer. De stedelijke samenlevingen veranderden hierdoor dramatisch. In 1930 was 3% van de in Amsterdam werkzame personen forens, in 1947 was dat 9%, maar in 1993 was het aandeel van de forensen gestegen naar 42%. In de andere grote steden in Nederland waren de percentages gelijk of hoger (Van der Wouden 1996a: 73). Voor steeds minder personen vielen woon- en werkplaats samen.

Ogenschijnlijk lijkt het effect van suburbanisatie en economische deconcentratie, een verdere uitbreiding van het stedelijke gebied, erg op dat van de stedelijke schaalvergroting. Paste dat stedelijke gebied vroeger in een passercirkel met een straal van 5 kilometer vanaf het centrum, nu zou dat eenzelfde soort cirkel met een straal van 25 kilometer zijn. Maar de overeenkomst is voor een belangrijk deel schijn, en die schijn heeft te maken met de metafoor waarin we deze ontwikkelingen proberen te vangen. Dat is de metafoor van het 'overlopen' van de stad alsof zij een vulkaan is, via een patroon van concentrische cirkels. Er bevinden zich hoge concentraties van de bevolking en economische activiteit in de stadscentra, en die 'lopen over' naar buiten, eerst naar de buitenwijken en dan naar de randen van de regio, naar de volgende cirkel. Dat demografische en economische proces ziet er dan uit als het afplaten van een berg, terwijl tegelijkertijd de voet van de berg steeds wijder wordt. Als dat zo zou zijn, zou de ruimtelijke ontwikkeling in principe simpel af te bakenen zijn: trek nieuwe grenzen langs de voet van de berg, en je hebt een opnieuw een stedelijk gebied afgebakend, dat als economisch en demografisch gebied even 'gesloten' is als de stad van kort na de oorlog.

Dat is echter niet de manier waarop de ruimtelijke ontwikkeling plaatsvindt. In plaats van één afplattende berg met een zich uitbreidende voet, wordt het gebied rond de grote steden een meertoppig gebied. Er ontstaan op zekere afstand van de grote stad nieuwe kernen van stedelijkheid. In demografisch opzicht is dat duidelijk en deels gepland: er is bewust gekozen voor het scheppen van nieuwe stadskernen, zoals Zoetermeer en Almere. Die waren uiteraard bedoeld als 'satellieten', maar proberen uit te groeien tot steden. Ook de economische ontwikkeling genereert nieuwe vormen van stedelijkheid, geconcentreerd rond nieuwe stadskernen. Het duidelijkst is dat te zien bij de luchthaven Schiphol, dat bezig is zich tot een echte *edge city*, een nieuwe stadskern op een economisch knooppunt, te ontwikkelen (Garreau 1991). Om dat te zien, moeten we van perspectief wisselen. Want als we de punt van de passer bij het afbakenen van een stedelijk gebied nu eens niet op het Centraal Station in Amsterdam plaatsen, maar op het centrale stadsplein van de luchthaven Schiphol, dan zien we een stadscentrum met een groot station, een compleet winkelcentrum, en daaromheen grote concentraties van bedrijvigheid, die maar voor een deel luchthavengebonden zijn. Zetten we de straal van de passer vast op zo'n 7 à 8 kilometer, dan vallen binnen de cirkel ook nog eens grote en snelgroeïende woongebieden, zoals Hoofddorp en wijken als Nieuw Sloten, aan de zuidwestpunt van Amsterdam. Het Amsterdamse Bos voorziet de nieuwe stad van het nodige groen. Deze schets van een nieuwe stad lijkt wat overdreven, maar vermoedelijk beschrijft ze de ruimtelijke ontwikkelingen beter dan de metafoor van de almaar vanuit het centrum uitdijende stad Amsterdam. Aan de andere kant van Amsterdam, in Almere, vindt een vergelijkbaar proces plaats, maar dan omgekeerd: wat eerst een slaapstad van Amsterdam was, is nu naarstig bezig zijn eigen stedelijke economische en culturele functies te ontwikkelen. Wat is nu eigenlijk het gevolg van deze ontwikkeling voor de grootstedelijke morfologie? Het

probleem is dat de vroegere gesloten stadsgebieden niet zijn vervangen door gesloten stadsregio's, waarvan de grenzen relatief gemakkelijk te bepalen zijn, maar door een steeds opener wordende ruimtelijke structuur. Immers, nieuwe stadskernen als Almere en Schiphol genereren niet alleen economische verbindingen met Amsterdam, maar ook met gebieden die de andere kant op liggen, zoals in het geval van Schiphol langs de spoorlijn en snelweg richting Leiden. De stad is niet alleen onderhevig aan een concentrische uitbreiding vanuit het centrum, maar ook aan een proces van verbindingen en verknoppingen met andere stedelijke gebieden (Hall 1997). Een duidelijke grens rond een stedelijk gebied is niet meer te trekken: elke grens heeft een sterke mate van willekeur.

De derde ruimtelijke ontwikkeling gaat in feite nog een stap verder dan de vorige. Deze ontwikkeling kan '*ruimtelijke onthechting*' worden genoemd. Ze verandert niet zozeer de gesloten stedelijke gebieden in open gebieden, maar maakt elke vorm van ruimtelijke gebondenheid willekeurig. De term '*ruimtelijke onthechting*' is gemunt door Wim Salet, maar zal hier in iets striktere zin worden gehanteerd (Salet 1996; zie ook: Thrift 1996). Met '*ruimtelijke onthechting*' van activiteiten wordt bedoeld dat deze niet meer plaatsgebonden zijn. Activiteiten moeten natuurlijk wel ergens plaatsvinden, maar de locatie is in hoge mate een kwestie van vrije keuze. Dat is voor een belangrijk deel het gevolg van de nog immer stormachtige ontwikkeling in de telematica en informatica, waarvan overigens hier alleen de economisch-ruimtelijke aspecten besproken worden. De sociale aspecten komen in de volgende paragrafen nog aan de orde.

Omdat de ontwikkeling van de telematica en informatisering in volle gang is, zijn de ruimtelijke gevolgen nog niet precies te bepalen. Dat ze van invloed is, is echter duidelijk. Enkele voorbeelden. Het zou een aantal jaren terug slecht denkbaar zijn dat de Amsterdamse effectenbeurs zou overwegen het stadscentrum te verlaten, omdat ze daarmee de nabijheid van andere financiële instellingen zou missen. Nu is één van de scenario's dat samen met de optiebeurs een pand wordt gezocht aan de rand van Amsterdam. Dat is mede mogelijk doordat aandelenhandel nog maar voor een deel plaatsgebonden is en in toenemende mate via terminalverbindingen geschiedt. Een dergelijk scenario zou een grote verarming zijn van de Amsterdamse binnenstad, maar voor de beursactiviteiten zelf maakt het steeds minder uit. Was het niet vanwege de naamsbekendheid van de Amsterdamse beurs, dan zou ze in principe met evenveel gemak uit de Amsterdamse agglomeratie kunnen verdwijnen. Naamsbekendheid is echter een erg dunne vorm van ruimtelijke gehechtheid. Het leeuwendeel van de Goudse kaas wordt immers ook niet in Gouda gemaakt. Een vergelijkbare ontwikkeling vindt plaats bij de telewerker. Telefooncentrales van postorderbedrijven zijn vaak alleen nog maar centrale in de 'virtuele' zin: een doorschakelpunt naar telefonistes, die allen thuis werken. Amerikaanse computerbedrijven besteden data-invoer en rekenwerk uit aan bedrijven in India. Een satellietverbinding maakt een overdracht van werk vrijwel zonder tijdverlies mogelijk. Nog sterker dan de tweede ontwikkeling die hier is besproken, betekent deze ruimtelijke onthechting een ondergraving van het idee van de relatief gesloten stad of regio. Ruimtelijke onthechting kan overigens zowel een deconcentrerend als een concentrerend effect hebben. Bij het voorbeeld van de telewerkers is er sprake van een deconcentrerend effect: de telewerker hoeft niet meer fysiek aanwezig te zijn in het bedrijf. In de financiële wereld leidt dezelfde technische ontwikkeling tot concentratie. Doordat het handelen op beurzen in toenemende mate elektronisch geschiedt, wordt het mogelijk dat de financiële markten zich concentreren op enkele plaatsen, zoals New York, Londen, Tokio en Singapore. Achter concentratie en deconcentratie zit een gemeenschappelijke trend, namelijk een loskoppeling van wonen en werken van begrensde gebiedseenheden, waardoor de economische en demografische grenzen niet slechts opener worden, maar zelfs worden opgeheven. Anders gesteld: de keuze van vestigingsplaats, zowel van bedrijven als van huishoudens, wordt steeds

minder afhankelijk van geografische nabijheid. Een intrigerende vraag is welke andere keuzecriteria ervoor in de plaats zullen komen.

Wat zijn nu, samengevat, de gevolgen van deze ruimtelijke ontwikkelingen voor de stedelijkheid? In de eerste plaats is evident dat een aantal stedelijke functies die voorheen deel uitmaakten van de steden en bijdroegen tot hun stedelijkheid, in de ruimte zijn verspreid en bovendien dikwijls van elkaar zijn gescheiden. Stedelijke economische functies en stedelijke bevolkingsgroepen zijn te vinden in de grote suburbane gebieden rondom de steden. Het driedimensionale beeld van de stedelijkheid is er niet meer één van een berg, waarvan de top het centrum van de stad aangeeft, maar eerder van een heuvelachtig gebied met vele heuvels buiten de grenzen van de stad. In de traditionele steden zelf is, door de groei van de monofunctionaliteit van stedelijke gebieden, de stedelijkheid als het ware 'verdund'. Dat spreekt bijvoorbeeld uit de angst dat door het wegtrekken van bedrijven, het centrum van Amsterdam alleen nog maar zal dienen als centrum voor toeristische consumptie. Als Amsterdam die weg zou volgen, zou de altijd als eretitel beschouwde benaming 'Venetië van het noorden' weleens een onheilspellend perspectief kunnen zijn.

In de tweede plaats is de economische dwang om de stad als vestigingsplaats te kiezen zowel voor huishoudens als voor bedrijven zeer sterk afgenomen. De keuze voor de stad als vestigingsplaats krijgt dus steeds meer een cultureel of misschien wel subcultureel karakter (Fischer 1995), behalve voor de bevolkingsgroepen die om financiële redenen aan de voorraad goedkope woningen van de stad zijn gebonden. Dat heeft potentieel grote gevolgen voor de stedelijkheid in termen van leefstijlen, die eerder door consumptiepatronen dan door productiepatronen bepaald worden. In paragraaf 2.5 keert dit thema terug.

2.4 Van plaatsgebondenheid naar functionele differentiatie: ontwikkelingen op mesoniveau

De reden dat de Athener uit het citaat van Sennett in paragraaf 2.2 de zintuiglijke volheid van de klassieke stedelijkheid kon ervaren, was dat een veelheid van politieke, sociale en esthetische functies met het centrum van de stad verbonden was. Deze veelheid van ervaringen kón men eenvoudigweg niet elders opdoen; ze was uniek voor die plaats en voorbehouden aan de Atheense elite die aan de agorale cultuur deelnam. Een dergelijke geconcentreerde vorm van stedelijkheid heeft zich echter slechts zelden in de geschiedenis voorgedaan. Sennett zelf vermeldt bijvoorbeeld al de afname van de stedelijke functies op het Forum Romanum in de Romeinse keizertijd en spreekt zelfs van het ontstaan van een monofunctioneel Forum (Sennett 1994: 114).

Door maatschappelijke en technische ontwikkelingen is er in het moderniseringsproces van de afgelopen eeuw sprake van een sterke afname van de plaatsgebondenheid van maatschappelijke functies. Die modernisering is te omschrijven als een proces van *functionele differentiatie*. Elders in dit essay zijn al enkele voorbeelden van dit proces besproken: de losmaking van het politieke begrip 'publiek domein' van de agorale democratie, het onderbrengen van de esthetische ervaring in de geïnstitutionaliseerde kunst, het losraken van de handel door de elektronisering van de beursgebouwen in de stad en vaak ook van de concrete objecten van handel, de sterk verminderde plaatsgebondenheid van sociale contacten en informatie door de telematica en reismogelijkheden. In deze paragraaf worden de voornaamste vormen van functionele differentiatie ten aanzien van de stedelijkheid samengevat.

Politiek en bestuur

Doorgaans wordt in beschouwingen over stedelijkheid en de stedelijke openbare ruimte de overheid ofwel bij het begin van het betoog in de beklagdenbank gezet (opsommingen van

wat er allemaal is nagelaten en verpest) ofwel bij de conclusies als potentiële probleemoplosser gepresenteerd. In het laatste geval gaat het dikwijls om beleidsnota's, waarin verschillende maatregelen of veranderingen in de organisatie van het openbaar bestuur worden voorgesteld teneinde de geconstateerde problemen in de stedelijke openbare ruimte te verminderen. Hoewel beide benaderingen zinvol zijn, zijn ze toch wat beperkt. Hun belangrijkste manco is dat ze de rol van de overheid als 'manipulator' overschatten, en tegelijkertijd de organisatie van het bestuur en de politieke cultuur als structurele factoren ten aanzien van de stedelijkheid onderschatten of zelfs negeren. Structurele veranderingen in bestuurlijke en politieke instituties zijn echter van cruciaal belang voor de stedelijke openbare ruimte, zoals Auke van der Woud in zijn studie *Het lege land* voor de eerste helft van de negentiende eeuw laat zien (Van der Woud 1987).

In zijn studie *Steden zonder stedelijkheid* staat Zijdeveld (1983, zie ook hoofdstuk 1) als één van de weinige Nederlandse auteurs uitvoerig stil bij het structurele verband tussen de politieke en bestuurlijke cultuur en stedelijkheid. In het verlengde van zijn eerdere werk, zoals het met Adriaansens geschreven *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat* (Adriaansens en Zijdeveld 1981), kent Zijdeveld een belangrijke rol toe aan de opkomst van het ethos van de verzorgingsstaat bij de uitholling van de stedelijkheid. Het ethos van de verzorgingsstaat is strijdig met het aan de stedelijke burgerij gebonden besef van economische lotsverbondenheid, dat de basis vormt van de vroegmoderne stedelijkheid (Zijdeveld 1983: 71). De opkomst van de verzorgingsstaat ging gepaard met een proces van functionele differentiatie; voorheen stadsgebonden voorzieningen werden ondergebracht in specifieke, dikwijls door de rijksoverheid bestuurde en gesubsidieerde voorzieningen. Desalniettemin stelt ook Zijdeveld vast dat het verminderen van de plaatsgebondenheid in cultureel opzicht al eerder begon, en wel door het opgaan van het stadsbewustzijn in het patriotisme en nationalisme. De verzorgingsstaat is het voorlopige sluitstuk van dat proces.

Het ligt voor de hand dat er ten minste enig verband is tussen de sterkte van een lokale politieke cultuur en de instandhouding van de stedelijke openbare ruimte. Deze lokale politieke cultuur is in de westerse steden eeuwenlang gedragen door een cultureel en economisch burgerschap. Alhoewel het ontstaan van lokale politieke partijen (en in zekere zin ook het forse aantal tegenstemmers tegen de opsplitsing van de Amsterdamse en Rotterdamse binnensteden in de referenda over de stadsprovincies) laat zien dat de identificatie van de burgers met de stad nog niet geheel verdwenen is, is het in de huidige politieke cultuur onwaarschijnlijk dat er burgerinitiatieven ontstaan zoals die van dr. Sarphati in de tweede helft van de vorige eeuw: initiatieven ter verfraaiing en verbetering van de stedelijke openbare ruimte. Naast de sterke centralisatie van het bestuur speelt de selectieve migratie uit de steden hierbij vermoedelijk een rol. Een belangrijk deel van de elite die van de stadseconomie afhankelijke is, die de drager zou kunnen zijn van de verbetering van de stedelijke openbare ruimte, woont niet meer in de stad maar in de suburbane gebieden rond de stad.

Door de vermindering van het draagvlak van het burgerschap en de verschuiving van het machtscentrum van stad naar staat, heeft de openbare orde in de steden een steeds formeler karakter gekregen. Doordat de kracht van het burgerschapsideaal als basis voor gedragsregels afnam, werd de orde steeds meer beperkt tot die van de formele regels. Tegelijkertijd leidden de veranderingen in privaat, semi-publiek en publiek gebruik van de stedelijke openbare ruimte tot een noodzakelijke groei van die formele regels. Daarnaast werd de handhaving van de stedelijke publieke orde steeds meer op de schouders gelegd van de formele ordehandhavers, zoals burgemeester, politie en tramconducteur. Soms wordt een deel van de ordehandhaving, met name aan de grenzen van de openbare ruimte, uitbesteed aan private ondernemingen, zoals de recente groei van particuliere bewakingsdiensten laat zien. Zij functioneren niet alleen meer als beschermers van privé-terreinen, maar ook als bewakers van

algemeen toegankelijke gebieden zoals winkelcentra. Door deze ontwikkelingen is het belang van een juridische benadering van de openbare ruimte toegenomen: wie is verantwoordelijk voor het ontwerp, de orde en het beheer van de openbare ruimte in de stad?

Instituties en sociale voorzieningen

Meer nog dan op het terrein van politiek en bestuur, waar de vermindering van de plaatsgebondenheid vooral de vorm kreeg van een 'nationalisatie', is er bij de sociale voorzieningen sprake geweest van een proces van functionele differentiatie in de strikte zin van het woord. Bij dit proces zijn achtereenvolgens de verzuiling en de opbouw en uitbreiding van de verzorgingsstaat de drijvende kracht geweest. Door het in de verzuiling gelanceerde principe van de 'soevereiniteit in eigen kring' werd de 'soevereiniteit in eigen stad' langzamerhand minder, terwijl de uitbreiding van de verzorgingsstaat daaraan door de enorme naoorlogse groei van het aantal beroepsbeoefenaren in de quataire sector nog eens het principe van de 'soevereiniteit in eigen beroepskring' toevoegde. Zo ontstond een stelsel van maatschappelijke sectoren, met elk hun eigen professionele beroepsgroepen, werkwijzen en communicatiekanalen. De gezondheidszorg, het onderwijs en de volkshuisvesting zijn hier duidelijke voorbeelden van. Deze functionele differentiatie is reeds vele malen beschreven en bekritiseerd, in Nederland bijvoorbeeld door Achterhuis (1978) en Adriaansens en Zijdeveld (1981). Voor de Duitse socioloog Niklas Luhmann was deze ontwikkeling zelfs aanleiding tot het formuleren van een theorie van de zelfreferentiële (en zichzelf reproducerende) maatschappelijke systemen, die voor een belangrijk deel immuun zijn voor politieke sturing (Luhmann 1988; zie ook het debat Luhmann en Scharpf 1989). In deze geprofessionaliseerde beroeps cultuur identificeren ambtenaren op het gebied van de volkshuisvesting of de sociale zekerheid zich eerder met hun beroepsgenoten elders dan met hun lokale bestuur, en dat geldt ook voor artsen, politieagenten, en stedenbouwkundigen en architecten (zie voor de twee laatsten de volgende subparagraaf).

De geschiedenis van de belangrijkste maatschappelijke sectoren, zoals de gezondheidszorg of het onderwijs, is uitvoerig beschreven en gedocumenteerd. Alhoewel de meeste van deze sectoren in deze eeuw een sterke tendens tot functionele differentiatie hebben vertoond, is hun interne dynamiek vaak verschillend. Die verschillen in interne dynamiek hebben ertoe bijgedragen dat een aantal van de genoemde sectoren zich in de periode van hervorming van de verzorgingsstaat in diverse richtingen hebben ontwikkeld. Van belang voor de stedelijke openbare ruimte is bijvoorbeeld de ontwikkeling van de volkshuisvesting van een sterk door de nationale overheid gestuurde sector naar een meer marktgeoriënteerde sector (SCP 1994). Welke gevolgen deze verandering zal hebben op de vormgeving van de stedelijke openbare ruimte is nog niet goed te overzien. De veiligheid van de stedelijke openbare ruimte wordt daarnaast in hoge mate beïnvloed door het functioneren van de politie. Alhoewel de politieorganisatie het object is geweest van een grote reorganisatie, blijft de vraag naar aanwezigheid van de politie in de openbare ruimte toenemen, gevoed door de sterk gegroeide criminaliteit en gevoelens van onveiligheid.

Meer in het algemeen zou het weleens zinvol kunnen zijn om het draagvlak van de stedelijke openbare ruimte te beschouwen in het licht van de instituties die van deze openbare ruimte gebruikmaken dan wel er een deel van zijn. In de discussies lijkt het er soms op of de openbare ruimte slechts wordt bevolkt door burgers en overheid. De stedelijke openbare ruimte kent natuurlijk ook een hoge institutionele dichtheid, die het draagvlak ervan in principe kan vergroten, bestaande uit winkels, bedrijven, scholen, speeltuinverenigingen, woningbouwcorporaties, restaurants en theaters. Als deel van de openbare ruimte in de stad reikt de betekenis van deze instituties verder dan hun functie als producent van een bepaald economisch of maatschappelijk goed, of dat nu vleeswaren of goed opgeleide leerlingen zijn.

Doordat zij de openbare ruimte 'vullen' met activiteiten, zijn zij er een onmisbaar deel van. Dit institutionele draagvlak voor de stedelijke openbare ruimte zou weleens van doorslaggevend belang kunnen zijn voor het verbeteren van de veiligheid.

De esthetische ervaring

Dit onderwerp brengt ons terug bij Richard Sennett, voor wie de zintuiglijke ervaringen de kern van de stedelijkheid zijn. De belangrijkste vorm van functionele differentiatie is hier ongetwijfeld dat zintuiglijke en esthetische ervaringen tegenwoordig ook indirect kunnen worden opgedaan, via de media. Dat heeft geleid tot een enorme uitbreiding van de mogelijkheden voor het individu tot het opdoen van esthetische ervaringen, en dientengevolge tot een vermindering van de plaatsgebondenheid van die ervaringen. Bij Internet leidt dat zelfs tot een ervaring van pseudo-stedelijkheid: een veelzijdig aanbod van verschillende ervaringen dringt zich aan de bezoeker op, alsof die zich op een plein in een drukke stad bevindt. Dergelijke ontwikkelingen structureren de ervaringswereld van het individu in de (post)moderne maatschappij en bieden wellicht op dat individuele niveau enige compensatie voor de ruimtelijke verstrooiing van stedelijke functies.

Ook aan de organisatie van de vormgeving van de stedelijke openbare ruimte is de functionele differentiatie echter niet voorbijgegaan. Door de toegenomen technische complexiteit van de stedenbouw en alles wat daarmee samenhangt, ligt de tijd van de vroegnegentiende-eeuwse stadsbouwmeester ver achter ons. Zijn culturele en technische takenpakket is verdeeld over een aantal disciplines en organisaties, te weten de stedenbouwkunde, de architectuur, de landschapsarchitectuur, en de stedelijke diensten Openbare werken (Van der Woud 1987: 373-378, 425-446). Deze disciplines kregen vervolgens elk hun eigen discussieplatforms, technieken en esthetische normen. Een belangrijk gevolg van deze ontwikkeling is het ontstaan van een internationale 'bouwstijl', die steeds minder plaatsgebonden is geworden; men kan aan een bouwwerk niet meer zien of het nu in Milaan, Amsterdam, Stockholm of Maastricht is gesitueerd. Bepalend voor de vormgeving werd niet zozeer de plaats waarop zou moeten worden gebouwd, alswel het tijdsgewricht; de esthetische normen die op het moment van bouwen in de mode zijn, bepalen de vorm. Dat geldt niet alleen voor afzonderlijke gebouwen, maar voor hele stadswijken. De Amsterdamse Bijlmermeer is een berucht voorbeeld van het compromisloze bouwen volgens het toenmalige avant-gardistische streven naar 'licht, lucht en ruimte', dat vanaf de jaren dertig de architectenwereld domineerde. Niet de bestaande vormgeving van de stad, maar het heersende stedenbouwkundige principe stond voorop bij het ontwerp van deze nieuwe stadswijk (Mentzel 1989). Herstructureringsprojecten van de Bijlmermeer staan nu voor de moeizame taak de schade van dit stedenbouwkundig principe te repareren en de vormgeving van de wijk weer aan te passen aan de mensen uit de wijk, die in hun onvolmaaktheid helaas niet voldeden aan de veronderstellingen van de stedenbouwkundigen. 'Honingraatstructuren' van hoogbouwflats, die vanuit de lucht zo fraai zichtbaar zijn, vormen nu eenmaal niet de maat voor het gedrag van de gemiddelde Bijlmerbewoner, wiens ogen zich doorgaans nog geen twee meter van de grond of de flatgalerij bevinden. Wie zijn oog kritisch langs de vormgeving van gebouwen in de steden laat gaan, ziet dat de aansluiting tussen vormgeving en stad op verschillende manieren mis kan gaan. In sommige gevallen is simpelweg één principe gevolgd, ofwel een stedenbouwkundige doctrine (zoals in de Bijlmermeer) ofwel een economische doctrine, die de fantasieloze verzameling kantoren en verkeersaders in veel steden voortbracht. Een levende stad is echter nooit alléén kunstwerk of fabriek, maar altijd ook leefruimte én plaats van historisch en cultureel geheugen. Een levende openbare ruimte in een stad zou plaats moeten bieden aan diverse vormen van ruimtegebruik, zoals in de volgende paragrafen zal worden betoogd. Een herbergzame stad is een stad die de bewoner en gebruiker een beeld geeft van de historische continuïteit en de

historische breukvlakken van die stad. Er is onder architecten, na een aantal eclatante mislukkingen ten gevolge van het rigide hanteren van universele esthetische concepten, een beweging te constateren die de stedelijke vormgeving weer meer plaatsgebonden wil maken. Met name de stroming waarvoor door Kenneth Frampton de term 'kritisch regionalisme' is gemunt, wil in de vormgeving rekening houden met het 'tectonische' én het topografische aspect van het bouwen (Frampton 1988). De Portugees Alvaro Siza, die in de Haagse Schilderswijk een aantal woonblokken heeft ontworpen, wordt tot deze stroming gerekend. In deze benadering krijgen de eigenschappen van de stad als bestaande ruimte opnieuw een belangrijk aandeel in de vormgeving. Stedenbouw en architectuur worden daarmee weer duidelijker ingebed in de cultuur, en wel op verschillende niveaus: dat van de individuele Nederlandse stad, dat van de Europese stad, maar ook dat van de kosmopolitische waarden die in de vormgeving van de steden zijn terug te vinden.

2.5 Tijd, ruimte en leefstijl als coördinaten van het (post)moderne stadsleven: ontwikkelingen op het microniveau

Tijdigheid en snelheid zijn de maat van ons handelen geworden. De dictatuur van de tijd over de economie en het dagelijks leven heeft zodanige vormen aangenomen, dat zelfs van overheidswege wordt gepleit voor 'onthaasting'. De tijdseconomie heeft grote invloed op de wijze waarop de ruimtelijke omgeving wordt beleefd. Economische afstanden worden niet meer gemeten in kilometers, maar in reistijden; van belang is vooral de tijd die nodig is om een persoon of bedrijf te bereiken.

Dat is niet altijd zo geweest. In zijn boek over de ruimtelijke orde van Nederland in de eerste helft van de vorige eeuw, *Het lege land*, beschrijft Auke van der Woud de aanvankelijk lauwe en soms zelfs badinerende reacties van zakenlieden en ook de Rotterdamse Kamer van Koophandel op de toen nieuwe spoorwegen. Men zag niet de waarde in van de enorme verkortingen van de reistijden, die zich ook al bij de toenmalige stand der techniek voordeden, en beschouwde de trein vooral als een middel tot publiek vermaak (Van der Woud 1987: 362-363). Pas later is de tijd als 'vierde dimensie' in ons ruimtelijk besef doorgedrongen. Verplaatstijdingen vormen de maat waarmee de ruimte wordt beoordeeld. De race van ondernemers naar snelweglocaties voor hun bedrijf en de lobby's van de Kamers van Koophandel om grote infrastructurele projecten in het huidige Nederland contrasteren sterk met de houding van hun vroegnegentiende-eeuwse voorgangers. De tijdsdimensie heeft in de twintigste eeuw volgens Van der Woud een andere 'vierde dimensie' in het ruimtelijk besef verdrongen: die van de sociale status. Er bestonden tot in de negentiende eeuw sterke statusverschillen tussen steden die voor de huidige beschouwer gelijkwaardig zouden zijn. Die verschillen hadden te maken met hun geschiedenis, hun elites en hun voorzieningen. Maar ook de openbare ruimte binnen de steden was vol van statusverschillen tussen parken, pleinen, straten en huizenblokken, en die statusverschillen waren voor de toenmalige beschouwer kenbaar en zichtbaar (Van der Woud 1987: 321-324). De jeugdherinneringen van de Amsterdamse schoolmeester en schrijver Theo Thijssen laten zien dat een dergelijk sterk ruimtelijk statusbesef ook nog in de jaren tachtig van de vorige eeuw in een volkswijk als de Jordaan bestond (Thijssen 1994).

Weliswaar bestaan er nu in de steden nog wel ruimtelijke statusverschillen, maar die hebben vooral betrekking op de woonfunctie en minder op de stedelijke openbare ruimte. Zij zijn bovendien veel minder fijnmazig en veel globaler geworden; het gaat om verschillen tussen hele stadswijken en niet tussen of binnen straten (zie ook: Van der Wouden 1996b). De tijdsdimensie heeft de fijnmazige statusdimensie als 'meetlat' van de openbare ruimte in de beleving van haar gebruikers verdrongen.

Het doordringen van de tijdsdimensie in de beleving van de ruimtelijke omgeving heeft deze veranderd, maar daarmee het begrip 'ruimte' niet overbodig gemaakt. Dat laatste is (analoog

aan het in paragraaf 2.3 gehouden betoog over ruimtelijke onthechting) slechts het geval bij de directe vormen van telecommunicatie, waarbij de tijdsdimensie ook ineen is geschrompeld, zoals telefonie en on-line verbindingen. Bij de telefonie komen tijd en afstand slechts terug in de kosten (hoe langer de gespreksduur en hoe groter de afstand, hoe duurder het telefoneren), bij de on-line verbindingen via Internet geldt dat nog slechts voor de tijdsdimensie (omdat de kosten afstandonafhankelijk zijn en alleen de duur van de verbinding wordt doorberekend). Maar nog meer dan in de economie al het geval is zijn deze vormen van telecommunicatie in het dagelijks leven vooralsnog eerder een aanvulling op de fysieke mobiliteit dan een vervanging ervan; de mobiliteit in de ruimte neemt er geenszins door af.

In een drietal belangwekkende essays hebben de Duitse sociologen Läßle (1992), Schulze (1994) en Dangschat (1994) gepoogd recente ontwikkelingen in de beleving van ruimte en tijd in kaart te brengen, en te bezien welke gevolgen die ontwikkelingen hebben voor het stadsleven. Alhoewel het essay van Läßle een algemenere sociologische strekking heeft, bevat het verschillende elementen die van belang zijn voor de relatie tussen ruimte, tijd en stedelijkheid. In overeenstemming met de in de vorige paragraaf besproken opvattingen veronderstelt Läßle het bestaan van een tendens tot 'functionele differentiatie'; dit houdt in dat plaatsgebonden maatschappelijke functies veranderen in gespecialiseerde voorzieningen. Deze gespecialiseerde voorzieningen vormen 'functionele maatschappelijke ruimten', die minder dan voorheen ruimten in de fysieke zin van het woord zijn, zoals eerder in dit hoofdstuk werd vastgesteld.

Läßle pleit ervoor de 'ruimte' in de sociale wetenschappen niet op te vatten als iets passiefs, als iets wat er eenvoudigweg is en met menselijke activiteit wordt 'gevuld', maar als een dynamisch begrip, dat verandert door de menselijke activiteit en deze op zijn beurt beïnvloedt. Ruimte is voor de historicus en de socioloog niet de fysieke ruimte, maar de maatschappelijke ruimte waarin een bepaald type gedrag plaatsvindt. Zo verandert niet alleen de tijd-ruimte-structuur van het dagelijks leven, maar ontstaan ook nieuwe ruimten als die van de globaliserende economie of de on-line virtuele realiteit, met hun eigen tijds- en ruimtedimensies. Deze laatste ontwikkelingen vertegenwoordigen geen algemene tendens tot 'ontruiming'. Zij brengen daarentegen nieuwe spanningsvelden tot stand tussen de globale ruimten van de wereldsystemen en de sociale ruimten uit het dagelijks leven. Deze spanningsvelden zijn niet alleen in de individuele levens merkbaar, maar ook in de stad, waar het aantal overlappingen van de verschillende ruimte- en tijdstructuren het grootst is.

Schulze deelt dit uitgangspunt van Läßle. Hij stelt een typologie van ruimte en tijdsbeleving voor, die nauw aansluit bij (post)moderne stedelijke leefstijlen. Schulze maakt een onderscheid tussen de (stedelijke) ruimte als *omgeving*, als *scenerie*, en als *milieuneutrale zone*. Schulze sluit met zijn driedeling van de stedelijke ruimte aan bij andere, reeds bestaande driedelingen. Zo hanteerde Lofland de driedeling 'privaat', 'parochiaal' en 'publiek', gebruikte Wentholt in een oude studie naar de binnenstadsbeleving van Rotterdam een functionele driedeling in 'psychologisch', 'communicatief' en 'utilitair', en stelden Boomkens et al. de driedeling 'thuis', 'ontmoeting' en 'openbaarheid' voor (zie resp. Heinemeijer 1991: 34; Wentholt 1968: 69-84; Boomkens et al. 1997: 79-85). Voor een bespreking van de recente veranderingen in de stedelijke openbare ruimte heeft de driedeling van Schulze één groot voordeel ten opzichte van de andere driedelingen: zij is specifiek toegespitst op de overgang van de moderne naar de postmoderne stad.

De ruimte als *omgeving* is in de ogen van Schulze sterk plaats- en milieuspecifiek en is het meest aan de woonplek gerelateerd. De ruimte als *omgeving* is de ruimte die wordt gebruikt voor de dagelijkse bezigheden. Waar de twee andere typen openbare ruimte vooral kenmerkend zijn voor de stad, is de ruimte als *omgeving* overal te vinden waar mensen wonen, dus

ook in dorpen. Door de fysieke en de maatschappelijke mobiliteit is in de ogen van Schulze tegenwoordig het belang van de ruimte als omgeving in de stad afgenomen, terwijl het belang van de andere twee (die in feite pas zijn ontstaan in de overgang van de industriële naar de postindustriële samenleving) is toegenomen. Dangschat (1994) levert in zijn overzichtsartikel terecht kritiek op het feit dat Schulze het afnemen van het belang van de ruimte als omgeving als een soort universele wet formuleert, terwijl dit fenomeen differentiatie verdient. Beperkingen in de bewegingsvrijheid, bijvoorbeeld door ouderdom of armoede, maken de ruimte als omgeving van groot belang. Wie aan bepaalde stadswijken is gebonden, bijvoorbeeld door geldgebrek, wordt soms geconfronteerd met een dramatische inperking van de ruimte als omgeving. Eén van de tragische zijden van sommige door geweld geteisterde getto's is dat voor alle bewoners van dat getto de ruimte als omgeving al direct achter de voordeur ophoudt, en dat geldt in het bijzonder voor de in hun bewegingen beperkte ouderen en armen. Juist hier zijn de effecten van de inkrimping van de ruimte als omgeving het ongelijkst verdeeld: een maximale bewegingsruimte voor criminaliteit beperkt de omgevingsruimte voor anderen tot een minimum. Anderen echter, die tijdelijk in hun bewegingen beperkt zijn door de aanwezigheid van jonge kinderen en veel belang hechten aan de ruimte als omgeving, hebben soms wel verhuismogelijkheden en verlaten de stad voor een suburbane woonomgeving. De suburbanisatiegolf laat zien dat dit een omvangrijke vorm van migratie is. Ondanks deze kanttekeningen is het waarschijnlijk dat de stelling van Schulze tegenwoordig wél opgaat voor de groepen die gezichtsbepalend zijn voor de stedelijke cultuur.

Met zijn stelling van de uitbreiding van de stedelijke ruimte als *scenerie* verwijst Schulze naar het toegenomen belang van de postmoderne (of subculturele, zie Fischer 1995) 'leefstijl' in de stedelijke cultuur. Bij de ruimte als omgeving was er sprake van aan woonculturen en status gebonden leefstijlen, passend bij het industriële tijdperk: de arbeiderswijk, de 'koperenknopenwijk', de wijken van de vrije beroepen. Leefstijlen hadden een sterk sociaal-economische achtergrond en waren gedifferentieerd naar woonplaats. Bij de ruimte als scenerie gaat het eerder om de keuze voor een leefstijl aan de hand van uitgaansgedrag of consumptiegedrag. Dat komt tot uiting in de yuppenleefstijl, maar ook in de verfijnde geleding van het uitgaansleven naar seksuele voorkeur, de cultivering van het voetbal, of de veelheid van grootstedelijke jeugdculturen, waaronder ook de *gangs* en de *junk-scene*. Het functioneren van de stedelijke ruimte als scenerie staat min of meer los van de woonplaats van de deelnemers; deelname op deeltijdbasis door niet-stadsbewoners is gemakkelijk, zeker in de weekends en nachtelijke uren (Brunt 1996; zie ook Burgers 1990). Waar aan het begin van deze paragraaf werd vastgesteld dat de fijnmazigheid in statusonderscheidingen van het wonen steeds verder afneemt, lijkt zich bij consumptie- en uitgaanspatronen eerder het omgekeerde voor te doen. Voor vrijwel elke subculturele voorkeur zijn in de grote stad specifieke uitgaansgelegenheden te vinden. Die scenerieën vertonen soms veel beweeglijkheid: in de loop der jaren verplaatsen zij zich van de ene stedelijke locatie naar de andere.

De stedelijke ruimte als scenerie is niet regelvrij; er heersen de regels van de subcultuur. Die wijken dikwijls nogal af van de maatschappelijk dominante gedragsregels, en daarom kan het opdringen van de ruimte als scenerie ten dele worden beschouwd als een vorm van privatisering van de openbare ruimte. Overigens heeft een stedelijke cultuur niet alleen last van de spanningen van de ruimte als scenerie, maar heeft zij ze ook nodig; de aanwezigheid van een avant-garde *scene* of een intellectuele *rive gauche* cultuur maakt de stad tot plaats van culturele innovatie.

Het is gemakkelijk in te zien dat de ontwikkeling van de openbare ruimte als scenerie wordt beïnvloed door de beschikbaarheid van tijd, geld en verplaatsingsmogelijkheden. Gezien de deelname van niet-stadsbewoners aan deze scenerie is het niet verwonderlijk dat de concentratie van deze vorm van ruimtegebruik in de grote steden slechts weinig zichtbaar wordt in

tijdsbestedingsonderzoeken: daar zijn de respondenten immers ingedeeld naar woonplaats, niet naar uitgaansplaats (zie Van der Broek et al. 1997). Een stedelijke ruimte als scenerie is daarentegen primair een plaats van consumptie. Op de 'moderniseringvoorsprong' van de stadsbewoners in cultureel opzicht moge dan voor een groot deel door anderen zijn ingelopen, de voorzieningen voor de cultuurconsumptie zijn nog steeds in overmate in de grote steden te vinden, met uitzondering van de voorzieningen waarvoor een actief spreidingsbeleid is gevoerd (SCP 1996: 395).

De status van de *milieuneutrale zone* uit de theorie van Schulze is wat lastiger te bepalen. De term 'milieuneutraal' is om ten minste twee redenen ongelukkig gekozen. Ten eerste lijkt het erop dat de milieuneutrale zone een soort 'restruimte' is binnen de stedelijke openbare ruimte, die alleen wordt gedefinieerd vanuit de afwezigheid van iets, namelijk een specifiek omgevings- of *scene*-bepaald milieu. Ten tweede wekt het begrip 'neutraal' verkeerde suggesties, alsof dit zeer essentiële deel van de stedelijke openbare ruimte niet zélf al bepaalde eigenschappen en regels heeft, en alleen maar 'gekleurd' kan worden door de aanwezigheid van verschillende subculturen of milieus. Wellicht geeft Zijdervelds 'stedelijke ethos' een te sterke invulling aan dit deel van de stedelijke openbare ruimte, maar Schulzes 'milieuneutraliteit' is zeker te zwak. Het probleem met de theorie van Schulze is dat hij veronderstelt dat de openbare ruimte historisch gezien altijd een verlengstuk is geweest van het woonmilieu. Hij ziet de ruimte als scenerie en de milieuneutrale zone dan ook als betrekkelijk nieuwe verschijnselen, die zijn ontstaan door postmoderne of postindustriële leefstijlen. Maar de stedelijke openbare ruimte is altijd al méér geweest dan alleen omgeving. Anders dan Schulze geloof ik dan ook niet dat het hier om een nieuwe en *verantwoordingsvrije* ruimte gaat, maar eerder om een verandering van de oorspronkelijke stedelijke openbare ruimte, de ruimte van de klassieke urbane cultuur (Zijderveld 1983 en 1998; Van der Staay 1996). *Verantwoordingsvrij* is de ruimte dan alleen ten opzichte van leden van specifieke sociale of leefstijlmilieus, niet ten opzichte van de algemene gedragsregels die in de openbare ruimte gelden. Ik stel dan ook voor om voor dit essentiële deel van de stedelijke openbare ruimte de term 'algemeen toegankelijk stedelijk domein' te reserveren. Die term is weliswaar minder kernachtig dan 'milieuneutrale zone', maar geeft wel preciezer aan wat de positieve eigenschappen zijn van dit deel van de openbare ruimte. Omdat de drie hier besproken ruimtetypen zijn onderscheiden aan de hand van hun dominante gedragskenmerken en niet aan de hand van materieel-ruimtelijke eigenschappen (straten, pleinen, enz.), zijn er in de concrete stedelijke materiële ruimten nogal eens overlappingen en wrijvingen tussen deze drie ruimten. Bovendien kan dezelfde materiële ruimte op verschillende tijdstippen een ander karakter krijgen (Brunt 1996: 70-85). Waar de Amsterdamse Reguliersdwarsstraat overdag de verbinding vormt tussen twee winkelgebieden, is ze 's avonds het domein van een uitgaanscultuur die is georganiseerd naar seksuele voorkeur: van algemeen toegankelijk stedelijk domein naar scenerie en vice versa. In andere delen van de stad wisselen algemeen publiek en jeugdcultuur elkaar in een vergelijkbaar ritme af. Ook in die zin speelt de tijd (maar nu de kloktijd, niet de reistijd) een rol in de stedelijke openbare ruimte.

De recente geschiedenis van de openbare ruimte in veel steden laat zien dat wrijvingen en conflicten vooral ontstaan wanneer delen van de openbare ruimte duidelijk worden gedomineerd door een *scene*, terwijl ze verondersteld worden te functioneren als algemeen toegankelijk stedelijk domein. Dat geldt bijvoorbeeld voor delen van het grootstedelijk openbaar vervoer, voor straten en pleinen met veel drugsverslaafden, voor prostitutie in de buurt van woonwijken, en voor de omgeving van voetbalstadions. Vrijwel altijd gaan die wrijvingen gepaard met criminaliteit, onveiligheid en gevoelens van bedreiging en onherbergzaamheid.

Zo kan een zichzelf versterkend proces in gang worden gezet, waarbij de ruimte als scenerie het algemeen toegankelijke stedelijke domein of de omgevingsruimte verdringt. In de termen van Sennett uit paragraaf 2.2 van dit essay: in plaats van de 'zachte overgangen' en dito grenzen heeft de ruimte als scenerie een harde grens gerealiseerd. Is een openbare ruimte eenmaal op deze wijze een scenerie geworden, dan is dat proces slechts met zeer veel inspanning terug te draaien. De Amsterdamse Kop van de Zeedijk laat zien, dat dit niet onmogelijk is, maar wel een zeer grote investering van overheid en bedrijven vereist. Indien deze verdringing van het algemeen toegankelijke stedelijke domein wordt opgeteld bij het aantal fysieke afsluitingen van de openbare ruimten (in de avond afgesloten winkelcentra, ommuurde woonwijken in de VS, parkeerterreinen), dan ziet het er in sommige steden somber uit voor de openbare ruimte. Doordat de gedragsregels in het algemeen toegankelijke stedelijke domein het meest algemeen en 'neutraal' zijn, vormen zij het bindende element van de openbare ruimte. Zonder deze regels is er geen sprake meer van een stedelijke cultuur, alleen van een verzameling van subculturen in de stad. Daarbij moet overigens opnieuw worden benadrukt dat een levende stedelijke cultuur niet buiten het spanningsveld van de aanwezigheid van subculturen of *scenes* kan, omdat deze een motor zijn van culturele innovatie. Dat onderscheidt een metropool van een provinciestad.

De kwetsbaarheid van de openbare ruimte als algemeen toegankelijk stedelijk domein en als omgeving ten opzichte van de semi-privatisering door scenerie is een thema dat meer aandacht in onderzoek en beleid verdient. Met name kan men zich afvragen of het maatschappelijke draagvlak voor de openbare ruimte als algemeen toegankelijk stedelijk domein inderdaad is verzwakt, en op welke voorwaarden er in de postmoderne stad überhaupt een algemeen toegankelijk stedelijk domein kan blijven bestaan. De oorzaken van een verzwakking van dat draagvlak kunnen velerlei zijn: algemene veranderingen in maatschappelijke waarden (zoals de roemruchte 'gedoogcultuur'), het verdwijnen van een dragende elite uit de stad, de bevolkingssamenstelling van de steden, het slecht functioneren van stedelijke instituties (waaronder overheidsinstituties), de toename van aantallen bezoekers zonder binding met de stedelijke openbare ruimte, enzovoort. Een zorgvuldige analyse van deze mogelijke oorzaken zou een belangrijke bijdrage zijn aan het nadenken over en het versterken van een stedelijke cultuur in Europa.

2.6 Besluit

Tot welke voorlopige conclusies leidt de korte reis langs de literatuur over de begrippen 'stedelijkheid' en 'openbare ruimte' die in dit hoofdstuk is ondernomen?

De verandering van de stedelijkheidscultuur op de lange termijn, die is besproken aan de hand van het werk van Richard Sennett, geeft aanleiding tot een tamelijk eenduidige conclusie. Sennett stelt een vermindering van de 'volheid' van de stedelijkheidservaring vast, die in feite is ontstaan door de verharding van twee grenzen: ten eerste die tussen het publieke en het private domein, en ten tweede die tussen de binnenwereld van de mens, de vorming van zijn identiteit, en de buitenwereld.

Het werk van Richard Sennett is echter beperkt tot de historische stadscentra. In paragraaf 2.3 is daarom de blik daarbuiten gericht, op de ruimtelijke verstrooiing van stedelijke functies die vooral in de naoorlogse periode een grote vlucht heeft genomen. De verdeling van stedelijke functies over de ruimte voldoet steeds minder aan het piramidale model met als top de traditionele stadscentra, wat in potentie een bedreiging vormt voor het multifunctionele karakter van die stadscentra. Tegelijkertijd kon worden vastgesteld dat ruimtelijke onthechting niet in alle gevallen resulteerde in deconcentratie. De virtualisering van de financiële handel leidde juist tot concentratie in enkele wereldsteden. Wel is de vanzelfsprekendheid van

de gebondenheid van specifieke economische functies aan bepaalde plaatsen sterk vermindert. Bovendien leidt de ruimtelijke verstrooiing tot nieuwe potentiële brandpunten van stedelijkheid.

Daarna zijn in paragraaf 2.4 de institutionele voorwaarden voor stedelijkheid en de stedelijke openbare ruimte onder de loep genomen. Het politieke en sociale moderniseringsproces dat zich vooral in de laatste twee eeuwen heeft gemanifesteerd, heeft in vele gevallen geleid tot functionele differentiatie. Vele stedelijke functies zijn ondergebracht in specifieke voorzieningen of instituties, en verloren daarmee voor een belangrijk deel hun plaatsgebonden karakter. Dat proces is vaak onomkeerbaar, maar niet altijd. Zo kon worden vastgesteld dat in de architectuur, na een lange periode van heerschappij van bepaalde universele esthetische principes, tegenwoordig meer ruimte is ontstaan voor een 'topografische' gevoeligheid, leidend tot een stedelijke vormgeving die de historische en culturele structuur van een stad accentueert.

In paragraaf 2.5 werd de blik weer verplaatst naar de openbare ruimte in de steden zelf, en wel als ruimte voor verschillende leefwijzen en gedrag. In die paragraaf is een onderscheid gemaakt tussen de openbare ruimte als omgeving, als scenerie, en als algemeen toegankelijk stedelijk domein. Er werd vastgesteld dat vooral de ruimte als omgeving en de ruimte als algemeen toegankelijk stedelijk domein onder spanning staan. Verminderde veiligheid en privatisering, in de zin van de afsluiting van de openbare ruimte of de toe-eigening door een specifieke subcultuur, zijn hiervan belangrijke kenmerken. Dit zou kunnen leiden tot een vermindering van de herbergzaamheid van de woonomgeving en tot een verkleining van het draagvlak voor een algemeen toegankelijk stedelijke openbare ruimte.

Leidt dit alles nu tot een somber perspectief op stedelijkheid en de stedelijke openbare ruimte?

In algemene zin denk ik dat Sennetts vaststelling dat de stedelijkheid van New York de compacte culturele 'volheid' van de stedelijkheid in het klassieke Athene niet benadert, een juiste is. Bovendien is een groot deel van de oorzaken hiervan nauwelijks beïnvloedbaar, laat staan omkeerbaar. Maar tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat dat niet voor alle oorzaken geldt. Als wordt begonnen bij Sennetts tweeledige verharding van de grenzen tussen binnen- en buitenwereld, dan is het ongetwijfeld zo dat de scheiding tussen privé-domein en publiek domein nog even sterk is als in de negentiende eeuw. Ik vraag me echter af of dat óók opgaat voor de scheiding tussen de binnenwereld van de mens - de vorming van de menselijke identiteit - en zijn buitenwereld. Daar zouden de grenzen sinds de hoogtijdagen van het protestantisme en de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur weleens minder hard geworden kunnen zijn. Sennett zelf wijst al op de rol van de kunst, die door deze harde identiteitsgrenzen heen breekt, maar wellicht heeft ook een verhoogde 'wereldoriëntatie' en de daarbij behorende confrontatie met andere leefwijzen hierin een functie. Bij deze verhoogde wereldoriëntatie speelt echter mogelijk een ander probleem een rol; het door de veelheid aan media geschapen bombardement aan informatie zou de intensiteit en authenticiteit van de ervaring weleens ernstig aan kunnen tasten.

In dit hoofdstuk is een aantal aspecten van stedelijkheid aan de orde gesteld, die in principe te beïnvloeden zijn, hetzij door een overheid, hetzij door organisaties of burgers. Dat geldt bijvoorbeeld voor de belangrijke positie van de veiligheid in de spanningsvolle balans tussen de openbare ruimte als algemeen toegankelijk stedelijk domein, als scenerie en als omgeving uit paragraaf 2.5. Het geldt ook voor de suggestie, die in de paragraaf 2.4 is gedaan om de institutionele verankering van de stedelijke openbare ruimte meer aandacht te geven. In de hoofdstukken 7 en 9 van deze publicatie wordt uitvoeriger op deze thematiek ingegaan. Het belangrijkste aspect van de stedelijkheid is echter het inzicht dat stedelijkheid en de stedelijke openbare ruimte culturele keuzen toelaten. De stromingen in de architectuur en stedenbouw die de vormgeving van de stedelijke ruimte niet meer zien als deel van een universeel toepas-

baar esthetisch principe, maar als onderdeel van een specifieke stedelijke context, zijn daarom hoopgevend. Een levende stedelijke cultuur vereist immers niet alleen behoud van het bestaande, maar vooral een debat over de balans tussen behoud en innovatie. Die balans zal per stad, land of continent verschillend uitvallen, want het bestaan van verschillen tussen steden is nu eenmaal de essentie van een stedelijke cultuur als zodanig.

Literatuur

- Achterhuis (1978)
H. Achterhuis. De markt van welzijn en geluk. Baarn: Ambo, 1978.
- Adriaansens en Zijdeveld (1981)
H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijdeveld. Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1981.
- Bahrtdt (1974)
H.P. Bahrtdt. Die moderne Großstadt. München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1974 (oorspronkelijke uitgave 1961).
- Boomkens et al. (1997)
R. Boomkens, B. van Delden, L. de Klerk, S. Musterd, H.S. Yap en R. van der Wouden. Stad zonder horizon. Amsterdam: Van Gennep, 1997.
- Van der Broek et al. (1997)
A. van der Broek, W. Knulst en J. de Haan. Time and city life. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1997 (congrespaper).
- Brunt (1996)
L. Brunt. Stad. Meppel: Boom, 1996.
- Burgers (1990)
J.P.L. Burgers. De stad van de jaren negentig: postmoderne nederzetting? In: Sociologische gids 37 (1990) 2 (74-93).
- Dangschat (1994)
J. Dangschat. Lebensstile in der Stadt. In: J. Dangschat en J. Blasius (red.). Lebensstile in den Städten. Opladen: Leske und Budrich, 1994 (335-354).
- Delhaye (1988)
K. Delhaye. Stad in het tijdperk van de intimiteit. In: Krisis, tijdschrift voor filosofie (1988) 3 (23-33).
- Fischer (1995)
C.S. Fischer. The subcultural theory of urbanism: a twentieth-year assessment. In: American journal of sociology 101 (1995) 3 (543-577).
- Frampton (1988)
K. Frampton. Autonomie en autarkie (vraaggesprek). In: Archis 88 (1988) 6 (8-11).
- Garreau (1991)
J. Garreau. Edge city. Life on the new frontier. New York/London: Doubleday, 1991.
- Habermas (1962)
J. Habermas. Strukturwandel der Öffentlichkeit. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1962.
- Habermas (1981)
J. Habermas. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981.
- Hall (1997)
P. Hall. Megacities, world cities, and global cities. Eerste megacities-lezing, februari 1997. Den Haag, 1997.
- Heinemeijer (1991)
W.F. Heinemeijer. Problematiek van het publieke domein. In: G. van der Plas (red.). De openbare ruimte van de stad. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1991 (31-48).
- Jacobs (1994)
J. Jacobs. The death and life of great American cities. Harmondsworth: Penguin, 1994 (oorspr. 1961).
- Läpple (1992)
D. Läpple. Essay über den Raum. In: H. Haußermann et al. (red.). Stadt und Raum. Pfaffenweiler: Centaurus, 1992 (157-207).
- Luhmann (1988)
N. Luhmann. Die Wirtschaft der Gesellschaft. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1988.
- Luhmann en Scharpf (1989)
N. Luhmann en F. Scharpf. Politische Steuerung (Forum-Diskussion). In: Politisches Vierteljahresschrift 30 (1989) 1 (4-9; 10-21).
- Mak (1996)
G. Mak. Hoe God verdween uit Jorwerd. Amsterdam: Atlas, 1996.
- Mentzel (1989)
M. Mentzel. Bijlmermeer als grensverleggend ideaal. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1989.
- Salet (1996)
W. Salet. De conditie van stedelijkheid. Den Haag: VUGA, 1996 (oratie).
- Schulze (1994)
G. Schulze. Milieu und Raum. In: P. Noller, W. Prigge en K. Ronneberger (red.). Stadt-Welt. Frankfurt a. M.: Campus, 1994 (40-53).
- SCP (1994)
Sociaal en Cultureel Rapport 1994. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994.
- SCP (1996)
Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996.

-
- Sennett (1978)
R. Sennett. *The fall of public man*. New York: Vintage, 1978 (oorspr. 1974).
- Sennett (1990)
Richard Sennett. *The conscience of the eye. The design and social life of cities*. New York: Norton, 1990.
- Sennett (1994)
Richard Sennett. *Flesh and stone. The body and the city in Western civilization*. Londen/Boston: Faber and Faber, 1994.
- Van der Staay (1996)
A. van der Staay. *Het urbane*. In: *Rekenschap* (1996) maart (4-15).
- Thrift (1996)
N. Thrift. *Spatial formations*. Londen/Thousand Oaks/New Delhi: Sage, 1996.
- Thijssen (1994)
Th. Thijssen. *In de ochtend van het leven*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1994.
- Wagenaar (1993)
M. Wagenaar. *Amsterdam 1860-1940: een bedrijvige stad*. In: E. Taverne en I. Visser (red.). *Stedebouw; de geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen: SUN, 1993 (218-234).
- Wagenaar en Van Engelsdorp Gastelaars (1986)
M. Wagenaar en R. van Engelsdorp Gastelaars. *Het ontstaan van de Randstad, 1815-1930*. In: *Geografisch tijdschrift XX* (1986) 1 (14-29).
- Wentholt (1968)
R. Wentholt. *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*. Rotterdam: Ad. Donker, 1968.
- Van der Woud (1987)
A. van der Woud. *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam: Meulenhof, 1967.
- Van der Wouden (1996a)
R. van der Wouden. *De bekleemde stad. Grootstedelijke problemen in demografisch en sociaal-economisch perspectief*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA 1996 (Cahier 126).
- Van der Wouden (1996b)
R. van der Wouden. *Concentratie en segregatie als grote-stads-probleem: volkshuisvesting in breder perspectief*. In: H. Priemus en A.C.W. van der Heijden (red.). *Ruimtelijke segregatie en volkshuisvesting*. Delft: OTB, 1996 (31-39).
- WRR (1990)
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Van de stad en de rand*. Den Haag: Sdu, 1990 (Rapporten aan de regering 37).
- Zijderveld (1983)
A.C. Zijderveld. *Steden zonder stedelijkheid. Een cultuursociologische studie van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.
- Zijderveld (1998)
A.C. Zijderveld. *A theory of urbanity*. New Brunswick/London: Transaction Publishers, 1998.

3 Pleinen, parken en boulevards

Vorm en vulling van het publieke domein

Michiel Wagenaar

3.1 Het vocabulaire van de macht

Weinig landen in het zeventiende-eeuwse Europa trokken zó sterk de aandacht als de Republiek der Verenigde Nederlanden. Met een mengeling van afgunst, verbazing en bewondering stelden buitenlandse bezoekers vast dat ondanks de voor die tijd exorbitante staatsvorm - een federatie van adel en burgerij, waarin de Hollandse steden de dienst uitmaakten - en ondanks een tachtig jaar durende guerrillaoorlog tegen een wereldmacht als het Habsburgse rijk, de economische carrière van dit land zich voorspoediger ontwikkelde dan elders in Europa.

Dat succes was nergens zo tastbaar aanwezig als in de Hollandse steden. Maar de vorm waarin die welvaart lag opgetast, week sterk af van wat elders in Europa gebruikelijk was. Welvaart en aanzien vertaalden zich daar in een strakke reglementering van de stedelijke ruimte. Een gevelwand diende bij uitstek in één vormtotaal gecomponeerd te zijn, met een strenge symmetrische ordening, waaraan ieder pand van daklijst tot deurpartij diende te gehoorzamen. Niet het individuele woonhuis maar het monumentale ensemble telde. Het prestige daarvan, en van de stad als geheel, werd weer verder verhoogd door de onbekrompen inzet van openbare ruimte. Straten werden opgevat als zichtassen, gevelwanden als coulissen die de blik van de kijker dwingend richtten op een standbeeld, paleis of kerk. Pleinen dienden niet langer als markten, zoals in de Middeleeuwen gebruikelijk was. "Rather (...) the square was to be a monument to itself, with restricted activities taking place in its midst (...). Above all, these squares were not designed with a lingering, congregating crowd in mind. Hardouin-Mansard struggled (...) to eliminate stalls, bands of acrobats, and other forms of street trade from the squares, sought to keep the cafés on them contained behind their doors and the posthouses out of the squares together" (Sennett 1976: 54).

Hardouin-Mansard, de architect van Versailles, verkreeg rond 1700 de regie van de ruimte in Parijs, waar steeds grotere pleinen als het Place Vendôme (1701), het Place des Invalides (1706) en het Place de la Concorde (1763) als voorportaal dienden van reusachtige complexen als het Hôtel des Invalides of de Tuilerieën. Alleen al hun omvang, die scherp contrasteerde met de overbevolkte woonbebouwing van Parijs, maakte ondubbelzinnig duidelijk dat hier sprake was van een regime dat zich de weelde van die open ruimte kon permitteren. Zo behoorden deze pleinen tot de onmisbare ingrediënten van de 'vormtotaal van de macht'. Deze openbare ruimte was vooral representatieve ruimte. De inrichting was even strak geregisseerd als het gebruik ervan. Parades en processies vormden gepaste activiteiten, jaarmarkten of kermissen waren hier ongewenst.

Inrichting en gebruik vereisten een absoluut gezag, dat de regisseur van de openbare ruimte de middelen verschafte om niet alleen een monumentaal ensemble te scheppen, maar bovendien om het gebruik daarvan dwingend op te leggen. Particuliere grondeigenaren dienden zich te voegen naar diens voorschriften.

De noodzaak van een autoritair gezag gold a fortiori voor stedelijke herinrichtingsprojecten, die onvermijdelijk gepaard gingen met kaalslag, doorbraken en andere ingrepen in het bestaande stadslichaam. Zoiets was alleen mogelijk onder een despotisch bewind, zoals de interventies van paus Sixtus V (1521-1590) in Rome duidelijk maken. Dwars door de bestaande bebouwing heen baande hij nieuwe wegen, die de zeven belangrijkste kerken van Rome met elkaar verbonden. "The lines of the roads were carried through, regardless of the many

afb. 3.1

Jules Hardouin-Mansard, Place Louis le Grand (het huidige Place Vendôme). Het ruiterstandbeeld is door Napoleon vervangen door een overwinningsszuil.

afb. 3.2

Nancy, de Place Stanislas (op de voorgrond), geschakeld aan de Place de la Carrière.

difficulties that were encountered, overcoming all natural obstacles and tearing down whatever was in the way" (Giedion 1978: 93). Heuvels werden afgegraven en gehele bouwblokken gesloopt. Sixtus voorzag Rome van indrukwekkende pleinen, die in omvang en flankbebouwing in niets meer geleken op de kleine piazza's waar doorgaans markten werden gehouden. Hij sierde ze op met obelisk en erezuilen, waarvan sommige stamden uit de Romeinse oudheid, en met fonteinen die, na de verbetering en uitbreiding van een serie aquaducten, volop water spotten. Aan het einde van zijn bewind was Rome onherkenbaar veranderd en getransformeerd tot het imponerende middelpunt van de Contrareformatie. Die verabsolutering van het kerkelijk leergezag en, in Rome, van de wereldlijke macht, was in hoge mate een reactie op de geloofsafval in Duitsland, Groot-Brittannië en, meest spectaculair, de Lage Landen, waar de opmars van het protestantisme hand in hand ging met de strijd om staatkundige onafhankelijkheid.

Dat protestantisme wordt vaak gezien als één van de verklaringen voor het matig imponerende karakter van de Hollandse stad in de zeventiende eeuw. Van een strakke hiërarchie, met een bijpassende rangorde van basiliek, kathedraal en kerk, was geen sprake. Soberheid, spaarzaamheid en vlijt werden aanmerkelijk hoger aangeslagen dan uiterlijk vertoon, adembenevende zichtassen of imponerende pleinen.

Die pleinen ontbraken niet, maar ze konden de toets der vergelijking met de openbare ruimte in Rome, Parijs of Madrid niet doorstaan. Hollandse steden waren vooral koopmanssteden, en daarmee utilitaire steden. Iedere vierkante meter van de kostbare stadsgrond moest te gelde worden gemaakt. Grachten dienden zeker niet alleen ter verfraaiing van de inmiddels puissant rijke steden van de zeventiende eeuw. Ze vormden een circulatiemachine voor het vrachtvervoer, dat vanaf de haven met platboomde schuiten koopmansgoederen naar de pakhuizen bracht. Vervoer per as was vele malen kostbaarder. In steden als Rotterdam en Amsterdam was het wegensysteem daarom ondergeschikt aan de waterstad.

In de waterstad was land een schaars goed. Het moest worden gewonnen op de drassige ondergrond van het Hollandse veenweidegebied, worden aangeplempt, afgewaterd - de grachten speelden natuurlijk ook een rol als waterberging, riolering en stedelijke drainage-systeem - en bovendien worden verdedigd. Iedere uitbreiding vereiste een aanpassing van het stedelijke fortificatiesysteem. De kosten daarvan kwamen voor rekening van de stad, die pas tot zulke operaties overging wanneer de woningnood tot duizelingwekkende hoogte was opgelopen. Dan bestond er een gerede kans dat de nieuw omsloten erven ook voor een goed bedrag van de hand gingen, zodat de stadsuitbreiding op z'n minst kostendekkend kon verlopen. Viel de animo van aannemers en speculanten tegen, en bleek zo een uitbreiding te ruim begroot, dan dreigde al spoedig een stadsbankroet, zoals onder meer Haarlem in de zeventiende eeuw mocht ervaren.

Een minstens zo belangrijke verklaring voor het ontbreken van een monumentaal stadslandschap vormde de afwezigheid van adel, vorst en, meer in het algemeen, een sterk centraal gezag in dit land. Zij waren het immers die elders in Europa met hun stedenbouwkundig despotisme de inrichting van het stadslandschap konden afdwingen. Dat beperkte zich geenszins tot de hoofdsteden, al werden die gaandeweg wel bij uitstek gezien als de geschikte dragers van macht en prestige. Maar ook kleinere steden als Nancy werden ingericht volgens de principes van de monumentale orde. Tussen 1752 en 1755 werd daar het stadhuis voorzien van een immens voorportaal, het Place Stanislas, dat via een triomfboog geschakeld werd aan het Place Carrière. Dat werd op zijn beurt door een fraai beplante avenue, geflankeerd door symmetrische woonblokken, verbonden met het derde plein, het Place Royale.

Daarmee beschikte het kleine Nancy over een monumentaal ensemble dat in geen enkele Nederlandse stad zijn weerga vond. 's-Gravenhage, waar de Oranjes als stadhouders tenminste nog iets van continentale grandeur poogden te realiseren, kon niet in zijn schaduw

staan. Zelfs uitgesproken handelssteden ontsnapten niet aan grootscheepse 'monumentalisering', die hun centrum meer aanzien moesten verlenen. Dat gold bijvoorbeeld voor Bordeaux, Frankrijks belangrijkste havenstad aan de Atlantische kust. De 'intendant' van Bordeaux, een functie vergelijkbaar met die van prefect uit het negentiende-eeuwse Frankrijk, herschiep vanaf 1740 het centrum in een indrukwekkend, met brede boulevards doorsneden decor, dat, bijna 100 jaar later, diepe indruk maakte op Haussmann, toen hij in 1851 prefect van de Gironde werd (Jordan 1995: 149 e.v.). Twee jaar later zou hij, als prefect van de Seine, de leiding nemen in de grootste stadsvernieuwingsoperatie die Europa ooit gekend had.

3.2 Overvloed en onbehagen

Dergelijke interventies waren in de vrijgevochten stadstaatjes van de Republiek ondenkbaar. Van een centraal gezag dat zijn wil oplegde aan lokale bestuurders was geen sprake. De adel, een sedert 1648 langzaam uitstervende stand, hield zich voornamelijk op in de oostelijke periferie van Nederland. De steden werden bestuurd door burgers. Het bestuur was weliswaar gespeend van echte democratie, maar was wel degelijk gevoelig voor de eisen en verlangens van de lokale gemeenschap.

afb. 3.3

De knik in de verkaveling van de Jordaan ten opzichte van de Prinsengracht, met rechts daarvan de Noorderkerk en de Noordermarkt. Uitsnede uit kaart van Balthasar Floris van Berckenrode uit 1625.

Die gemeenschap koesterde haar vrijheid, zowel als stad tegenover de buitenwereld, als daarbinnen, waar het om bouwen en wonen ging. Dat het stadsbestuur de leiding nam bij uitbreidingen lag wel voor de hand; dat het toekomstige woongebieden zoneerde naar welstand en bedrijvigheid werd eveneens geaccepteerd, maar bemoeienis met de vormgeving of de kleurstelling van het woonhuis werd afgewezen. De gegoede grachtengordel bood zodoende een bonte verscheidenheid aan trap-, hals- en langsevels, en aan bouwhoogte en bouwvolume, zonder dat er enige ordenende hand in te bespeuren was. Die aanblik was charmant, maar getuigde van weinig allure. Oud-burgemeester P.C. Hooft hekelde de tomeloze speculatie van het door kooplieden gedomineerde stadsbestuur. Het plan van uitbreiding kenmerkte zich "door het ontbreken van architectonisch geordende, openbare ruimten met publieke gebouwen volgens een stedenbouwkundige orde en systematiek" (Taverne 1978: 172). Zelfs de aanleg van een bescheiden, met geboomte te beplanten boulevard parallel aan de gordel werd als niet ter zake doend uit de plannen geschrapt (Taverne 1978: 155).

Openbare ruimte was er vooral om nuttig te gebruiken, niet om indruk mee te maken. Veel pleinen in de zeventiende-eeuwse stadsuitbreiding van Amsterdam waren restruimten die ontstonden als twee verschillende verkavelingsstelsels niet goed op elkaar aansloten, zoals tussen de grachtengordel en de Jordaan, waarvan het stratenpatroon in een hoek van bijna 45 graden op de ring staat. De Noordermarkt en de daaraan gelegen Noorderkerk maken dat duidelijk. "De pleinvorm wordt bepaald door het weglaten van een bouwblok in de Jordaan. Vanuit de opbouw van de Prinsengracht bezien kan men het plein echter opvatten als een aan de gracht gelegen ruimte, een gat in de grachtenwand" (Van der Hoeven en Louwe 1985: 68). Dergelijke restruimten ontstonden ook als gevolg van de sloop van poorten, die bij de uitbreiding en het verleggen van de stadswal hun functie verloren. Ook hier werden de pleinen doorgaans gebruikt om een markt te vestigen. Dat gold voor de Herenmarkt, die in 1612 ontstond na de sloop van de oude Haarlemmerpoort, en voor de Nieuwmarkt, waar het oude poortgebouw in 1614 de bestemming kreeg van een waag.

Daarmee ontlastten deze nieuwe ruimten het drukste knooppunt van de stad, de Dam. Dat plein kon daardoor uitgroeien tot één van de weinige echte openbare ruimten van Amsterdam. Vanaf 1550 werd de oude 'Plaetse' geleidelijk aan vergroot door de sloop van belendingen en het verdringen van ongewenste gebruikers. Maar pas bij de bouw van het nieuwe stadhuis, in 1652, verkreeg de Dam een bescheiden representatieve en ceremoniële functie, waarvoor de jaarmarkten en kermissen dienden in te schikken.

De Dam was bij uitstek de plek waar het volk direct geconfronteerd werd met het stadsbestuur, dat hier ordonnantiën, keuren, ge- en verboden kenbaar maakte. Hier werden (dood)vonnissen voltrokken ten aanschouwe van het volk, als afschrikwekkend voorbeeld, maar ook als vermaak. En ten slotte was het ook het toneel van stedelijke onafhankelijkheid: hier werden de schuttersoptochten en wapenschouwen van de stadsmilitie gehouden (Kistemaker 1991: 54).

Het stadhuis zelf was een spectaculaire demonstratie van Amsterdams trots en welvaren. Terwijl die welvaart elders nog weleens werd ingezet om goede sier te maken met een fraaie promenade - de Boompjes in Rotterdam bijvoorbeeld¹ - kwam de openbare ruimte er in Amsterdam maar karig van af. Daar manifesteerde het commerciële succes van de stad zich uitbundig in het stadhuis. Het was nagenoeg geheel opgetrokken uit en ingericht met geïmporteerde, dus kostbare, bouwmaterialen als zandsteen (de gevels) en marmer (de burgerzaal). De maatvoering van het gebouw was, zeker tegenover de omringende bebouwing, reusachtig. Het waren dit soort gebouwen waarmee het stadsbestuur eer probeerde in te leggen, al lukte dat bij buitenlanders lang niet altijd. Die waren vaker geïmponeerd door de zichtbare manifestaties van sociale zorg, zoals de weeshuizen, rasp- en spinhuizen, en het qua maatvoering enorme Nieuwe Stadsweerkhuis (1782). Dat laatste gebouw verscheen, evenals particuliere

liefdadige instellingen, ten oosten van de Amstel, waar de halve maan van de grachtengordel bij de laatste grote uitbreiding van 1657 was doorgetrokken.

Met openbare ruimte werd hier even benepen omgesprongen als bij de voorgaande uitleg. Ook toen was onbebouwde stadsgrond voorbestemd voor markten of, zoals het Leidseplein, voor zogenoemde wagenpleinen, waar paarden en karren gestald werden voor wie verder de stad in wilde.

De laatste uitleg bleek te ruim begroot voor de inmiddels stagnerende economie van de achttiende eeuw. De animo voor woningbouw bleef ver achter bij de verwachtingen. Bijgevolg bleef de stad opgezaaid met een omvangrijk restgebied. Daar lag een kans voor een fors plein of park, eventueel in aansluiting op de tegen de bebouwde kom gelegen Hortus Medicus. Maar het stadsbestuur besloot om de gronden te verhuren aan volkstuiders, in de hoop zo nog iets van de kosten van uitbreiding terug te verdienen. Al spoedig werd deze wijk aangeduid als de Plantage. Het werd een geliefd wandel- en ontspanningsgebied binnen de wallen. Maar in vergelijking met Franse of Duitse stadsparken maakte het weinig indruk.

Op één punt echter maakte het verder weinig imponerende stadslandschap op buitenlanders een overweldigende indruk: de aanblik van Amsterdam vanaf het water, bij voorkeur vanaf de overzijde van het IJ. Het wemelde er van talloze schepen, in een bonte variëteit bijeen. Naast de Oost-Indiëvaarders, de tjalken, pramen en vletten vielen op een zomerse dag ook de pleziervaartuigen op, net als op de Amstel. "Op het water is het even druk met handelsactiviteiten als op het land. 's Avonds ziet men hier aan het IJ de veerschepen naar alle plaatsen van de provincies varen. Is het ochtend, dan komen deze juist aan, waarbij op één enkele dag bij het IJfront duizenden mensen de stad in en uit komen" (Kistemaker 1991: 50). Het water maakte goed wat er aan openbare ruimte op het land ontbrak, zo leek het wel.

Deze weinig heroïsche ruimtelijke orde, waarin de stad nauwelijks ruimte bood voor ceremonieel vertoon, voor parades en flaneurs, laat zich lezen als de versteende neerslag van de ingetogen burgerlijke cultuur van Holland. Die cultuur was ook toen al sterk individualistisch en naar binnen gericht. Het spanningsveld tussen overvloed en onbehagen, tussen de enorme fortuinen die in de zeventiende en achttiende eeuw werden verdiend en de op het protestantisme geënte soberheid, verhinderde dat de nieuwe rijkdom zich in de stedenbouw manifesteerde in het 'grote gebaar' van plein, boulevard of stadspaleis. Het maximum dat gefortuioneerde kooplieden zich in de chique grachtengordel permitteerden, was een dubbel bouw-kavel, waarop een doorgaans vrij ingetogen voorgevel verscheen. Daarachter was veel meer ruimte voor vertoon van welstand, in de vorm van schilderijen, boeken of kostbaar meubilair. Hier werd ontvangen, muziek gemaakt, kunst bekeken en literatuur besproken. Die beslotenheid opende zich in de achttiende eeuw geleidelijk in de vorm van geleerde en kunstminnende genootschappen, waarvan Felix Meritis in Amsterdam de bekendste was, ook al omdat het over een eigen, speciaal voor dat doel in 1787 ontworpen verenigingsgebouw beschikte. Hier ontplooidde zich een vorm van semi-openbaarheid voor leden, soms vergezeld van introducés, die lezingen, beschouwingen en exposities paarden aan gezelligheid-onder-ons.

De schouwburg en het koffiehuis markeerden de overgang naar een bredere openbaarheid. Maar wat bleef was, althans voor de gevestigde burgerij, de afwezigheid van het stadslandschap als toneel. Afgezien van de zondagse parade over de Herengracht, waar men, liefst per rijtuig - een voor Amsterdam ongekende weelde - zijn standgenoten begroette, was de openbare ruimte van de stad het domein van het volk. Kermissen en jaarmarkten, potsenmakers en standwerkers vormden passend amusement. Maar de dagelijkse drukte op straten en pleintjes werd ook veroorzaakt door de combinatie van krappe behuizing en kroostrijke gezinnen. Wie daaraan wilde ontvluchten, zocht zijn heil buiten de woning.

3.3 Capitale du Monde

Twee jaar na de staatsgreep van 1851, waarin Napoleon III zichzelf tot keizer had uitgeroepen en Frankrijk werd onderworpen aan een autoritair regime, volgde de coup waarbij Georges Eugène Haussmann benoemd werd tot prefect van de Seine. Tussen zijn aftreden in 1870 en zijn benoeming in 1853 lagen slechts zeventien jaren. In die korte periode heeft hij het stadsbeeld van Parijs onherkenbaar veranderd.

Het tempo van de *transformation de Paris* was niet het enige dat tijdgenoten met ontzag vervulde. Wat vooral indruk maakte, was dat hier voor het eerst een hoofdstad als stedenbouwkundig ensemble werd opgevat, waarin niet langer geïsoleerde interventies, maar een frontale aanval op de gebreken van deze slonzige, laat-Middeleeuwse stad werd ingezet. De verkeerscongestie had rond 1850 onbeheersbare vormen aangenomen. Haussmann beantwoordde de onbereikbaarheid van het oude centrum met een serie doorbraken, die een ingenieus stelsel van boulevards, avenues en verbindingswegen opleverde. Veel van die nieuwe verkeersaders werden zorgvuldig over uitgewoonde pauperwijken geprojecteerd. Naast krotpruiming dienden ze ook een esthetisch doel. De nieuwe boulevards werden omzoomd met streng gereguleerde, in één vormtaal gecomponeerde flankbebouwing, die de blik van de wandelaar dwingend richtte op een standbeeld, ereboog of theater. Sommige doorbraken waren nauwelijks vanuit verkeerstechnische overwegingen te verdedigen. Het tracé van de Avenue de l'Opéra werd voornamelijk gedicteerd door de wens om dit pronkstuk van Garnier uit te lichten. Voor dat doel werd een krottenwijk, de Butte des Moulins, kaalgeslagen, en werd de heuvel die een onbelemmerd uitzicht op de Opéra verhinderde afgegraven.

afb. 3.4

Het afgraven van de Butte des Moulins, een obstakel in de zichtas van de Avenue de l' Opéra. Foto: Marville, 1867.

Ook in dit bourgeois-imperium gold dat de onbekrompen inzet van openbare ruimte een essentieel onderdeel vormde van een imponerend stadsbeeld. Haussmann schiep niet alleen twee forse stadsparken, maar hakte ook 24 *squares* uit in de bestaande bebouwing. Deze *squares* waren bovendien openbaar toegankelijk en niet, zoals in Londen, gereserveerd voor de welgestelde omwonenden, die het exclusieve toegangsrecht tot deze omheinde pleintjes genoten. Ook de twee stadswouden van Parijs, het Bois de Boulogne en Bois de Vincennes, werden aangepakt. De streng-geometrische tuinarchitectuur uit de achttiende eeuw maakte plaats voor een uitgekiende landschapsstijl.

Parijs was zeventien jaar lang een reusachtige bouwput. Haussmann greep de doorbraken aan om de sanitaire infrastructuur eveneens ingrijpend te moderniseren. Eindelijk werd het centrum voorzien van stromend water, dat over honderden kilometers via aquaducten werd aangevoerd. Nieuwe manshoge riolen loosden voortaan ver buiten de bebouwde kom in de Seine. De boulevards werden door gaslampen stralend uitgelicht.

Het was dit samengaan van verkeersverbetering, krotopruiming, de verhoging van het wooncomfort en de *embellissement* van Parijs die bezoekers aan de Franse hoofdstad versteld liet staan. Haussmann was de eerste die een stad opvatte als een *Gesamtkunstwerk*. Nog tijdens zijn bewind groeide Parijs uit tot de canon van de moderne, representatieve staatsstad. Vooral in de vele nieuwe staten van de negentiende eeuw zag men in de transformatie van de hoofdstad naar Frans voorbeeld een bij uitstek geschikt middel om respect voor de nieuwe natie af te dwingen. Brussel, Boedapest en Rome, om slechts enkele voorbeelden te noemen, volgden Parijs op de voet.

afb. 3.5

Gustave Caillebotte, Parijs: straat in de regen (1877).

Daarmee kopieerden ze onvermijdelijk ook de sociale gevolgen van Haussmanns interventies. Doorbraken en krotopruijing leidden tot een uittocht van arbeiders, ambachtslieden en kleine neringdoenden naar de periferie. Daar kregen ze gezelschap van andere slachtoffers van deze strategie. Fabrieken, slachthuizen en rangeerterreinen werden eveneens beschouwd als onverengbaar met het prestige van een hoofdstad.

In de *banlieue* was geen sprake van enige ruimtelijke planning. Het contrast met de centrale stad werd jaarlijks groter. Het centrum werd steeds eenzijdiger het domein van de elite, van overheidsgebouwen en hoofdkantoren die er een klein vermogen voor over hadden om zich te presenteren in de etalage van de natie (Wagenaar en Van der Wusten 1996).

De welgestelde centrumbewoners, huurders van de prestigieuze appartementen die langs de doorbraken verschenen, maakten uitbundig gebruik van het nieuwe Parijs. Dat gold niet alleen voor de nieuwe theaters, de Opéra of de warenhuizen, eveneens een uitvinding van het *Second Empire*; ook de boulevards en avenues zelf nodigden uit tot paraderen en flaneren. De moegewandelde *boulevardier* kon er uitrusten op het caféterras, een *nouveauté* die snel won aan populariteit.² Ruiters en rijtuigen doorkruisten moeiteloos de gehele stad die, anders dan het besloten woonbuurtje van weleer, voortaan de relevante horizon vormde voor de gegoede Parijzenaar. Vooral het westelijke deel van de as tussen de twee stadswouden groeide uit tot een toneel van statusdemonstratie. De rijtoer in het Bois de Boulogne vormde een ideale manier van kijken en bekeken worden.

3.4 Het stadslandschap van de vrije markt

Buitenlandse bezoekers raakten niet uitgekeken op de nieuwe stedelijke openbaarheid en de monumentale coulissen waarbinnen zich dat bruisende leven afspeelde. Voor de Nederlanders onder hen kwam het contrast met Amsterdam, de titulaire hoofdstad van hun land, hard aan. Die hoofdstad geleeke in geen enkel opzicht op wat ze in Parijs bewonderden. Tussen 1700 en 1850 was Amsterdam stil blijven staan. Her en der werd het stadslandschap ontsierd door vervallen krottenwijken en open gaten van huizen die in de donkere jaren tussen 1800 en 1840 waren gesloopt of ingestort. De grachtengordel was het enige stadsdeel met een zekere allure.

Maar in de jaren vijftig zette een voorzichtig herstel in, dat zich onder andere manifesteerde in een bescheiden bevolkingsgroei. Dit ontging de liberaal-conservatieve gemeenteraad niet. Al spoedig gingen er stemmen op om de Plantage, de groene lustwarande binnen de wallen, te bestemmen tot woongebied.

De gemeente was eigenaresse der gronden, en beschikte zodoende over het essentiële privaatrechtelijke instrumentarium om hier een monumentale woonwijk te realiseren, in een tijd en een land waar publiekrechtelijke interventies in de ruimtelijke orde tot een minimum beperkt waren. Maar het is tekenend voor het heersende politieke klimaat van die jaren dat een raadsmeerderheid "zich niet kon vereenigen met het denkbeeld om de bevordering van den welstand als verplichtend in beginsel te stellen door de in te leveren teekeningen tot verbouw ook in handen te stellen van den Stads Architect" (citaat in Wagenaar 1998: 157). Het dwingend opleggen van gevelontwerp of bouwhoogte, bouwmaterialen of kleurstelling, wat hier allemaal moeiteloos had gekund, wees men af. De overheid diende de aannemer zo min mogelijk voor de voeten te lopen.

Dat de Plantage ondanks deze aperte afwijzing van overheidsingrijpen toch nog een fraaie woonwijk werd, lag in niet geringe mate aan het vasthouden aan het oorspronkelijke, betrekkelijk ruim opgezette stratenplan, en het vele stadsgroen dat niet verkocht kon worden. Dat gold in de eerste plaats voor de dierentuin van Natura Artis Magistra, een particuliere vereniging waar de crème van de Amsterdamse bevolking lid van was. Het kapitaalkrachtige Artis kon zijn bezit in 1858 zelfs krachtig uitbreiden.

afb. 3.6

Samuel Sarphati, Plan tot verfraaijing en bebouwing van den Omtrek van het Paleis voor Volkslijt, de Amsteloevers enz. te Amsterdam. Amsterdam 1862.

De gemeenteraad zag zijn doctrinaire onthoudingsbeleid op het terrein van de stedenbouw met vreugde bevestigd toen marktpartijen bij de overheid om bouwconcessies verzochten. Vooral de plannen van de geneesheer Samuel Sarphati trokken de aandacht. Zijn eerste concessie, die zich concentreerde op de bouw van het Paleis voor Volksvlijt (voltooid in 1864) en de verfraaiing van de wijde omgeving daarvan, gaf goede hoop op een succesvol vervolg buiten de Singelgracht. Zijn tweede concessieaanvraag, uit 1862, bestreek een enorm gebied. De gehele Binnendijksche Buitenveldertsche polder diende een stedelijke bebouwing te krijgen. En wat voor een bebouwing! De plankaarten laten zich lezen als één lofzang op de Franse stedenbouw. Twee stervormige pleinen, waarvan de straten, met villa's en geboomte omzoomd, de zichtassen vormen op met heesters beplante *squares*, en ruim voorzien van verhoogde voetpaden, "zoogenoemde trottoirs". Het waren voor Amsterdam evenzovele nieuwigheden.

Dat gold ook voor het ruim bemeten stadspark, dat de geneesheer aan de westelijke Amsteloever had gedacht. Parken, zo schreef de arts, zijn de "trots der natiën". En: "Geene stad is intusschen welligt ten deze zoo slecht bedeed als de onze." Dat is een voor het openbare leven ernstig gemis. Parken moeten immers "plaatsen zijn, waar de burgers - vermogenden en mingevoeden - zonder hinder elkander te paard, te voet of in rijtuigen kunnen ontmoeten, waar de werkman kan uitrusten en de rentenier zich vermoeijen, waar ieder kan zien en gezien worden, waar de schoonste voortbrengselen van natuur en kunst het meest worden bewonderd (...)". Vooral voor de werkman zal zo een openbaar park verheffend werken. Fijntjes liet Sarphati merken wat het onderscheid met het besloten groen van de Plantage was: zijn parken "zullen voor den arbeider en zijn gezin zijn wat de tuinen van Natura Artis Magistra (...) voor de meergevoeden zijn (...)" (Sarphati 1860: 23).

Stadsparken waren in Amsterdam net zo afwezig als boulevards, avenues en trottoirs. En met uitzondering van het West- en het Oosteinde, door de burgemeester gezien als aanzet tot de Rue de Rivoli van Amsterdam, zou de hoofdstad van al dat fraais voorlopig ook verstoken blijven. Van Sarphati's plannen buiten de Singelgracht kwam niets terecht. Na zijn dood in 1866 ontstond hier de Pijp, één van de meest versteende nieuwbouwwijken van Amsterdam. Eén jaar later boog de gemeenteraad zich over een nog veel ambitieuzer plan van uitbreiding, ditmaal opgesteld op zijn eigen verzoek door de stadsingenieur, ir. J.G. van Niftrik. De raad had die opdracht verstrekt omdat er toenemende ongerustheid bestond over de wildgroei langs de stadsranden, die rampzalige infrastructurele en sanitaire gevolgen zou hebben.

Het plan, dat het gehele gebied tussen de Singelgracht en de gemeentegrens in een halve maan omsloot, werd juichend ontvangen. In het ontwerp was opnieuw uitbundig gebruikgemaakt van alle ingrediënten van de Franse stedenbouw, maar dan op een enorme schaal. Het was ruim doorschoten met openbaar groen, *squares* en aan beide uiteinden voorzien van twee wandelparken in Engelse landschapsstijl, vooral ten gerieve van de werkman.

Maar het debat over dit plan toonde op ontvullende wijze aan dat voor realisering van een door Parijs geïnspireerd ontwerp de bijpassende Franse bestuurlijke infrastructuur geheel ontbrak. Hoe kon men de algehele herverkaveling van het plangebied dwingend opleggen aan particuliere eigenaren? De gemeente kon dat alleen doen wanneer zijzelf eigenaresse der gronden zou worden. Dat vereiste een grootschalige onteigening van het plangebied, en de kans dat de Tweede Kamer die vergunning zou verlenen was minimaal. Iedere onteigening werd door de Kamer getoetst op het punt van het algemeen belang. Was dat hier wel mee gemoeid?

En zelfs als het voorstel kracht van wet had verkregen, dan zou de armlastige gemeente Amsterdam de schade der onteigenden tegen marktwaarde hebben moeten vergoeden. Dat was ondenkbaar. Eén raadslid vatte de bestuurlijke machteloosheid van de stad scherp samen.

afb. 3.7

Joh. Braakensiek, Amsterdam in 1882. Links een uitsnede van het Vondelpark; rechts van Artis.

"Het blijft raadselachtig hoe de gemeente moet optreden zolang zij niet handelen kan als zekeren prefect van de Seine" (geciteerd in Wagenaar 1990: 251). Iedereen wist waar de afgevaardigde op doelde. Zonder autoritaire rugdekking, extra financiële rijkssteun en een soepel hanteren van de onteigeningsprocedures waren Haussmanns *grands travaux* ondenkbaar. De weg naar grootse overheidsplannen, die de Franse hoofdstad zo'n verleidelijk stadsbeeld hadden opgeleverd, was afgesloten. De gehele negentiende-eeuwse gordel leek hetzelfde lot beschoren als de vermaledijde Pijp.

Was er dan helemaal niets wat men kon doen? In de zeventiende eeuw had de stad haar uitbreiding toch bij octrooi weten te regelen en zo de benodigde gronden tegen redelijke kosten kunnen verwerven? Maar daarvoor, meende een spreker, waren de tijden sedert 1848 te zeer veranderd. "Slechts van de associatie is thans iets te wachten, en wat in vroeger eeuwen ordonnantiën en willekeuren vermochten moet thans grotendeels verkregen worden door de macht van het kapitaal" (geciteerd in Wagenaar 1990: 252). Het was duidelijk waarop dit gemeenteraadslid doelde: op het nog prille, maar reeds succesvolle optreden van het Vondelpark-consortium, dat via privaatrechtelijke weg resultaten boekte waar publiekrechtelijke interventies geen kans van slagen hadden.

3.5 Het Burgerpark

In 1864 nam een groep vermogende Amsterdammers het initiatief om een nieuw park aan de zuidwestelijke stadsrand te stichten. Dat was, zo meenden zij, geen taak van de overheid. "Op het vaste land ziet men dikwijls door de Regering groote sommen te koste leggen aan de verfraaiing der steden. In Engeland geldt de stelregel, dat alles wat voor het publiek moet dienen, door dat publiek zelf moet worden totstandgebracht. *Nederland volgt het laatste voorbeeld (...) waar de burgerij, als het ware naijverig op hare vrijheid, zonder de hulp van de overheid in te roepen, met vereende krachten dikwerf groote zaken tot stand bragt*" (curs. MW) (geciteerd in Wagenaar 1990: 269). Fraaier belijdenis van het liberale credo is moeilijk te vinden.

In een oproep om giften van de burgerij appelleerden zij aan het gekwetste Amsterdamse eergevoel. De hoofdstad kon, zeker buiten de oude stad, "den toets der vergelijking niet doorstaan met andere steden, ook in ons vaderland. Kunnen 's-Gravenhage op het Bosch, Haarlem op den Hout wijzen, Amsterdam heeft niets daartegenover te stellen wat als algemeen lustoord, als wandelplaats voor hare inwoners kan strekken" (geciteerd in Wagenaar 1990: 268). Het appèl sloeg aan. In 1877 werd het nieuwe, inmiddels naar Vondel vernoemde park geopend. Het park was aanzienlijk kleiner dan het gebied dat met de particuliere giften was aangekocht. De initiatiefnemers verkochten de overige gronden in een ruim opgezette verkaveling voor woningbouw. Met de winsten die daarop werden behaald, kon men de befaamde tuinarchitecten J.D. en L.P. Zocher een fraai plan van inrichting laten maken, en een paviljoen en een muziektent doen verrijzen, waar 's zomers populaire concerten werden gehouden. De pal aan het park gelegen Hollandsche Manege (1881) en het naburige Concertgebouw (1888), eveneens een initiatief van de liberale burgerij en beide ontworpen door A. L. van Gendt, verleenden de omgeving van het park een allure die nog verder vergroot werd met de bouw van het Stedelijk Museum (A.W. Weissmann; voltooid in 1894) en uiteraard het Rijksmuseum van P. J. H. Cuypers (voltooid in 1885).

Daarmee vormden de Vondelpark- en Concertgebouwboulevard de triomf van liberale burgerzin. Het nieuwe park was daarvan een hoogtepunt. Anders dan Artis was het voor eenieder openbaar toegankelijk, al bleef het tot na 1945 formeel privé-eigendom. Net als Sarphati zagen de initiatiefnemers in het park een machtig instrument in de strijd om de volksverheffing. Dat instrument, dat voor het eerst in het Verenigd Koninkrijk was toegepast, was er slechts één uit een heel arsenaal van middelen uit het zogenoemde *beschavingsoffensief*.

Dat offensief richtte zich krachtig tegen de volkse openbaarheid van de straat. Gegoede tijdgenoten wisten natuurlijk wel dat het uitbundige straatleven een regelrecht gevolg was van de overbevolking van de goedkoopste delen van de woningvoorraad. Om dat op te vangen werden onder meer parken, volkskoffiehuizen en het 'speeltuinwerk' ingezet. Maar tegelijkertijd werd in de tweede helft van de negentiende eeuw met harde hand opgetreden tegen traditionele vormen van volksvermaak die de burgerij nu als onwelvoeglijk of barbaars voorkwamen.

Dat leidde tot hardhandige confrontaties, zoals het Kermisoproer van 1876. Een gecombineerd optreden van politie, infanterie en cavalerie slaagde er slechts na een veldslag van twee dagen in de rust te herstellen. In 1886 bereikten de binnenstedelijke onlusten een dramatisch hoogtepunt. De aanleiding was ook hier het verbieden van een als wreed en ruw beoordeeld volksvermaak, het zogenoemde palingtrekken. Toen de politie het palingtrekken op de Lindengracht poogde te staken ontplofte de bom. Assistentie van cavalerie en infanterie bleek opnieuw noodzakelijk. Er werd gericht en met scherp geschoten. Na afloop waren er 26 doden en lagen in het ziekenhuis 36 ernstig gewonden.

Zo hevig zou het er voorlopig niet meer aan toegaan. Maar de rust was nog lang niet weergekeerd. In de jaren 1885-1887 heerste "een constante onrust in Amsterdam (...). De politie moest in deze periode ruim honderd maal 'bijzondere politiemaatregelen' treffen en in 15 gevallen stond een regiment huzaren gereed om uit te rukken om de politie te helpen" (De Rooy 1971: 89).

3.6 De bruisende binnenstad

Al die onrust kon niet verhinderen dat juist in de jaren tachtig de binnenstad uitgroeide tot een centrum van attractie. Het lijkt wel of het openbare leven tussen 1876 en 1914 aan intensiteit gewonnen heeft. De berichten van tijdgenoten suggereren een bruisende binnenstad, waar de bezoeker de keus had uit een breed scala van naar publieksoort gespecialiseerde gelegenheden. Bierhuizen en bodega's werden ontmoetingspunten van kunstenaars, intellectuelen en politici.³ Zelfs vrouwen zonder chaperonne konden zonder gêne bepaalde gelegenheden betreden, zoals het al spoedig populaire etablissement Die Port van Cleve. Ook om een andere reden was deze combinatie van restaurant en café opmerkelijk, namelijk "dat er volmaakte gelijkheid heerscht. Rang en standen vallen hier weg. Niemand stoort of ergert zich aan zijn buurman. Er is volstreekte stoelvrijheid. Nergens elders dan hier is het Deutsche gebruik in zwang, dat men zich tegenover of naast een onbekende aan hetzelfde tafeltje neerzet, zelfs zonder uitdrukkelijk verlof (...). Iederen dag zitten er magistraten en leden van de Balie, steunpilaren van de Beurs en andere groote heeren, in een pêle-mêle met eenvoudige, ongetitelde mensen, volmaakt tevreden te dejeuner" (Wagenaar 1990: 189).

Dat was een hele verandering in het ooit zo stijve, standsbewuste, en naar veler mening vooral ook zo saaie Amsterdam van weleer. De rumoerige intellectuele en artistieke bohème van de jaren tachtig had in die verandering een niet gering aandeel.

Juist de nieuwere gelegenheden trokken de avant-garde. Het rond 1880 geopende Bavaria werd al "spoedig de verzamelpaats van onze uitverkoren priesters der kunst, politiek en sport (...). In deze omgeving werden door intellectuele wrijving onder andere geboren: De Nieuwe Gids, De Radicale Partij, de Wagner-vereeniging (...), de Zeilvereeniging "Het IJ", (...) en ook Architectura (...)" (geciteerd in Wagenaar 1990: 189).

Het was dit monsterverbond van radicale liberalen, socialisten, vooruitstrevende literatoren, schilders en architecten voor wie de binnenstad de gelagkamer van Amsterdam was geworden. Maar ook de wat conventionele burger werd aangezogen door de vernieuwingen die in die jaren, in het kielzog van de *city*-vorming, in de horeca totstandkwamen. Bepaald spectaculair was de opkomst van hotel Krasnapolsky, dat door G.B. Salm een overdekte,

Ondanks een krap bemeten publiek domein maakte ook Amsterdam tegen het einde van de negentiende eeuw kennis met een flaneer- en terrascultuur, in dit geval bij Café De Kroon aan het Rembrandtplein. Schilderij van Leo Gestel uit 1906.

kunstmatig verlichte wintertuin liet toevoegen. Het was, net als de overige onderdelen van dit horecacomplex, een groot succes. "Er moest", zo lezen we in een brochure uit 1896 van het toen geheel verbouwde en vernieuwde Krasnapolsky-hotel, "een omwenteling komen in het gewone sociale leven langs den weg, die Amsterdam maakte, zooals de vreemdeling wel zoo goed is om thans te getuigen, tot één der meest gezellige plaatsen in Europa" (geciteerd in Wagenaar 1990: 193).

Dat was een opmerkelijke uitspraak. Schuin tegenover datzelfde hotel lagen immers de bolwerken van grootburgerlijke beslotenheid, de Grootte Club en de Industriële Club. Ze rekruteerden hun leden uit twee segmenten van de Amsterdamse elite, die duidelijk niet samen in één gebouw pasten. Maar wat hen verenigde, net als sociëteiten die ouder en vooral nóg deftiger waren, was de voorkeur voor burgerlijke beslotenheid en 'onder ons'. Dat sloot onderlinge contacten natuurlijk niet uit, maar die vonden dan toch ook bij voorkeur plaats in semi-openbare gelegenheden als het Concertgebouw, Arti et Amicitiae of andere kunstzinnige, heemkundige of letterkundige verenigingen.

Het lidmaatschap van dit soort verenigingen bereikte een hoogtepunt rond 1900. Daarna trad een gestage daling in. Dat lag waarschijnlijk minder aan de 'democratisering' van de samenleving dan wel eens wordt gedacht, en meer aan de toenemende retraite in de privé-sfeer die zich uitte in de suburbanisatie van welgestelden, in dit geval in de richting van Gooi en Kennemerland. Die retraite viel met een lidmaatschap van dergelijke clubs slechts moeizaam te verenigen.⁴

3.7 De trek naar buiten

Vooruitlopend op de opening van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort in 1873, kochten projectontwikkelaars bouwterreinen op in Bussum en Hilversum, de twee Gooise stations aan deze treinverbinding. Het bleek al spoedig een bijzonder lucratieve belegging te zijn. Welgestelde Amsterdammers stroomden toe. Anders dan vroeger ging het hier niet uitsluitend om renteniers, maar in toenemende mate om forensen, die via de nieuwe treinverbinding profiteerden van de hoge Amsterdamse lonen en de lage suburbane belastingen. Voorlopig ontbrak het in Bussum of Hilversum nog geheel aan grootstedse geneugten als concertzalen, musea of toonaangevende kledingzaken. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw bleef men voor dat soort zaken op Amsterdam aangewezen.

Maar het gebrek aan stedelijkheid werd ruimschoots gecompenseerd door de lage woninghuur, de goedkope grond en idyllische omgeving. Dezelfde schrijvers en schilders van de stroming van Tachtig, die zich in hun studentenjaren nog uitbundig in het Amsterdamse uitgaansleven hadden gestort, ontpopten zich nu tot propagandisten van het buiten wonen. Frederik van Eeden was één van de prominentste woordvoerders. Hij vestigde zich in 1886 te Bussum. Kort daarna volgden Gorter, het echtpaar Roland Holst en vele anderen. Hun villa's werden gebouwd door vooruitstrevende architecten als Berlage en Van Deysel in Baarn, K.P.C. de Bazel (Kemperink 1997). Iets verderop begon het landelijke Laren aan zijn carrière als schildersdorp (Heyting 1994). Zelfs verstokte stadsschilders als Willem Witsen en George Breitner verlieten na hun huwelijk Amsterdam, al zou dat niet voorgoed zijn (Wagenaar 1994).

afb. 3.9

H.P. Berlage, villa in Laren voor het echtpaar Roland Holst.

Onder de literatoren werd de demonisering van de grote stad *bon ton*. Vooral de Pijp, waar vrijwel alle schrijvers van de stroming van Tachtig hun studentenjaren hadden gesleten, moest het ontgelden. "De uitbreiding van Amsterdam ging in versneld tempo, maar om welken geest van geesteloos-bekrompen utilitarisme zij ter hand werd genomen, daarvan getuigt nog heden de troosteloos-miezerige 'Pijp', herinnerde Henriëtte Roland Holst zich in 1940 (Roland Holst-van der Schalk 1940: 68-69). Frederik van Eeden gaf al vroeg blijk van zijn afkeer van de nieuwe wijk. De Pijp was, zo schreef hij in 1882, "een van Amsterdams jongste uitwassen. Het is een voos en ziekelijk uitwas." De Pijp als de 'Great Wen', met andere woorden. Het doet "de beschouwers vreemd en pijnlijk aan in die lichte, boomloze, slechtgeplaveide straten te lopen (...). Het is een vermoeiende, onhollandse omgeving" (Van Eeden 1991: 26-28). Frans Coenen vereeuwigde de Pijp in donkere tinten in *Zondagsrust* (1902), "(...) waarin de met tabakswalm en verzuurde bierlucht doortrokken alkoof kroelt van 'zwaardierlijk leven'" (Kemperink 1993: 150-151).

Zo was de trek naar buiten, die een solide materiële basis had in lage lokale belastingen, huren en grondprijzen, ook mentaal en cultureel te verdedigen als een prijzenswaardig besluit. Wie wilde er immers nog langer in die perverterende, degenererende grote stad verblijven, laat staan zijn kinderen eraan blootstellen? En bovendien was Amsterdam het toneel van soms bloedige confrontaties tussen politie en proletariaat, waarbij vooral woningen in de binnenstad en grachtengordel het geregeld moesten ontgelden. Ook daardoor klonk de lokroep van suburbia steeds luider.

Aanvankelijk ging het bij de trek naar buiten nog steeds om bescheiden aantallen. Pas in de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw begon de grote uittocht. In de Verenigde Staten, waar die exodus al enkele decennia eerder had ingezet, kwam suburbia onder vuur te liggen van cultuurpessimisten als David Riesman en Richard Sennett. De kritiek "centred in some way on the fact that suburbanites are people who are afraid to live in a world that they cannot control." Anders gezegd, zo vervolgt Sennett, "A fear of the richness of urban society prevails (...) in the postindustrial suburbs of the middle class, and the family becomes a place of refuge in which the parents try to shield their children, and themselves, from the city" (Sennett 1973: 65). Hier lag de *Haven in a heartless world*, zoals de titel van een van Christopher Lasch' invloedrijke publicaties luidde (Lasch 1977).

Niet veel later klonk ook in ons land de kritiek op suburbia steeds luider. In deze enclaves van Nieuwe Truttigheid zou een bangelijk, bevooroordeeld mensentype ontstaan, waarvoor de stad synoniem was met Sodom en Gomorra, en dat de confrontatie met andere leefwijzen en bevolkingsgroepen angstvallig meed. Die visie maakte op de betrokkenen weinig indruk. Maar dat de uittocht naar de groeikernen het draagvlak voor een brede, rijk geschakeerde stedelijke cultuur heeft aangetast, lijkt moeilijk te ontkennen.

Als gevolg van de selectieve migratie naar het ommeland werden de grote steden het steeds exclusievere domein van jonge alleenstaanden met een bescheiden budget. In de uitgaanswereld vond een metamorfose plaats die weinig onderdeel was van de jaren tachtig van de vorige eeuw. De centra van de grote steden bieden thans een vrijwel volledig op deze groep toegesneden assortiment aan voorzieningen. De tweede dominante groep binnen de grote steden, ethnische minderheden, maakt er nauwelijks gebruik van.

Het steeds eenzijdiger gebruik van de stedelijke openbare ruimte werd vanaf de jaren zeventig althans wat Amsterdam betreft nog versterkt, doordat in die periode ook de grootschalige kantoren het centrum de rug toekeerden. Binnenkort is ook de laatste grote handelsbank naar de stadsrand vertrokken. Verzekeringsbedrijven, advocatenkantoren en reclamebureaus gingen haar voor.

Daarmee kwam een einde aan het vertrouwde beeld van lunchend en winkelend kantoorpersoneel, dat de middagpauze benutte voor een rondje binnenstad of na vijven nog even een café

bezoekt. Op hun nieuwe locatie hoeft dat vaak niet meer. In de grotere vestigingen, waartoe buitenstaanders overigens geen toegang hebben, wordt alles in pandig aangeboden, van krantenkiosk tot broodjeszaak. De enige grote kantoorgebruikers die het stadshart nog telt zijn de onderwijsinstellingen waar de jonge alleenstaanden massaal studeren, de Universiteit van Amsterdam en tal van hbo-instellingen.

3.8 Plaatsbepaling

Nederland en zijn hoofdstad vertonen wat betreft stedelijke openbare cultuur en bijbehorende openbare ruimte een zekere gelijkenis met de situatie in de Angelsaksische wereld. De basis van die gelijkenis ligt in de negentiende eeuw. In Groot-Brittannië en in Nederland was de noodzaak tot interventies in de overbevolkte, door congestie en epidemieën geteisterde steden rond 1850 even groot als in Parijs. Maar ondanks de bewondering voor het optreden van de prefect van de Seine was in geen van beide landen plaats voor een figuur als Haussmann. Daarvoor was de verknochtheid aan het liberalisme, met zijn heilige respect voor het particuliere eigendom, te groot. Van een financiële of juridische voorkeursbehandeling van de hoofdstad, zonder welke Parijs of zijn navolgers zich nimmer een dergelijke modernisering en verfraaiing hadden kunnen permitteren, kon hier evenmin sprake zijn.

Bijgevolg waren vooral Britse steden in de negentiende eeuw een speelbal van de vrije markt. Ongebreidelde *city*-vorming leidde er tot een sterk woningverlies en toenemende druk op de resterende voorraad. Ook de overgang van het traditionele ambacht naar industrie, het uitblijven van de aanleg van riolering en waterleiding en een centrum dat doorschoten was met krotten, legden een zware druk op het woonklimaat in de kernstad. Het uitblijven van interventies naar Frans (of Belgisch, Hongaars, Italiaans, Spaans, enz.) voorbeeld leidde tot een massale uittocht naar suburbia, waar projectontwikkelaars van overlast gevrijwaarde, streng gesegregeerde woonwijken ontwikkelden.

Dat beeld herhaalde zich in de Verenigde Staten. Toen in het laatste kwart van de negentiende eeuw de immigratie naar de Verenigde Staten aanzwol tot de omvang van een volksverhuizing, werd ook New York geconfronteerd met de 'stedelijke crisis'. "Once again, the choice was essentially simple. Either develop some coordinated political and economic construction program to 'reclaim' the centre for the middle class, or turn to the periphery where distance alone sufficed to isolate the bourgeoisie and enable piecemeal development to work effectively", schrijft Robert Fishman. Maar: "In the absence of Napoleon III and the autocratic French state, there could be no American Haussmann" (Fishman 1987: 119).

In essentie lag dat in Nederland net zo, al werd *laissez faire* hier na 1918 steeds meer aan banden gelegd. De Woningwet van 1901 bood stadsbestuurders al mogelijkheden tot interventie in binnenstedelijke krottenwijken (onbewoonbaarverklaring en sloop) en vooral in de stadsuitbreiding, waar nu, anders dan in de negentiende eeuw, de overheid de regie in handen kon nemen.

De uitbreiding van het publiekrechtelijke domein bereikte een hoogtepunt in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, en verschafte de gemeenten bij de stadsvernieuwing een bestuurlijk instrumentarium dat niet voor dat van Haussmann onderdeel was. Daarmee, en met een onbekrompen financiële ondersteuning, werden indrukwekkende resultaten geboekt. In twintig jaar tijd werd de verwaarloosde en slecht geoutilleerde woningvoorraad uit de jaren 1870-1914 tot een voor Europese begrippen ongeëvenaard hoog peil vernieuwd of vervangen. Maar paradoxaal genoeg bereikte de uitstroom uit de grote steden juist in die periode een hoogtepunt. De 'gebundelde deconcentratie', de democratisering van het suburbane wonen, bood tienduizenden gezinnen, waarvoor ook ná de stadsvernieuwing niet meer dan een betrekkelijk krap bemeten, gestapelde woning beschikbaar zou zijn, de kans te realiseren van

wat ze via enquêtes al zo vaak hadden laten weten als ultiem ideaal te zien: een eengezinswoning met tuin, gesitueerd in een autoluwe, kindvriendelijke omgeving. De uittocht van gezinshuishoudens naar voorsteden en groeikernen leidde tot een steeds eenzijdiger signatuur van de kernstad.

Zolang die stad voldoende aantrekkingskracht heeft op jonge alleenstaanden, die er wonen en studeren, brengt dat de openbare cultuur niet in gevaar, hoe eenzijdig de groep van gebruikers ook mag zijn. Beschikt de stad over een omvangrijk cultureel en intellectueel assortiment, met een in die sector werkzame beroepsbevolking die bovendien graag woont in de stad waar zij ook werkt, en ten slotte over een architectonisch aansprekende woningvoorraad, dan participeert bovendien een bescheiden groep van wat oudere leeftijd in het openbare leven.

Dat is het profiel dat een stad als Amsterdam, met alle verschillen in omvang en schaal, deelt met Londen of New York. Ook daar stromen dagelijks tienduizenden forensen de stad binnen, zonder te participeren in de plaatselijke cultuur, die doorgaans gelokaliseerd is in centra die ze alleen kennen van televisiebeelden of foto's.

Steden die het voorrecht van een dergelijk signatuur niet genieten, hebben het moeilijker. De laatste tien jaar voeren ze een koppig gevecht om hun wat monotone karakter te doorbreken. Rotterdam dringt zich wat dat betreft als voorbeeld op. De inzet van stedenbouw en architectuur van het grote gebaar speelt een belangrijke rol in de strijd om de aandacht van het publiek. Van de soms spectaculaire herinrichting van de openbare ruimte, zoals bij het Schouwburgplein en het Museumpark, verwacht het gemeentebestuur dat ze als wervende publiekstrekker zal functioneren.

Slaagt die opzet? In een aantal gevallen levert de aanblik van de openbare ruimte, ooit ontworpen om elan en allure te verhogen, een ondubbelzinnig antwoord. De ruimbemeten, met winkels, overheidsdiensten en 'Spaanse Trappen' gestoffeerde Agora in Lelystad, bijvoorbeeld, biedt zelfs op een stralende dag een desolate aanblik. Van Groningen tot Hardinxveld-Giessendam raakten ambitieuze stadsbestuurders in de ban van het grootse stedenbouwkundige gebaar. Zijn de nieuwsgierige bezoekers straks blijvende gebruikers? Of zijn deze theatrale collages losgeknipt van hun sociale en culturele context?

Die context is in ieder geval wél aanwezig in een stad als Parijs. De strategie van Haussmann en zijn navolgers heeft van het centrum een duurzaam elitedomein gemaakt, dat niet alleen fraai oogt, maar waar het bovendien aangenaam vertoeven is. De betrekkelijk krappe woningplattegrond van het appartement wordt ruimschoots gecompenseerd door boulevards, stadsparken, *squares* en een gevarieerd aanbod van uithuizig amusement.

De erfenis van de prefect van de Seine wordt gekoesterd, maar ook verder opgeluisterd.⁵

Vrijwel iedere president van de Vijfde Republiek bezweek voor de verleiding om zijn signatuur te zetten op het stadslandschap van de Franse hoofdstad. Allen werden overtroffen door wijlen François Mitterrand. Een nieuwe opera, de Grande Arche de la Défense, het Parc de la Villette - het zijn slechts enkele grepen uit de nalatenschap van zijn bouwdrift. Zo wordt de stad steeds opnieuw, met eigentijdse ontwerpen, bevestigd in haar rol van etalage van de natie. En belangrijker nog: de stedelingen maken er enthousiast gebruik van.

De keerzijde daarvan is een *banlieue*, waar sommige wijken zelfs voor de gendarmerie *no-go areas* zijn geworden. De openbare ruimte is er gedegradeerd tot een angstaanjagend restgebied. De kloof tussen de kansarme *banlieue* en het stralende centrum is minstens zo groot als die tussen welgestelde *family suburbs* en het kwijnende stadshart in de Angelsaksische wereld, al is het bewoningspatroon geheel tegenovergesteld. Bewoners van het ene domein betreden zelden het andere.

Gelet op kwaliteit en gebruik van de openbare ruimte levert dat een contrast op tussen de 'Latijnse' steden enerzijds, en Britse, maar ook Nederlandse anderzijds. In het eerste geval vinden we de lokale, soms nationale elite van welgestelden, intellectuelen en culturele *glitterati*, die zich gretig manifesteert in een stadslandschap van monumentale allure. De

straatvegers, bordenwassers en conciërges zijn de enige schakel met voorsteden die voor de centrumbewoners terra incognita zijn. In het tweede geval, dat ook hier steeds sterker geldt, zijn de luxe suburbs en de modale groeikernen oases van burgerlijke rust, waarin het woonerf het summum van openbare ruimte is. Dat jongeren zich in deze weinig avontuurlijke omgeving vervelen ligt voor de hand, dus voor hen wordt een 'hangplek' ingeruimd waar ze ongehinderd hun gang kunnen gaan. Voor het overige wordt het schrale publieke domein gecompenseerd met een steeds verfijnder en levensechter aanbod van audio- video- en internet-programma's; het virtuele amusement dat geheel binnenshuis genoten wordt.

Wie mocht denken dat kinderen en jongeren zo veel beter af zijn in het prikkelende grootstedelijke milieu, zoals Sennett suggereerde, komt bedrogen uit. Het handjevol ouders dat de lokroep van suburbia weerstaat, schermt zijn kinderen even hard af van het publieke domein als hun blanke, *middle class* soortgenoten in de groeikernen. Spelen op straat wordt onveilig en ongewenst gevonden. Het speelplaatsje in de buurt wordt slechts onder begeleiding gebruikt. Voor de rest worden de kinderen met auto of fiets van ponyclub naar vioolles, van hun 'witte' school naar het verjaardagspartijtje van een klasgenoot gebracht. De stedelijke 'achterbankgeneratie' leeft, zo lijkt het, even gesegregeerd en afgeschermd als hun suburbane generatiegenoten (Karsten 1995). Straat, plein en park zijn, net als in de negentiende eeuw, voorbehouden aan de jeugd aan de onderkant. Het enige verschil met toen is dat die jeugd nu van Turkse, Marokkaanse of Surinaamse komaf is.

Noten

- ¹ Al moeten we ons ook daarover geen al te grootse voorstelling maken: de industrie bleef er ter plekke aanwezig, ondanks het wegtrekken van enkele grote werven aan het begin van de achttiende eeuw (Bonke 1996: 105).
- ² Sennett vermeldt dat caféterrassen in Parijs tot ongeveer 1860 een zeldzaamheid waren, maar daarna sterk in aantal toenamen. "Cafés had much more room to spread out into the street" (Sennett 1976: 216).
- ³ Zie over deze kruisbestuiving tussen politiek en kunst De Rooy (1989).
- ⁴ Zie over enkele van deze sociëteiten en het woon- en verhuisgedrag van hun leden Van Engelsdorp Gastelaars en Wagenaar (1985).
- ⁵ Ook onder Franse stedenbouwkundigen is de waardering voor Haussmanns oeuvre groot. Zie bijvoorbeeld Lacaze (1994).

Literatuur

- Bonke (1996)
H. Bonke. De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadsontwikkeling van Rotterdam 1572-1795. Amsterdam: Historisch seminarium/Universiteit van Amsterdam 1996 (proefschrift).
- Van Eeden (1991)
Fr. van Eeden. De nieuwe wijk. In: T. Heijdra (red.). De Pijp - Quartier Latin van Amsterdam. Amsterdam: De Milliano, 1991 (26-28).
- Van Engelsdorp Gastelaars en Wagenaar (1985)
The changing patterns of elite neighbourhoods in Amsterdam. In: H. Schilling en H. Diederiks (red.). Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Köln/Wien, 1985 (471-484).
- Fishman (1987)
R. Fishman. Bourgeois Utopias. The rise and fall of suburbia. New York: Basic Books, 1987.
- Giedion (1978)
S. Giedion. Space, time and architecture. Cambridge (Mass.): Basic Books, 1978 (achtste druk).
- Heyting (1994)
L. Heyting. De wereld in een dorp: schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum. Amsterdam: Meulenhoff, 1994.
- Van der Hoeven en Louwe (1985)
C. van der Hoeven en J. Louwe. Amsterdam als stedelijk bouwwerk. Een morfologische analyse. Nijmegen: SUN, 1985.
- Jordan (1995)
D.P. Jordan. Transforming Paris. The life and labors of Baron Haussmann. New York: The Free Press, 1995.
- Karsten (1995)
L. Karsten. Het kind in de stad. Van achterbank-generatie en 'pleiners'. In: Geografie 4 (1995) 5 (36-40).
- Kemperink (1993)
M.G. Kemperink. Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman. In: De negentiende eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw 17 (1993) 3 (115-174).
- Kemperink (1997)
M.G. Kemperink. 'Laf-lief levend Bussum'. Tachtigers in het Gooi. In: Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam 84 (1997) 4 (109-116).
- Kistemaker (1991)
R. Kistemaker. Het gebruik van de openbare ruimte in Amsterdam vóór 1800. In: G. van der Plas (red.). De openbare ruimte van de stad. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1991 (49-60).
- Lacaze (1994)
J.-P. Lacaze. Paris, urbanisme d'Etat et destin d'une ville. Paris: Floumarion, 1994.
- Lasch (1977)
C. Lasch. Haven in a heartless world. New York: Basic Books, 1977.
- Roland Holst-van der Schalk (1940)
H. Roland Holst-van der Schalk. Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst. Zeist: Ploegsma, 1940.
- De Rooy (1971)
P. de Rooy. Een revolutie die voorbijging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer. Bussum: Fibula van Dishoeck, 1971.
- De Rooy (1989)
P. de Rooy. Bier, kunst en politiek: De Nieuwe Gids in Amsterdam. In: 81ste jaarboek van het Genootschap Amstelodamum. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1989 (175-188).
- Sarphati (1860)
S. Sarphati. Adres aan den Gemeenteraad der stad Amsterdam over het bebouwen en verfraaijen van den omtrek van het Paleis voor Volksvlijt, de Amsteloovers, enz... Amsterdam, 1860.
- Sennett (1973)
R. Sennett. The uses of disorder. Personal identity and city life. Harmondsworth (UK): Penguin, 1973 (eerste druk: 1970).
- Sennett (1976)
R. Sennett. The fall of public man. New York: Vintep, 1976.
- Taverne (1978)
E. Taverne. In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680. Maarssen: Schwartz, 1978 (proefschrift RUG).
- Wagenaar (1990)
M. Wagenaar. Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik. Amsterdam: Historisch seminarium/Universiteit van Amsterdam, 1990 (proefschrift).
- Wagenaar (1994)
M. Wagenaar. Amsterdam ten tijde van Breitner. In: R. Bergsma en P. Hefting. George Hendrik Breitner, 1857-1923. Schilderijen, tekeningen, foto's. Bussum: Thoth, 1994 (30-43).

Wagenaar (1998)

M. Wagenaar. Stedenbouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden. Bussum: Thoth, 1998.

Wagenaar en Van der Wusten (1996)

M. Wagenaar en H. van der Wusten. L'Empreinte de l'état. A la recherche de la spécificité des villes-capitales en Europe. In: P. Claval en J.-L. Sanguin. Métropolisation et politique. Paris: l'Harmattan, 1996 (53-69).

4 "Van de grote stad ging een onbestemde dreiging uit"¹ Hoe grootstedelijk is Nederland?

René Boomkens

4.1 "Wat is natuur nog in dit land?"²

Stad en land, het stadslandschap, verstedelijking versus ontstedelijking: het debat over de ruimtelijke ordening van Nederland is de laatste jaren opgebloeid als nooit tevoren en lijkt allerlei richtingen tegelijk in te slaan. Waar de één zonder reserves spreekt over metropolitane of grootstedelijke vraagstukken, daar benadrukt de ander de ruimtelijke versnippering en de kleinsteedse problematiek die kenmerkend zouden zijn voor de ruimtelijke ordening in Nederland. Het begin van unanimitieit is ver te zoeken en de belangentegenstellingen liggen voor het oprapen. Misschien is dat ook wel de voornaamste reden voor de bijna ritueel te noemen overproductie van plannen, planschetsen, toekomstscenario's en -visies, die alle een beeld trachten te geven van Nederland in 2010, 2030 of weer een ander willekeurig jaartal. Iedereen doet het, van de Rijksplanologische dienst tot de afdeling Ruimtelijke ordening van Rottumerplaat. Het lijkt soms alsof beleidsmakers en planners hun eigen onmacht en twijfels trachten te verbergen achter al die schitterende toekomstscenario's, die toch vooral de indruk wekken dat men greep heeft op de toekomst. In feite gaan alle plannen en scenario's niet over het één of andere Nederland van de toekomst, maar reflecteren zij de wijze waarop in het heden wordt aangekeken tegen en omgegaan met het Nederlandse landschap, stedelijk of niet. En het feit dat ook de meest algemene noties op het gebied van de ruimtelijke ordening, de noties 'stad' en 'land', of 'landschap', zelf onderwerp van discussie zijn geworden en voortdurend van betekenis lijken te veranderen, bewijst dat het debat over verstedelijking en ruimtelijke ordening meer dan voorheen een fundamenteel karakter heeft gekregen. Anders gezegd, naast technologische en beleidsmatige kanten heeft dat debat inmiddels ook een filosofische of ontologische kant gekregen; debatteren over de inrichting van Nederland betekent meer dan van mening verschillen over verkeersvraagstukken, milieu en natuurbehoud, woningnood en woningbouw of openbare ruimte, het strekt zich uit tot onze leefwijze en cultuur als geheel. Om dit ontologische gehalte van het debat recht te doen zonder te verdwalen in een mist van algemeenheden of dubbelzinnigheden, wil ik het toelichten aan de hand van een concrete strijdvrage: die betreffende de status van de Randstad Holland of, anders gezegd, de vrage of het gebied tussen de vier grote steden in het westen van Nederland een metropool is of bezig is te worden, of juist een typisch voorbeeld van de Nederlandse kleinsteedse versnippering. Ik laat daartoe een drietal auteurs aan het woord, stedenbouwkundige Niek de Boer, stadshistoricus Vincent van Rossem en architect Rem Koolhaas. Ook al zijn ze niet werkelijk met elkaar in discussie geweest, hun visies op de grote stad en op de toekomst van de Randstad zijn exemplarisch voor zowel de fundamentele draai die het debat over ruimtelijke ordening heeft genomen als de spraakverwarring die dat debat in de greep heeft. Om die reden wil ik allereerst ingaan op de betekenis en betekenisverschuivingen van de twee meest cruciale noties in de discussie, *landschap* en *stedelijkheid*.

4.2 Het stedelijke landschap

Het Engelse woord *landscape* werd in die taal geïntroduceerd "along with herring and bleached linen, as a Dutch import at the end of the sixteenth century. And *landschap*, like its Germanic root, *Landschaft*, signified a unit of human occupation, indeed a jurisdiction, as much as anything that might be a pleasing object of depiction." Aldus Simon Schama, die de

Nederlandse of Noord-Europese conceptie van landschap contrasteert met de mediterrane versie, waarin het landschap vooral als pastorale idylle bestond, die de context leverde waarin bekende motieven uit klassieke mythen en religieuze verhalen tot hun recht konden komen. In het geval van het Nederlandse landschap "the human design and use of the landscape (...) was the story, startlingly sufficient unto itself" (Schama 1995: 10) Het landschap als pastorale setting voor mythologische vertellingen en het landschap als het verhaal van het menselijk gebruik en ontwerp ervan zijn beide voorbeelden van een gebruik van het begrip dat alle nadruk legt op al dan niet menselijke handelingen. Landschap is een theaterterm: het bepaalt de één of andere tijdruimtelijke eenheid van een handeling, niet noodzakelijk antropocentrisch, want goden, monsters en fabeldieren maken potentieel deel uit van die eenheid. En dan toch weer antropocentrisch, voorzover die goden en monsters projecties of verbasteringen of uitvergrotingen zijn van de menselijke blik en van het menselijk ingrijpen in de ruimtelijke omgeving, in de setting van het verhaal. En van daaruit is het een kleine stap naar de vele moderne en postmoderne projecties en verbasteringen van de menselijke blik, de luchtfotografie, de satellietbeelden, de cartografie, enzovoort, die als evenzoveel nieuwe mythologische representaties over de al langer bestaande verbeeldingen van het landschap heen worden geschoven.

Die kleine stap roept echter tegelijk een beslissende vraag op, de vraag namelijk naar de grenzen van onze ervaring van het landschap. Anders gezegd, is er ergens een soort absolute grens tussen projecties, gebruiken of hulpmiddelen die mede constitutief zijn voor die ervaring van landschap, en andere, die die ervaring juist verstoren of hinderen? De meer verdraagzame versie van die vraag zoekt naar een zekere hiërarchie: is het mogelijk een rangorde aan te brengen in al die uiteenlopende en contrasterende beelden van de ruimtelijke omgeving, die toch stuk voor stuk aanspraak maken op de kwalificatie 'landschap'? Als we die hiërarchie inrichten aan de hand van fysieke criteria, dus uitgaande van het primaat van een gebruik van landschap waarin alle menselijke zintuigen en lichamelijke bewegingen tegelijkertijd een rol spelen, dan beperkt het 'eigenlijke' landschap zich tot de cirkel rondom ons lichaam, die tot de horizon reikt. Het landschap is onze *Umwelt*. Alle overige constructies die dat landschap mede bepalen, zijn dan secundair, ondersteunend en in vele gevallen ook vervuld van het risico van vertekening, vervuiling of vervreemding. Er zijn scheepsladingen redenen en argumentaties beschikbaar om juist dit lichamelijke en antropomorfe primaat te verkiezen boven anders gemotiveerde hiërarchisering. Het meest overtuigende argument is tegelijk pragmatisch, conventioneel en historisch: het is het handigst om over landschap te spreken als de omgeving waarin we ons als lichamen bevinden en verplaatsen, omdat dat de dominante en gangbare manier is waarop we ons tot die omgeving verhouden. Zo doen we het nu eenmaal meestal, meer valt er niet over te zeggen, behalve dan dat we dat ook al eeuwenlang zo doen. De belangrijkste tegenwerping zal dan vanzelfsprekend steeds weer zijn dat we juist de laatste eeuw allerlei minder van ons eigen lichaam afhankelijke gebruikswijzen van de ruimte hebben ontwikkeld; telegrafie, telefonie, radio, televisie, satellieten en vliegtuigen en ten slotte de virtuele ruimte zijn stuk voor stuk menselijke artefacten die de directe *lifeline* tussen ons lichaam en zijn fysieke omgeving zo niet hebben doorgesneden, dan toch op duizelingwekkende wijze hebben verlengd en verstrikt. De stad zelf kan dienen als paradigma van een soort horizonloos landschap.

Dit tegenargument noopt er vaak toe de verdraagzame argumentatiewijze te laten varen en te opteren voor een essentialistische visie; het construct 'landschap' wordt dan radicaal begrensd door het met beide benen in de klei verankerde menselijke lichaam als het centrum van het blikveld te kiezen. Alle overige, door andere instanties dan het menselijk lichaam bemiddelde perspectieven verschijnen dan al snel als vormen van vervreemding van het wezen van het landschap, c.q. van het *natuurlijke* landschap. Hoe onhoudbaar dit essentialisme of

naturalisme in theoretisch opzicht ook moge zijn, het is nog steeds een uiterst gangbare en krachtige factor in discussies over landschap, ruimtebeleving en ruimtelijke ordening, en het zal dat waarschijnlijk ook blijven. En dat is, in weerwil van haar theoretische onhoudbaarheid, vermoedelijk ook van groot belang: uiteindelijk vertolkt dit essentialisme vooral een zekere weerbarstigheid, een *common sense* of een simplistisch en intuïtief besef van eindigheid en alledaagsheid, waarin weinig plaats is voor abstracties, laat staan voor abstracte ruimten en virtuele landschappen, hoe invloedrijk die in al hun onzichtbaarheid ook mogen zijn. Het komt er, kortom, keer op keer weer op aan dit essentialisme vooral te begrijpen als een soort spontane filosofie van het alledaagse ruimtegebruik. In dat ruimtegebruik spelen allerlei technologische ingrepen en bemiddelingen wel degelijk een rol, maar ontbreekt in het algemeen elk inzicht in de werking van diezelfde ingrepen en bemiddelingen. Dat is in zekere zin noodzakelijk; computers zouden nooit massaal gebruikt worden wanneer alle gebruikers eerst tot in detail op de hoogte zouden moeten zijn van de technologische ins en outs van hun werking. Met betrekking tot het landschap geldt iets vergelijkbaars. Een zeker noodzakelijk gebrek aan kennis van de werking van niet-ruimtelijke, technologische ingrepen, processen en praktijken die een groot stempel op het landschap drukken, speelt in onze beleving van het ons omringende landschap een rol, en we zijn dan ook erg goed in staat allerlei uiteenlopende 'abstracte' toevoegingen aan de ruimte onbewust uit onze waarneming weg te wissen.³ Wanneer we deze 'noodzakelijke' vertekening van de werkelijkheid aanvaarden, dan is het niet zo moeilijk meer om van de essentialistische of naturalistische conceptie van landschap terug te keren naar de meer verdraagzame of pragmatische variant; we hoeven het begrensde landschap dat onze *Umwelt* vormt niet noodzakelijk als *natuurlijk* te vatten om het toch als vanzelfsprekend uitgangspunt van onze ruimtebeleving te kunnen zien. Het is voldoende te weten dat we het er doorgaans mee doen, er goed mee uit de voeten kunnen en er net voldoende scepsis aan ontnemen om op kritische wijze om te gaan met al die schitterende blauwdrukken en plattegronden, waarmee deskundigen van allerlei soort onze visie op de toekomst van *ons* landschap pogen te beïnvloeden.

De pragmatische conceptie van of houding jegens het landschap blijkt des te bruikbaar op het moment dat we het over het stedelijke landschap gaan hebben. Aanvankelijk denk je aan een tegenspraak; hadden we 'landschap' niet gereserveerd voor al die ruimtelijke omgevingen waarin de volheid (of juist leegte) van al dan niet aangelegde flora de schaarse sporen van menselijke bebouwing domineert: bos- of heidelandschappen, polder- of parklandschappen? Dat waren zeker de vroegste voorbeelden van het gebruik van de term. De laatste decennia is het echter allesbehalve ongebruikelijk om ook van stadslandschappen te spreken. De oorzaak daarvan is gelegen in een opvallende omslag in de stedenbouw en stadsplanning. Voorafgegaan door een uit het achttiende- en negentiende-eeuwse Engeland afkomstige, romantisch geïnspireerde traditie van parkaanleg (met de aanleg van inmiddels niet meer weg te denken parken als het Vondelpark in Amsterdam, Central Park in New York of Parc Guell in Barcelona) en door de laatnegentiende-eeuwse utopie van de *Garden City*, introduceerde de in de CIAM verenigde moderne avant-garde van internationale stedenbouwers en architecten op hun congres te Berlijn in 1926 een nieuw model van stadsontwikkeling, waarin de onderlinge interpenetratie van stedelijke bebouwing en de niet-bebouwde, 'groene' omgeving van de stad centraal stond. Dit model lag ten grondslag aan het beroemde Algemene uitbreidingsplan voor de stad Amsterdam (AUP), dat in de daaropvolgende jaren werd ontwikkeld door Van Eesteren en Van Lohuizen. Dit plan brak met de concentrische uitbreiding van de stad en introduceerde een 'vingervormige' uitbreiding van de hoofdstad. De nieuwe stadsdelen zouden zich als vingers in het omringende landschap uitstrekken, maar men zou evengoed kunnen zeggen dat dit landschap op identieke wijze tot diep in de stedelijke bebouwing zou binnendringen. Het belangrijkste gevolg van deze conceptie was de geleidelijke erosie van de

duidelijke scheidslijn tussen de 'eigenlijke' stad en het 'eigenlijke' achterland. Een nieuwe 'licht, lucht en groen'-ideologie verving de oude ideeën over stadsontwikkeling, die doorgaans niet veel meer behelsden dan simpele stratenplannen, en verstedelijking gelijkstelden aan het invullen van nieuwe gebieden met bebouwing. De modernen ontwikkelden voor het eerst een visie op stedenbouw, waarin ook ruimte was voor leegte, voor niet-bebouwing. Het stratenplan maakte plaats voor het bestemmingsplan, waarin de stad vorm kreeg op basis van wetenschappelijk onderzoek naar de behoeften van de stedelijke bevolking. Eén van die behoeften was 'natuur', lees: rust, recreatiemogelijkheden, vrije tijd. Die behoefte diende op een 'organische' wijze te worden opgenomen in de stedelijke ruimte. In Amerika leidde dat onder andere tot de aanleg van de beroemde *parkways*: bewust en willekeurig slingerend aangelegde autowegen, die de autobezitter in een oogwenk en zonder brute overgang dienden op te nemen in een groen vrijetijdslandschap. In Nederland werden uiteenlopende groene stadswijken aangelegd, allereerst onder andere de wijken in Amsterdam-West en -Zuid, die onderdeel waren van het AUP, gevolgd door vergelijkbare wijken in andere steden, met als uitzonderlijke culminatie de aanleg van de Bijlmermeer, een streng voorbeeld van CIAM-stedenbouw dat eenzijdige hoogbouw contrasteerde met een gigantische *green belt* op maaiveldniveau, een weids stadspark als directe leefomgeving. De ideale *great outdoors* van CIAM-ideologen als Le Corbusier en Giedion pal voor de deur en zo ver als het oog vanuit de hoogbouwflats reikte.

Na 1926, en zeker na de Tweede Wereldoorlog, kwam het verstedelijkingsproces mondiaal pas echt op gang, en ook al verliep het in het algemeen niet langs de door de Moderne Beweging uitgezette lijnen, de erosie van de harde grenzen tussen stad en ommelanden zette desondanks door. Stadsplanning werd steeds meer deel van regioplanning en de idee van 'verstedelijkte regio's', van 'stedelijke velden' en daarmee van 'stadslandschappen' nam op massale wijze concrete vormen aan. 'Suburbaniteit' en 'conurbaniteit' werden gangbare begrippen, waarmee vormen van verstedelijking werden aangeduid die braken met gangbare stadsconcepties. Het suburbane gebied was een gebied dat weliswaar tot de directe stedelijke invloedssfeer behoorde, maar zich daar tegelijkertijd ten dele aan trachtte te onttrekken; conurbane gebieden wezen op een geleidelijke versmelting van van oorsprong autonome steden in nieuwe conglomeraties, die vooral werden gekenmerkt door onduidelijke grenzen. Van Ruhrgebied tot Rijnmond, van Waalsprong (de verwachte versmelting van Arnhem en Nijmegen) tot de voorgestelde samenvoeging van twee Twentse steden Hengelo en Enschede: het stedelijke landschap bestaat en bloeit als nooit tevoren. Het zal echter tegelijkertijd duidelijk zijn dat het begrip 'stedelijkheid' in nog sterkere mate dan al werd beschreven ten aanzien van 'landschap' onderhevig raakt aan vaagheden en dubbelzinnigheden. Op het moment dat een term als 'stedelijk landschap' ingeburgerd raakt, worden beide delen van de term als het ware tot het uiterste opgerekt. Voorzover we akkoord kunnen gaan met de vorengenoemde pragmatische en flexibele definitie van landschap als 'altijd-al-man-made', lijkt er nog niet zo veel aan de hand te zijn. Problematischer wordt het wanneer we de notie 'stedelijkheid' trachten af te grenzen. Daar is echter nog een andere oorzaak voor aanwijsbaar.

4.3 Stedelijkheid: zonerings en schaalvergroting

Wat voor 'landschap' gold, namelijk dat met dit begrip niet slechts een ruimtelijke gegevenheid wordt aangeduid, maar tegelijkertijd een specifieke verzameling menselijke praktijken - dat het landschap met andere woorden altijd de *imprint* van die activiteiten vertoont - geldt in sterkere zin voor de notie 'stedelijkheid'. 'Stedelijkheid' is, nog meer dan 'landschap', een begrip waarmee een identiteitsbepalende of onderscheidende eigenschap van zowel bepaalde ruimten als bepaalde menselijke activiteiten en de daarbij behorende arrangementen en

instituties kan worden omschreven. Er zijn typisch stedelijke ruimten, gebieden of landschappen, en er zijn typisch stedelijke bezigheden en instellingen. Twee onschuldige voorbeelden: een hoofdstad van welk willekeurig land dan ook is kwalitatief qua vrijwel altijd een typisch stedelijk gebied (er zijn uitzonderingen!). En operagebouwen of beurs-speculaties zijn doorgaans typisch stedelijke instellingen, respectievelijk activiteiten. Toch zijn deze voorbeelden te onschuldig en te simpel om greep te krijgen op de betekenis van het begrip 'stedelijkheid'. Om te beginnen geldt dat stedelijke ruimten en stedelijke activiteiten het sterkst en meest eenduidig als zodanig worden ervaren, wanneer zij elkaar overlappen, dat wil zeggen, wanneer die activiteiten ook in die specifieke ruimten plaatsvinden.

Zoals al gesteld, drukt de term 'stedelijkheid' in vele gevallen het hoe, wat en waarom van onze gehele bestaanswijze of cultuur uit, net als de begrippen 'industrieel', 'kapitalistisch' of 'technologisch' - en in vervolg daarop 'postindustrieel', 'postkapitalistisch' en wie weet ooit nog eens 'posttechnologisch'. 'Stedelijkheid' is van deze drie echter de meest complexe term, omdat hij tegelijkertijd ook wordt gebruikt om specifieke lokaliteiten of ruimtelijke ensembles mee aan te duiden. We zeggen niet: Groningen is erg technologisch, of: Helmond is verdomd kapitalistisch, maar wel: Utrecht is duidelijk stedelijk. Voor activiteiten of instituties geldt dat weer wel: de optiebeurs is een typisch stedelijke instelling, door en door kapitalistisch en bovendien hoogtechnologisch van aard en werking. Nog een stap verder: juist omdat 'stedelijkheid' zowel bepaalde ruimtelijk gebonden of begrensde activiteiten als algemene eigenschappen van onze gehele bestaanswijze kan aanduiden, is het ook mogelijk te zeggen: de bio-industrie van Oost-Brabant is stedelijk, maakt, met andere woorden, deel uit van onze stedelijke bestaanswijze of cultuur.

Het gebruik van het begrip in overkoepelende, ontologische zin valt ongeveer samen met een beslissende transformatie van samenleving en cultuur. In die transformatie verschuift het primaat in sociale, economische en culturele zin van platteland naar stad, van agrarische sector naar handel en industrie. Onze cultuur heet stedelijk omdat zij niet langer feodaal en agrarisch, maar kapitalistisch en industrieel is, omdat zij niet langer traditioneel maar modern is. Hier bezit de notie 'stedelijk' een contrastwerking die niet louter descriptief is, maar een duidelijk normatieve lading krijgt. Het schijnbaar neutraal-ruimtelijke onderscheid tussen stad en platteland wordt zo tot inzet van een politiek, ethisch en esthetisch debat over het goede leven en de goede samenleving. Conservatieve en socialistische critici van het kapitalisme hebben dit contrast in volle omvang uitgebuit en de stad als summum van kapitalistische uitbuiting, vervreemding en verwording geportretteerd, met als alternatieven het authentieke boerenleven respectievelijk het agrarisch-socialistische collectief. De stad werd zo een *pars-pro-toto*, een metafoor voor de moderne samenleving, in gunstige dan wel ongunstige zin.

De gunstige invulling van de stedelijkheidsmetafoor (en die interesseert mij hier) ligt historisch gezien voor een belangrijk deel in het verlengde van de genoemde contrastwerking. Stedelijkheid verzamelt in zich al die morele en esthetische waarden die *niet* in de premoderne, agrarische samenleving zijn aan te treffen, te weten openheid en openbaarheid, mobiliteit, diversiteit of heterogeniteit, experiment en veranderlijkheid, snelheid en flexibiliteit, dichtheid en stapeling dan wel verknoping, en onvoorspelbaarheid. Het zijn stuk voor stuk de vaak overlappende, zich herhalende en elkaar versterkende epitheta van die andere term: 'moderniteit'. Ze zijn terug te vinden in een eeuw lang theorievorming over de moderne stad, van Georg Simmel en Walter Benjamin via Louis Wirth en Robert Park tot Richard Sennett en Marshall Berman (zie o.a. Sennett 1969 en 1977; Berman 1982). Hoewel zij alle op directe of indirecte wijze refereren aan bepaalde ruimtelijke gegevens, duiden deze epitheta niet zomaar de ruimtelijke kenmerken of inbedding van hun object aan, maar wijzen zij veeleer op de tijdruimtelijke eenheid ervan. Het zijn, met andere woorden, de organisatie

of realisatie van bepaalde praktijken of instituties in een specifiek tijdruimtelijk regime en de normatieve lading daarvan, die bepalen wat wij stedelijk noemen en wat niet. Op het moment waarop we dat beseffen, wordt ook begrijpelijk en vooral voelbaar wat bedoeld wordt wanneer van bepaalde steden wordt gezegd dat ze een uitgesproken onstedelijke indruk maken. Dat wordt vooral gezegd van verlaten steden, van lege stedelijke ruimten, en die leegte hangt direct samen met het ontbreken van een stedelijk gebruik van de tijd, een stedelijk tijdsregime. Maar toch is ook de identificatie van stedelijkheid met dichtheid of stapeling (tegenover de leegte van onstedelijkheid) niet helemaal juist. Zij is als het ware nog te ruimtelijk. Veel als uiterst stedelijk ervaren steden kennen allerlei grote, lege ruimten. Snelheid enerzijds is om dezelfde reden onjuist; een stad is doorgaans een amalgaam van extreem snelle gebieden en bezigheden als identificatie en oases van stilte en rust anderzijds. De normatieve lading, de ethisch-esthetische kracht van de notie 'stedelijkheid', laat zich niet reduceren tot een rekenom in termen van gradaties, waarbij de grootste volheid of drukte of de hoogste snelheid, dichtheid of concentratie staat voor de meest geslaagde realisatie van wat we stedelijk noemen. Uiteindelijk blijken alleen de eigenschappen openheid en onvoorspelbaarheid werkelijk in alle gevallen waarin stedelijkheid als metafoor voor de moderne samenleving wordt gebruikt, geldig te zijn. Dat blijkt vooral als we de veranderingen onderzoeken die de aanvankelijke contrastwerking van het begrip inmiddels heeft doorgemaakt. Was niet- of onstedelijk aanvankelijk eenvoudigweg alles dat samenhang met de traditionele, in hoofdzaak agrarische samenleving, inmiddels heeft onstedelijkheid een extra dimensie gekregen. Ik vulde die zojuist in met adjectieven als 'leeg' en 'verlaten'. 'Gesloten' en 'voorspelbaar' waren hier beter geweest. De progressie zit hem in het gegeven dat deze adjectieven nu als het ware zelfkritisch zijn geworden. We gebruiken ze niet langer alleen om ons af te zetten tegen de voorgeschiedenis, ze zijn niet simpel de instrumenten van een eenmalige vadermoord op de besloten, dorpse en feodale cultuur. Nee, ze keren nu, als late erfenis en gemoderniseerde variant van de gehate bekrompenheid van de dorpscultuur, terug in ons midden, dat wil zeggen, in het midden van onze stedelijke cultuur en identiteit. Onstedelijkheid als normatieve categorie stelt in wezen het gehalte van onze moderniteit ter discussie. Dat betekent vanzelfsprekend niet dat we weer teruggekeerd zijn in het dorp, maar wel dat fragmenten of restanten van de dorpse ervaring en cultuur op onverwachte, verrassende wijze in onze stedelijke cultuur zijn doorgedrongen of teruggekeerd. In veranderde vorm: de stilte van het dorp is nu de leegte of de extreme ordelijkheid van een stedelijk gebied. De beslotenheid van de lokale, agrarische cultuur is nu de homogeniteit of monocultuur van bepaalde stadswijken geworden. Ze zijn niet identiek, maar ze verwijzen naar elkaar, en ze doen dat slechts omdat en zolang wij die notie 'stedelijkheid' blijven gebruiken.

Het is voor een belangrijk deel te danken aan het functionalisme van de Moderne Beweging dat 'stedelijkheid' nog steeds een strijdterm is. Het modernisme heeft met zijn ingrepen de stad zelf op het spel gezet. Het belangrijkste resultaat van de functionalistische ingreep in de stadsontwikkeling mag in feite die naam niet eens dragen; de CIAM-visie op de stad was niet zozeer functionalistisch, zij projecteerde vooral het analytische stadium van het stadsonderzoek (het uiteenleggen van de tijdruimtelijke eenheid van de stedelijke leefwijze in de daarin aanwijsbare functies) zonder meer op de stedelijke ruimte. De verschillende functies (en men wees er vier dominante aan: wonen, werken, verkeer en recreatie) werden netjes over die ruimte verdeeld, naast elkaar gelegd in helder onderscheiden stedelijke zones. Deze functiescheiding doorbrak de tijdruimtelijke eenheid van de stedelijke leefwijze en betekende daarmee tevens een bedreiging van haar cruciale kenmerken openheid en onvoorspelbaarheid. Zij werden vervangen door de quasi-rationaliteit van een verzameling monofunctionele stedelijke domeinen, waarvan de eenheid geheel afhankelijk werd gesteld van het netwerk van verbindingen tussen die domeinen. In werkelijkheid slaagde dit rationaliseringsproject maar

in zeer beperkte mate, zodat een hybride stedelijkheid het resultaat was, deels bestaande uit de nieuwe monofunctionele gebieden, deels uit een verregaand verzwakte 'klassiek-stedelijke' ruimte, doorgaans beperkt tot het oude stadscentrum. In die zin heeft de geograaf David Harvey gelijk wanneer hij stelt dat het al te makkelijk is "to lay all the blame for the urban ills of postwar development at the modern movement's door, without regard to the political-economic tune to which postwar urbanization was dancing." (Harvey 1990: 71). Met andere woorden, politiek opportunisme en economische 'haalbaarheid' zouden wel eens even schadelijk kunnen zijn geweest als het mechanistische zoneringsdenken van de Modernen. Dat neemt echter niet weg dat "the postwar surge in modernist sentiment was, however, widespread" (Harvey 1990: 71). De gedeeltelijke mislukking van het modernistische project stond, kortom, in een duidelijk contrast met het succes of de dominantie van een wijd verbreid modernistisch sentiment, een door velen gedeeld gevoel van technologisch optimisme en radicale veranderingen.

Behalve door de modernistische functiescheiding werd de stedelijke leefwijze nadrukkelijk beïnvloed door het gestaag voortgaande proces van stadsuitbreiding en infrastructurele schaalvergroting. Weinig steden zijn de afgelopen eeuw onveranderd gebleven, laat staan kleiner geworden. En ondanks de eveneens toegenomen mobiliteit, resulterend in het in relatieve zin kleiner worden van de afstanden, had die stadsuitbreiding wel degelijk gevolgen voor de traditionele centrumfunctie van bestaande steden. Allereerst kwamen andere bestaande stadscentra dichterbij te liggen voor uiteenlopende punten in het nieuwe stadslandschap. Daarnaast bleken de bestaande centra door hun archaïsche infrastructuur in de meeste gevallen niet makkelijk te verbinden met de nieuwe, grotere schaal van de verstedelijking, zodat zij in relatieve zin juist verder weg kwamen te liggen. Dat leidde weer tot de aanleg van subcentra in de stedelijke periferie, die doorgaans enkele cruciale functies en activiteiten van het oude centrum overnamen. In sommige gevallen groeiden deze subcentra snel uit tot serieuze concurrenten van de aloude *cities*.

Functiescheiding of zonerings en gestage stadsuitbreiding hebben tezamen de basis gelegd voor het nieuwe *stadslandschap*, waarvan het de vraag is of het het einde betekent van de stedelijke cultuur zoals wij die nu ruim een eeuw kennen, of dat het slechts de zoveelste transformatie van die cultuur vormt.

4.4 Stedelijke atmosferen

Zoals gezegd, is pas de laatste tien tot vijftien jaar stedelijkheid inzet geworden van een politieke en normatieve discussie en van bestuurlijke ingrepen in de bestaande stad. Die discussie staat nadrukkelijk in het teken van een gemis; we lijken iets kwijt te zijn geraakt in het voortgaande proces van verstedelijking, iets dat de kern van de stedelijkheid zelf lijkt te betreffen. Stadsbestuurders storten zich op de zogeheten revitalisering van het oude stadscentrum, in de hoop zo iets te kunnen redden van die verloren stedelijkheid. Nostalgie lijkt hier te overheersen, een terugverlangen naar de 'gezellige drukte' van negentiende-eeuwse stadscentra en naar de chaotische intimiteit van het aloude stedelijke straatleven. Intussen raast de stadsuitbreiding op een geheel ander schaalniveau voort.

Misschien missen we iets dat er nooit is geweest. Anders gezegd, wat gemist wordt is misschien wel van fundamenteel belang dan de stedelijke *werkelijkheid* die achter ons ligt. Meer dan in een (voorbij en bijna vergeten) werkelijkheid bestaat dat gemis in de mogelijkheid die besloten ligt in de notie van moderne stedelijkheid. Tegenover de beslotenheid van de premoderne gemeenschap en de voorspelbaarheid van de vele uitvergrotingen van de moderniteit, de 'grote verhalen' van socialisme, communisme, kosmopolitisme en de eeuwigdurende aaneenschakeling van vijfjarenplannen of blijmoedige toekomstvisies, is en blijft de

stedelijke leefwijze of cultuur herinnerd, beleefd of gedroomd als een gistend vat vol onvoorspelbare mogelijkheden. Moderne stedelijkheid bevindt zich, kortom, als 'louter mogelijkheid' tussen de harde grenzen van een in zichzelf gekeerd gemeenschapsleven en de even harde calculaties van een transparante, rationele maatschappelijke orde. Stedelijkheid is het 'sterke verhaal' dat zich poogt hard te maken ten overstaan van de metafysica van de dorpsgeborgenheid en van het grote verhaal van de rationalisering. Het loopt even makkelijk in het ene als in het andere over, maar het ontleent zijn belang juist aan het alternatief dat het ten opzichte van die twee vertegenwoordigt. De charmes van de dorpsidylle en van de utopie van de rationeel geplande sociale orde bestonden voor de meesten in de geborgenheid of veiligheid dan wel de transparantie en ordening die zij in zich leken te dragen. De identiteit en levensloop van het individu lagen voor een belangrijk deel vast, bepaald als zij waren door de ondergeschiktheid aan de orde van het collectief. De industrialisering van de agrarische sector heeft intussen de meeste bestaande voorbeelden van de dorpscultuur van de kaart geveegd, en het failliet van het communisme heeft ook weinig overgelaten van de aantrekkingskracht van een centraal gestuurde en geordende maatschappij. Desondanks is het verlangen naar een besloten gemeenschapsleven nog niet geheel verdwenen; het duikt op in allerlei vormen van religieus fundamentalisme alsook in een antiliberalistische filosofische stroming als het communitarisme.

De kracht van de notie 'stedelijkheid' is erin gelegen dat zij enerzijds alle ruimte biedt aan de ongehinderde ontplooiing van de individuele identiteit, terwijl zij anderzijds die individualiteit inbedt in een open collectieve betekenisverband en leefwijze. Die samenhang is niet transparant en besloten, maar labyrintisch en dynamisch. Moderne stedelijkheid biedt de mogelijkheid van een open, onvoorspelbare cultuur, waarin individuen naar believen kunnen circuleren. Die mogelijkheid ligt vervat in de typisch stedelijke confrontatie tussen *wonen en openbaarheid*, maar die confrontatie bestaat slechts bij de gratie van een moeilijk te benoemen intermediaire sfeer, een soort *tussen- of drempelwereld*, waarvan de vruchtbaarheid van de confrontatie en daarmee de levensvatbaarheid van de stad afhangt. Het wonen vormt de basis van de individuele autonomie en intimiteit, de openbaarheid representeert een open, heterogene collectieve uitwisseling van betekenissen, goederen en handelingen, en de tussenruimte vormt de halfprivate, half openbare drempelwereld waarin individu en collectief een wisselwerking met elkaar (kunnen) aangaan. Zonder die drempelwereld blijven individualiteit en collectief van elkaar gescheiden en vervallen zij tot respectievelijk solipsistisch individualisme en anonieme massaliteit, of verdringen zij elkaar juist.

De sociaal- of cultuurfilosofische trits 'wonen-drempelwereld-openbaarheid' laat zich makkelijker in algemene zin formuleren dan in specifieke zin concreet maken. Ik stelde dat zij een mogelijkheid vertegenwoordigde die in de moderne stedelijkheid ligt besloten. Zij is geen automatisch resultaat van de stedelijke leefwijze, laat staan dat zij voor eens en altijd verankerd ligt in één type stad. Historisch gezien laat zij zich aflezen aan de intussen canoniek geworden voorbeelden van stadscultuur, te weten de koffiehuis- en saloncultuur van de vroegmoderne achttiende eeuw in Engeland en Frankrijk, de chaotische en levendige openbaarheid van de stadsstraten, boulevards en passages van diverse grote Europese steden in de negentiende eeuw, de stedelijke *melting pot* en de massacultuur van het Manhattan in het midden van deze eeuw. Maar dat zijn slechts de spectaculaire voorbeelden van een veel breder gewortelde stadscultuur, die in al haar alledaagse verschijningsvorm terug te vinden is in een heel scala ruimten die doorgaans als semi-openbaar worden omschreven; zij vormen de drempelwereld, de ontmoetings sfeer, waarin individualiteit en collectiviteit elkaar raken. Kroegen, theaters, bibliotheken, pleinen, ziekenhuizen, musea, trottoirs van stadsstraten, sportvelden, stationshallen, ontvangstruimten van vliegvelden, markthallen, winkelstraten en -centra, al die ruimten die gelegenheid bieden voor zowel individuele ontmoetingen als

collectieve gebeurtenissen. Geen van die ruimten kan het alleenrecht claimen op stedelijkheid, en evenmin is er een fase in de geschiedenis van grote steden aan te wijzen waarin het open en onvoorspelbare karakter van de stedelijke cultuur een zodanige vorm aannam dat zij zou kunnen dienen als paradigma van stedelijkheid. Misschien komt de negentiende-eeuwse stadsstraat nog het dichtst in de buurt, en misschien verklaart dat ook de nostalgische verering voor de stedelijke knusheid en chaos van het binnenstedelijke straatleven bij hedendaagse stadsbestuurders op zoek naar verloren stedelijke 'vitaliteit'.

Uit het vorenstaande kunnen twee belangrijke gevolgtrekkingen worden gemaakt. De eerste is dat de kern van moderne stedelijkheid niet noodzakelijk samenvalt met het aloude stadscentrum. Weliswaar is de kans groot dat de cruciale ontmoetingssfeer vaker in centra te vinden is dan elders in de stad, vanwege de verdichting die voor de meeste centra kenmerkend is, maar centraliteit is geen absolute voorwaarde, zoals uit de reeks nogal uiteenlopende voorbeelden al bleek. Bovendien is niet slechts de ruimtelijke gegevenheid bepalend voor het ontstaan en voortbestaan van een typisch modern-stedelijke cultuur, minstens zo beslissend is de gebruikswijze van die ruimte. In sommige gevallen komt stedelijkheid tot ontwikkeling op op het eerste gezicht onwaarschijnlijke plaatsen; van ruimtelijk determinisme is geen sprake. Een mooi voorbeeld is het opbloeien van uiteenlopende opwekkingskerkgemeenschappen onder Surinamers in de Bijlmermeer, die hun diensten vooral in de troosteloze parkeergarages bij de hoogbouwflats hielden bij gebrek aan culturele ontmoetingsruimten in de wijk. De tweede gevolgtrekking is in wezen een relativisering van de pretenties van stadsplanning en stedenbouwkunde; stedelijkheid laat zich niet simpel organiseren of oproepen via een specifieke inrichting van de stedelijke ruimte. Het voorbeeld van de parkeergaragekerken is wat dat betreft illustratief genoeg. Zeker is het echter zo dat planning en stedenbouw in staat zijn om voorwaarden te scheppen voor een onbelemmerde modern-stedelijke cultuur. Maar stedelijkheid is geen te isoleren functie van de stedelijke ruimte; zij is een culturele mogelijkheid die vooral in de stedelijke ruimte tot ontwikkeling kwam. Bestuurders die aan stedenbouwers vragen om meer stedelijke vitaliteit, vragen met andere woorden al gauw te veel.

Samenvattend: 'stedelijkheid' is niet in de eerste plaats een begrip dat deel uitmaakt van een wetenschappelijk of technisch discours over de stad of de rol van stadscentra, het is veeleer de naam die wij verlenen aan een typisch moderne ervaringswijze. De betekenis, de mogelijkheden van die moderne, stedelijke ervaringswijze zijn juist te weinig en te gebrekkig verwerkt in de sociaal-wetenschappelijke en bouwkundige theorievorming over de stad. Nog steeds overheersen deterministische concepties de theorievorming op het gebied van de ruimtelijke ordening en een mechanistische visie op de stad (de stad als machine) en speelt de dagelijkse ervaring van stedelingen een ondergeschikte rol. Het determinisme schrijft aan de ruimtelijke ordening eenduidige effecten toe, wat het scherpst is gebleken in de heilloze zoneringspolitiek, maar ook doorklinkt in de politiek van ruimtelijke menging van sociale en etnische groepen als antwoord op sociale verloedering en etnische spanning.

Voorzover stedelijkheid zich in ruimtelijke termen laat vangen, is zij geworteld in wat de Amerikaanse cultuursocioloog Richard Sennett omschreef als *zwakke grenzen*, een term die het drempelkarakter van de stedelijke cultuur bevestigt. Zwakke grenzen zijn in feite overgangsgebieden tussen diverse stedelijke atmosferen. Die overgangsgebieden zijn de plekken waar de uiteenlopende stedelijke atmosferen elkaar overlappen, in elkaar overlopen. Dat is precies de betekenis van het adjectief 'zwak': stedelijke atmosferen zijn geen duidelijk geordende stedelijke zones, maar gebieden met meer of minder activiteit, met meer of minder sociale ellende, met meer of minder verschillende culturen of sociale klassen. Op of in die zwakke grenzen fuseren uiteenlopende sociale en culturele activiteiten, onbedoeld en ongepland, als simpel effect van de botsing of samenvloeiing van uiteenlopende culturen,

praktijken of instituties. Zwakke grenzen kunnen pleinen zijn, of dagmarkten, of drukke winkelstraten tussen twee stadswijken. Soms zijn het spoorwegstations of clusteringen van belangrijke instellingen of bedrijven. Het stedelijk ensemble, de stad of het stadslandschap, is een verzameling verschillende stedelijke atmosferen, met elkaar verbonden via zwakke grenzen, en tezamen een eenheid door een aantal harde grenzen, die het van het omringende landschap scheiden. Zelfs het meest uitgedijde en 'dunste' stadslandschap houdt nog steeds ergens op. De utopisten van de globale stedelijkheid hebben wat dat betreft een onmogelijke opgave onder handen: het bewijs te leveren van het bestaan of zelfs louter de mogelijkheid van de onbegrensde stad.

Tot slot: de stedelijke atmosfeer verdraagt zich vanzelfsprekend niet met de hele idee van functiescheiding of zoning. Die idee draait om harde grenzen. Anders dan stedelijke zones zijn stedelijke atmosferen niet planbaar. Ze ontstaan allengs, in en door het gebruik van de stad. Ze kunnen rustig en betrekkelijk homogeen zijn, maar ook hectisch en heterogeen. Stedelijkheid is wat dat betreft niet identiek aan de grootst mogelijke dichtheid of de hoogste graad van chaos of diversiteit. Rustige stadswijken kunnen even stedelijk zijn als overbevolkte stadscentra. Stedelijke atmosferen zijn niet in de eerste plaats het object of resultaat van wetenschappelijke of technologische kennis en ingrepen, maar bestaan dankzij en in onze alledaagse stedelijke ervaring. Die ervaring zou nu juist een veel grotere rol moeten spelen in het vocabulaire van planners en stedenbouwers.

4.5 De Randstad als stedelijk landschap

De huidige debatten over stedelijke ontwikkeling worden gekenmerkt door twee tendensen. Allereerst de al gesignaleerde pogingen opnieuw invulling te geven aan het begrip 'stedelijkheid' zelf. Helaas leidt dit in de praktijk doorgaans tot niet veel meer dan oppervlakkige verwijzingen naar de negentiende-eeuwse stad en een gemakzuchtige reductie van stadsontwikkeling tot decoratie en verfraaiing. De *lipservice*-stedelijkheid noemt Rem Koolhaas dat. Daarnaast duiken er her en der beschrijvingen en modellen op waarin pogingen worden gedaan een nieuw type stad te karakteriseren, waarin juist een afscheid wordt voorbereid van de klassiek-moderne stad met haar wortels in de vorige eeuw. Toch is deze nieuwe stad niet principieel anders dan haar illustere voorganger. Vrijwel iedere stadshistoricus of -socioloog die heeft getracht de moderne stad te onderscheiden van haar voorgangers, benadrukt de dynamiek en openheid van de nieuwe stedelijke ruimte, veroorzaakt door de prioriteit die in de moderne stadsontwikkeling wordt gegeven aan de verkeersfunctie van de stad. Dat was al zo in de modernisering van Parijs door baron von Haussmann halverwege de vorige eeuw, het bepaalde de richting van de stedenbouw van de CIAM, uitte zich in de gestage suburbanisatie van het stadslandschap en staat ook weer centraal in de actuele planvorming van de rijksoverheid met betrekking tot het Nederlandse landschap van de eenentwintigste eeuw. Dat ook de meest stoutmoedige visies op de nieuwe stedelijkheid vooral reflecties op mobiliteit zijn, is niet meer dan vanzelfsprekend. Een radicaal andere stad dan we nu kennen, lijkt er niet in door te schemeren, ook niet wanneer we er de virtuele of elektronische mobiliteit bij betrekken. Ik wil dit laten zien aan de hand van het voorbeeld van de Randstad, het stedelijke landschap bij uitstek in Nederland en ook door buitenstaanders weleens aangewezen als voorbeeld van een nieuwe fase in de geschiedenis van de moderne stad. Enkele jaren geleden poneerde Vincent van Rossem de stelling dat de Randstad in veel, zo niet alles op Los Angeles lijkt: een informeel samenhangend geheel van vooral dun bebouwde, suburbane gebieden zonder een dominant centrum (Van Rossum 1995). Twee jaar geleden werd die stelling aangevochten door Niek de Boer, die van mening was dat de Randstad als grootstedelijk ensemble helemaal niet bestond (De Boer 1996). Intussen had Rem Koolhaas zijn gigantische fotoboek *S, M, L, XL* gepubliceerd, waarin hij in een bondige tekst de opkomst

van een geheel nieuw type stad schetste, de *generic city*, een poststad die wordt voorbereid op de plek waar zich nu de ex-stad bevindt - in het geval van Nederland de al dan niet bestaande Randstad (Koolhaas 1995). Op het eerste gezicht lijken de drie visies op hedendaagse stedelijkheid, die De Boer, Van Rossem en Koolhaas formuleren, drie totaal verschillende perspectieven te schetsen. Ik zal echter trachten aan te tonen dat zij dichter bij elkaar liggen dan het lijkt en tezamen wellicht een pregnant uitzicht bieden op het toekomstige stadslandschap, dat inderdaad niet langer vanuit één gezichtshoek valt te overzien, maar dat, zoals CIAM-protagonisten als Van Eesteren, Giedion of Le Corbusier reeds stelden, een multi-perspectivische tijdruimte vertegenwoordigt, waarin verschillende schaalniveaus of tijds-corridors een ruimtelijke neerslag krijgen.

Niek de Boers gedachtegang is helder en goed gedocumenteerd middels een historische reconstructie van verstedelijkingsprocessen en stedelijk beleid in Nederland. Dat beleid wordt al sinds mensenheugenis gekenmerkt door een opvallende onmacht en zelfs onwil om grootstedelijk te denken en te ontwerpen. In plaats daarvan domineerde jarenlang een ruimtelijk spreidingsbeleid, waarin juist een zekere vrees voor grootstedelijke ellende doorklonk. Zelfs de suburbanisatie voltrok zich op een versplinterde manier; in plaats van een stadsuitbreiding die systematisch werd opgezet vanuit de bestaande stadskernen, kreeg ieder dorp zijn eigen minibuizenwijkje, dat vervolgens op onlogische wijze diende te worden aangesloten op het stedelijke voorzieningenniveau. Meer dan een land van buitenwijkbewoners werd Nederland zo een land vol stedelingen die in dorpjes wonen. Maar ook op grootstedelijk gebied bleef een eenduidige ontwikkeling uit: in Nederland ontwikkelde zich geen metropool van vergelijkbaar niveau als Parijs, Berlijn of Londen. Een metropool is volgens De Boer een grote stad die direct is aangesloten op een mondiaal 'achterland'; de metropool beschikt over een infrastructuur en een voorzieningenpakket van internationaal, mondiaal niveau. Dat pakket is alleen dan bruikbaar wanneer het gecentreerd is; de metropool heeft, kortom, een duidelijk centrum, een *city* met een herkenbare uitstraling, waar de op het mondiale niveau betrokken diensten en instellingen bijeen zijn aan te treffen.

Kenmerkend voor het Nederlandse verstedelijkingsproces is dat een dergelijke metropolitane *city*-vorming ontbreekt. De verschillende onderdelen van die *city* zijn weliswaar aanwezig, maar liggen verspreid door het Nederlandse stedelijke landschap, vooral in de centra van de internationaal gezien kleinere 'grote' steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Die stedelijke kernen hebben zich min of meer gelijkmatig en in onderling evenwicht ontwikkeld, zonder dat één van hen uitgroeide tot werkelijk grootstedelijk centrum. Dat was het gevolg van een zowel landelijk als gemeentelijk gebrek aan metropolitane durf en daadkracht, maar ook van het simpele ruimtelijke gegeven dat de bestaande steden dermate dicht bij elkaar lagen dat zij elkaar ook in hun natuurlijke ontwikkeling danig in de weg zaten. Met andere woorden, ook als gewone, moderne steden zonder mondiale verbinding ondermijnden zij elkaars draagkracht en invloedssfeer. Van de drie steden was Amsterdam als nationale hoofdstad (maar kenmerkend alweer niet de regeringszetel) het meest in aanmerking gekomen als potentieel metropolitaan centrum, maar juist in die stad was de grootstedelijke pleinvrees het grootst. In plaats van de eigen binnenstad radicaal te ontwikkelen en moderniseren stond de stad toe dat zich een veelheid aan subcentra in de periferie ontwikkelde, die belangrijke *city*-functies naar zich toetrok.

De gedachte dat de Randstad de rol van metropool alsnog zou kunnen overnemen van één van de grote steden in Nederland, wijst De Boer vervolgens van de hand. Immers, de Randstad is precies de niet-stad die het resultaat is van het gebrek aan grootstedelijk beleid. De Randstad heeft geen centrum, geen hanteerbare clustering van internationale voorzieningen en instellingen. Een willekeurig en chaotisch verstedelijkt gebied van de omvang van de Randstad is niet automatisch en alleen op grond van die omvang (en het bevolkingsaantal) een metropool.

In het centrum van de Randstad gaapt het zwarte gat van het mythische Groene Hart, deels grootstedelijk parklandschap, deels potentieel *wasteland* van een zich langzaam overlevend agrarisch bedrijf. Maar zelfs in groene zin is het Groene Hart geen stadshart, geen centrum van een levende metropool.

Vincent van Rossem ziet het allemaal heel anders en dat komt doordat hij zijn visie op de Randstad meteen op één schaal- of ontwikkelingsniveau hoger inzet. Nam Niek de Boer zijn historische vertrekpunt in de morfologie van de klassiek-moderne stad, die zich geleidelijk vanuit één centrum naar buiten toe uitbreidt, Van Rossem begint zijn verhaal als het ware vanaf de andere kant, dat wil zeggen vanuit de even geleidelijke groei van een soort schaduwstadslandschap, zoals dat voor het eerst werd gesignaleerd door John Brinckerhoff Jackson, die eind jaren vijftig schreef over "*roadside strips*, busstations, stationsstraten, mobile homes, en andere landschappen in Amerika waarvoor architecten en stedenbouwers blind waren" (Van Rossem 1995: 20). Die schaduwstad van de auto was natuurlijk geen stad in welke betekenis van het woord ook, maar wel een nieuw infrastructureel netwerk dat min of meer onafhankelijk van de bestaande stedelijke infrastructuur tot ontwikkeling kwam en langzaam maar zeker de bestaande stad penetreerde. Meer dan *the great outdoors* van Giedion en Le Corbusier was het dit nieuwe mobiliteitslandschap dat bepalend werd voor de transformatie van de stad en voor de andersoortige groeiprocessen van die stad. Van Rossem wijst het succesverhaal van de personenauto in de VS aan als voornaamste factor in de omslag in het verstedelijkingsproces van het Manhattan-model (hoge dichtheid) naar het Los Angeles-model (uitgestrektheid en multiceutraliteit; *urban sprawl*).⁴ Manhattan doet daarbij dienst als spectaculair voorbeeld van een stedelijke congestie die een kritiek punt heeft bereikt: door de nog steeds geconcentreerde, verdichte vorm van stadsuitbreiding wordt het oude centrum steeds zwaarder belast door de groeiende instroom van bewoners van de uitbreidingswijken, die geheel op dat oude centrum georiënteerd blijven voor werk, vrije tijd en inkopen. Het verlies aan woonfuncties ondermijnt tegelijkertijd de leefbaarheid en veiligheid van dat centrum. De nieuwe ontwikkeling zet in op het moment waarop suburbanisatie omslaat in wat Joel Garreau *edge city*-vorming heeft genoemd (Garreau 1991). *Edge cities* ontstaan op het moment waarop suburbane woonwijken hun eerste winkelcentra krijgen, bedoeld als ontlasting van de overvolle stadscentra en als efficiëntere dienstverlening in de directe woonomgeving. Die winkels worden na enkele jaren gevolgd door de eerste bedrijven, die weer werden gevolgd door de eerste uitgaanscentra in het suburbane landschap. Garreau heeft gelijk dat we hier van verstedelijking kunnen spreken, misschien wel op een klassieker wijze dan hij zou willen (hij spreekt over een geheel nieuw soort stad): *edge cities* leveren de typische ruimtelijke voorwaarden voor de trits 'wonen-ontmoeting-openbaarheid' die ik hiervoor het fundament van de stedelijke cultuur noemde. Nieuw is wel de ontstaanswijze van deze nieuwe steden: in de VS althans ontstonden ze min of meer *at random*, vanuit particulier initiatief, snel uit de grond gestampt, zonder administratieve begrenzing (de meeste *edge cities* hebben geen stadsbestuur), vaak ook zonder naam (Van Rossem noemt het door Garreau aangehaalde voorbeeld van de stad '278 and 78', genoemd naar de kruising van twee *interstate highways*. Inderdaad ontstaan deze nieuwe steden doorgaans in de buurt van knooppunten van het nieuwe verkeersnetwerk: bij snelwegen, vliegvelden, en dergelijke. Van Rossem legt deze nieuwe stedelijke matrix vervolgens over de Randstad heen en constateert zonder al te veel omhaal dat zij precies past. In feite lijkt de Randstad van alle steden het meest op Los Angeles, en Los Angeles is eigenlijk de moeder aller *edge cities* of, beter, de enige *edge city* met een geschiedenis en bovendien van een omvang die men metropolitaan zou kunnen noemen. Net als De Boer heeft Van Rossem veel kritiek op het stedenbouwkundige beleid in Nederland. Beiden stemmen op één punt overeen, namelijk hun bezwaren tegen het bestuurlijk versnipperde karakter van dat beleid. Maar Van Rossem wijst

geheel andere effecten daarvan als schadelijk aan. Waar De Boer het spreidingsbeleid en de dorpse verkaveling van de suburbanisatie aanvalt, struikelt Van Rossem over de kunstmatige wijze waarop de grote steden vasthouden aan het ideaal van een compacte stad en de illusie dat de autostad tegen is te houden door uitbreiding van een peperduur openbaar-vervoersnet. Juist de onverbloemde erkenning dat de auto aan de basis staat van de laatste vier decennia stadsontwikkeling, stelt ons volgens Van Rossem in staat greep te houden op die ontwikkeling en suburbia vervolgens aan te wijzen als het nieuwe hart van de stad in plaats van als zijn periferie. Bovendien stelt de auto ons ook in staat ons te verlossen van "nog een andere heilige koe, namelijk de organische woonwijk in open bebouwing. Het socialistisch geïnspireerde idee dat een woonwijk méér zou zijn dan een willekeurig aantal huizen: de stad in het klein, met alle voorzieningen van dien. In de moderne suburb kan volstaan worden met de bouw van huizen, liefst door zo veel mogelijk verschillende architecten" (Van Rossem 1995: 47). Hier wordt Van Rossems argumentatie wat te gemakzuchtig; het door hem nadrukkelijk besproken voorbeeld van Garreaus *edge cities* toont nu juist aan dat ongebreidelde suburbanisatie in de vorm van de eindeloze aaneenschakeling van structuurloze woonwijken in veel gevallen ook als probleem wordt ervaren en aanleiding is voor de vorming van nieuwe stedelijke ensembles van wonen-werken-recreatie-dienstverlening onder verkeerstechnisch gunstige omstandigheden. Dat is misschien heel wat anders dan een socialistische woonwijk, het is ook meer dan wonen of simpele behuizing op willekeurige plaatsen. Bovendien zijn *edge cities* geen resultaat van dirigistisch bestuurlijk ingrijpen, maar juist van het particulier initiatief, dat volgens Van Rossem ook de hoofdrol moet spelen in de verdere ontwikkeling van de Randstad tot een Nederlands LA.

Met Rem Koolhaas' *The Generic City* (Koolhaas 1995) verplaatsen we ons nogmaals naar een hoger schaalniveau of naar een recentere ontwikkelingsdynamiek, die van grote invloed is op processen van verstedelijking. Al handelt Koolhaas' essay niet over de Randstad en ontleent hij zijn voorbeelden van de *generic city* op losse wijze aan de ontwikkeling van grote Aziatische steden, toch gaat zijn betoog ook over de Randstad. Het essay staat in het teken van de globaliseringsprocessen, die in wezen alle, en in ieder geval alle grotere steden op de aardbol aangaan. En ofschoon Koolhaas zichzelf regelmatig tegenspreekt (zo sluit het essay af met de zinsnede "The city is no longer. We can leave the theatre now...", terwijl een ander essay in hetzelfde boek, 'Whatever happened to urbanism?', afsluit met de bezwering "More than ever, the city is all we have"; Koolhaas 1995: 1264 en 971), maakt zijn evocatie van de grootste schaal en het hoogste snelheidsniveau van de recente stedelijke ontwikkeling een overtuigende indruk. Zijn slagwoorden (en Koolhaas is een auteur van slagwoorden) tillen Van Rossems toch wat verongelijkte toon van een koopman die de bedilzucht van sociaal-democratische regenten bejammert meteen naar het mondiale niveau van onbekommerde *bigness* en megagebaren. En zo voelt het dan ook in de *generic city*: deze stad is er één zonder geschiedenis. "If it gets too small it just expands. If it gets too old it just self-destructs and renews. It is equally exciting - or unexciting - everywhere. It is 'superficial' - like a Hollywood studio lot, it can produce a new identity every Monday morning" (Koolhaas 1995: 1250). Identiteit was de obsessie van de moderne (stads)cultuur; identiteit centraliseerde, eiste een essentie, een kern, een herkenbaar punt - een plek, zou je bijna denken. "Its tragedy is given in simple geometric terms. As the sphere of influence expands, the area characterized by the centre becomes larger and larger, hopelessly diluting both the strength and the authority of the core; inevitably the distance between centre and circumference increases to the breaking point" (Koolhaas 1995: 1248). Koolhaas' argumentatie is dezelfde als die van Van Rossem, de bewering die hij doet is echter sterker, of harder: de identiteit van de stad verandert niet slechts (van gecentreerd en verticaal naar gedecentreerd - of multicentrisch - en horizontaal), zij lost zelfs op. De *generic* poststad heeft geen identiteit, ze kan zichzelf elk

moment weer tenietdoen of geheel anders weer opbouwen. Bovendien kan ze juist extreem verticaal zijn, als een soort ruimtelijk orgasme of kick. De *generic city* wordt ook niet bijeengehouden door wat Koolhaas een 'over-demanding public realm' noemt, maar door 'the residual', door restruimten. Maar niet in de overgeleverde, Europese vorm van 'gemeentelijk groen', maar als een 'Edenic residue', typisch voor de dunne schil van de poststedelijke beschaving en voor haar 'immanent tropicality' (de voorbeelden van Koolhaas zijn Aziatisch en zuidelijk, ook al noemt hij geen namen). Wat we voor ons zien zijn hevige urbane explosies van tijdelijke aard, omgeven door een tropisch regenwoud - en ik weet zeker dat de auteur het in werkelijkheid gezien heeft. "Density in isolation is the ideal" (Koolhaas 1995: 1253).⁵ De *generic city* heeft, kortom, geen achterland meer, anders dan als de restruimte van een idyllisch en tevens ondoordringbaar regenwoud. De *generic city* is, met andere woorden, een gigantische urbane landingsstrook - en de luchthaven is dan ook de monade van de poststedelijke werkelijkheid: "In terms of its iconography/performance, the airport is a concentrate of both the hyper-local and hyper-global - hyper-global in the sense you can get goods there that are not available even in the city, hyper-local in the sense you can get things there that you can get nowhere else" (Koolhaas 1995: 1251). Koolhaas breidt dit *business class*-gezichtspunt op de werkelijkheid nog verder uit door te poneren dat hotels de meest gangbare accommodatie in de *generic city* worden, de meest gangbare bebouwingwijze. Uitgebreid met *shopping malls* zijn hotels "the closest we have to urban existence, 21st-century style" (Koolhaas 1995: 1260). Van enig belang is wat Koolhaas vervolgens opmerkt over de architectonische vormgeving van die nieuwe, identiteitsloze non-stad: de architectuur zal postmodern zijn, aangezien alleen het postmodernisme dankzij zijn lichtheid en gebrek aan ontzag voor historisch gelegitimeerde beschaving over het juiste tempo beschikt om in de pas te blijven met de haast spastische dynamiek van de post-stad. Die architectuur is, juist gezien de psychotische aard van de stedelijkheid waarop ze reageert, geen uiting van "consciousness, as its original inventors may have hoped", nee, "it creates a new unconscious.(...) Postmodernism is the only movement that has succeeded in connecting the practice of architecture with the practice of panic. It is modernization's little helper. Anyone can do it - a skyscraper based on the Chinese pagoda and/or a Tuscan hilltown" (Koolhaas 1995: 1262).

Met zijn nadruk op een architectuur die het onbewuste representeert en op de *practice of panic* die het laatmoderne stadsbestaan kenmerkt, komt Koolhaas dicht in de buurt van de negentiende-eeuwse romantische (of romantisch-decadente) visie op het stadsleven. Koolhaas' beeldspraak is duidelijk geïnspireerd op het wereldbeeld van Baudelaire: shocks, toeval, moment, vluchtigheid en onbewuste; de *generic city* verschilt op het vlak van zintuiglijke sensaties niet principieel van de stad van de flaneurs en de bohème, noch van die van moderne avant-gardes als dada en het surrealisme, hooguit spelen modernisering en verstedelijking zich in een nog hogere versnelling af. En veel wijst erop dat Koolhaas net als Baudelaire de 'panische' stedelijkheid met gelijke middelen tegemoet wil treden: de shocks pareren met nieuwe shocks. Koolhaas' scenario voor de *generic city*, zijn stedenbouwkundige keuze voor *bigness* en zijn hartgrondige hekel aan al wat naar geschiedenis ruikt, zijn expliciete keuze tegen elke architecturale stijl en vóór de snelheid, oppervlakkigheid en eclecticisme van het postmoderne bouwen, vormen tezamen een curieuze versmelting van het laatromantische modernisme van Baudelaire en de tabula rasa van de avant-gardes. Van het eerste adopteerde Koolhaas de empathie met de razende stadscultuur, maar niet het tragische besef van verlies of de melancholie. Van de laatste nam hij de liefde voor destructie, voor het banen van wegen en het scheppen van ruimte over, maar niet de idee of het ideaal van planning, ruimtelijk evenwicht of functiescheiding, en al evenmin elke verwijzing naar de sociale of morele betekenis van (steden)bouwkunde. Bovendien lijkt hij de gedachte van een eenmalige tabula rasa te hebben ingeruild voor die van een zich voortdurend herhalende

praktijk van uitwissing van bestaande situaties en opteert hij voor een soort ad hoc-stad als een hectische enclave in een verder lege, of juist overwoekerde omgeving, een ondoordringbare jungle. Heel bewust heeft Koolhaas ons zo naar de grenzen geleid van elke ervaarbare stedelijkheid en laat hij ons als goed postmodernist, of misschien zelfs wel deconstructivist in het ongewisse omtrent zijn eigen oordeel over de *generic city* als standaardstad van de eenentwintigste eeuw.

Onbedoeld zijn we zo van een debat over grootstedelijke landschappen, dat vooral in termen van ruimtelijke bepalingen verliep, terechtgekomen in de meer atmosferische werkelijkheid van de (moderne of postmoderne) stedelijke leefwijze of ervaring. Dat hebben we te danken aan Rem Koolhaas, die als enige van de drie stadsdenkers de stedelijke ervaringswijze (zij het in haar doodsstrijd) zelf een podium gaf. Zowel De Boer als Van Rossem bleef steken in een, zij het kritisch, bestuurlijk-politiek of stedenbouwkundig-architecturaal vocabulaire, dat met veel omhaal van argumenten van historische en sociologische aard greep tracht te krijgen op onze 'ervaring van stedelijkheid' en daarmee op het huidige stadslandschap. Noch wetenschappelijke, noch technologische vocabulaires zijn in staat die ervaring onder woorden te brengen. Op zijn best wordt die ervaring verwoord in de serie onderzoeken door Rob van Engelsdorp Gastelaars naar de woonwensen van de gemiddelde Nederlander, aangehaald door zowel De Boer als Van Rossem, woonwensen die eenduidig wijzen in de richting van een universeel puntdaksuburbia. Dergelijk onderzoek brengt slechts tot uitdrukking wat in Nederland sociaal wenselijk wordt geacht of waaruit het woningaanbod nu eenmaal bestaat, of wat mensen op het hoogtepunt van hun zelfbewustzijn als voorkeur kiezen. Daarin spelen noties als succes en falen een uitgesproken rol, en dat is dan ook precies wat je gereflecteerd ziet in de diverse monofunctionele ruimten die het Nederlandse suburbia rijk is. Koolhaas' stellingname is in vergelijking daarmee veel riskanter, maar tevens veel minder verplichtend. Hij wijst terecht op de rol van het onbewuste in de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en stadsontwikkeling. Het is niet in de sfeer van planning en beheer, maar juist in die onvoorspelbare wereld van toeval, onbewuste dynamiek en terloopsheid dat de grote steden hun vorm aannamen en de vanzelfsprekende biotoop voor miljoenen mensen werden. Te eenvoudig echter kiest Koolhaas voor het gezichtspunt van de snelste stedeling. Niet voor niets begint zijn bijbel *S, M, L, XL* met een grafische expressie van het aantal vliegbewegingen en hotelarrangementen van de auteur zelf, gevolgd door de al veel minder indrukwekkende grafiek van dezelfde bewegingen en hotelnachten van het personeel van de meester. Maar in vergelijking met deze toch reeds tweede-klasburgers is de relatie van de meeste stedelingen met de generieke stedelijkheid van hotels en *mobile homes, malls* en pretparken nogal beperkt. Zij bevinden zich gemiddeld zo'n drie dagen per jaar in een buitenlands hotel, iets meer dagen op of bij een vliegveld, regelmatig op snelwegen, maar doorgaans op hetzelfde stuk, of geregeld in treinen. In de tropische generieke stedelijkheid van Koolhaas domineren vormen van vervoer waar de auteur nu juist een gruwelijke hekel aan heeft. In Vietnam en China zijn dat de fiets en de voetganger, in India de trein en de voetganger, in grote delen van Afrika nog steeds alleen de voetganger. Maar wat nog pijnlijker is voor zijn hele beschouwingswijze: in allerlei gebieden buiten de hectische hemisfeer van de poststad heerst een vreemd soort mengelmoes van rijkdom, hedonisme en succes met achterlijke vervoers- en communicatienetwerken. Schatrijke landen als Zweden of Finland, culturele oases als Canada of IJsland vallen geheel buiten de logica van de generieke stedelijkheid, en zijn desondanks een groot succes.

Het stadslandschap is een feit. Niet de ondubbelzinnige versmelting van stad en ommeland. De betogen van De Boer, Van Rossem en Koolhaas hebben relevantie op het schaalniveau waarop ze zijn geformuleerd. Geïsoleerd, als algemene beschouwingen over de hedendaagse

of toekomstige stad, zijn het overdrijvingen, waarbij die van Koolhaas de hardste en meest cynische vorm van overdrijving vertegenwoordigt. Tegelijkertijd benadert zijn bijdrage als enige op zintuiglijke wijze de huidige stedelijke dynamiek en het meest voorstelbare stedelijke landschap van de nabije toekomst. Helaas blijft ze beperkt tot de zintuiglijkheid van de geprivilegieerde vliegreiziger en ontbreekt enig uitzicht op het enige cruciale vraagstuk van de moderne stedelijkheid of poststedelijkheid: bewoonbaarheid van de stad. Die moge flexibel en onvoorspelbaar zijn, toch nooit zo flexibel als de werkelijkheid van de meesterarchitect die honderd nachten per jaar in een hotel doorbrengt. Aan de andere zijde van het sociale spectrum vinden we het *mobil home* van de bejaarde, dat ondanks zijn benaming vooral uitdrukking geeft aan de immobiliteit van zijn gebruiker.

De drie betogen over de Randstad en de globale stedelijkheid spreken elkaar tegen en vullen elkaar aan. Samen bieden ze een prettig contradictoir uitzicht op een onvoorspelbare eenentwintigste eeuwse stedelijkheid en een zeer postmodern landschap. Je kunt het ook anders zien: de drie auteurs leveren materiaal voor een heftig debat over stedelijkheid en de betekenis daarvan voor het Nederlandse landschap. De heftigheid van dat debat is zelf een kwestie van plaatsbepaling in een *global context* - en dat weten we nu dankzij deze drie visies. Maar tezamen genomen bieden de drie betogen ook een ander, zorgwekkender uitzicht op de eenentwintigste eeuwse stad in Nederland. De Boer hekelde de bestuurlijk-politieke onmacht tot grootstedelijk beleid in ons land, en weet haar aan gebrek aan politieke besluitvaardigheid en aan bestuurlijke versnippering en verkokering. Die onmacht is in de tussentijd niet kleiner geworden, maar om andere redenen. Landelijke en lokale overheden hebben in het dereguleringsproces veel van hun taken en verantwoordelijkheden op het vlak van stedenbouw en ruimtelijke ordening overgedragen aan markt- of semi-marktpartijen, terwijl hun macht daarnaast is afgenomen door de groeiende betekenis en invloed van supranationale concerns en kapitaalsgroepen. De drie betogen van De Boer, Van Rossem en Koolhaas zijn ook te lezen als drie verschillende reacties op die nieuwe machtsverhoudingen en op de toegenomen afhankelijkheid en onmacht van de nationale en lokale politiek. De Boer maakt zich kwaad, Van Rossem legt zich als een cynische realo bij de 'voldongen feiten' van auto en puntdak neer, en Koolhaas surft op de golven van de laattwintigste-eeuwse hoogconjunctuur en ziet alleen de topjes van de ijsberg van verstedelijking. Twee van de drie auteurs hebben, kortom, elk breder perspectief op de betekenis van stad en stedelijkheid, en daarmee elke politieke verantwoordelijkheid ten aanzien van die stad, van de hand gewezen, en dat is een verontrustend gegeven. Cynisme, arrogantie en quasi-realisme zijn verder doorgedrongen in de discussies over stad en verstedelijking dan ooit tevoren. Korte-termijndoelen, snelle winsten en gemakzuchtige façadebouw domineren de stedelijke nieuwbouw van de laatste jaren, vooral die van bedrijfsgebouwen. Het drukke gepraat over publieke ruimte maakt tegelijkertijd onzichtbaar hoe grote openbare ruimten in perifere of nieuwe stedelijke gebieden totaal genegeerd worden en als restruimte geleidelijk verworden tot non-ruimte, tot *wasteland*. Koolhaas mag die restruimte idyllische en paradijselijke kwaliteiten toeschrijven, de werkelijkheid van de Nederlandse bedrijvenparken en andere grootschalige vestigings- of verkeersgebieden én van vele perifere woonwijken laat iets heel anders zien. Daar, en niet in de oude centra van De Boer, ligt de toekomst van de Nederlandse steden; daar zal alle aandacht en energie en alle politieke wilskracht en besluitvaardigheid op gericht moeten worden, al was het maar om te voorkomen dat Van Rossem gelijk krijgt en Koolhaas vervolgens mag gaan bouwen aan Vliegveld Holland.

Noten

- ¹ De titel van dit essay is een citaat uit De Boer 1996 (83).
- ² Uit: J.C. Bloem (1983), *De Dapperstraat*. In: *Doorschenen wolkenranden*. Keuze uit eigen werk. Amsterdam: Bert Bakker, 1983 (74). Context van deze dichtregel: "Natuur is voor tevredenen of legen./En dan: wat is natuur nog in dit land?/Een stukje bos, ter grootte van een krant./Een heuvel met wat villaatjes ertegen."
- ³ Iets dergelijks bleek bijvoorbeeld toen Franse wetenschappers eind jaren tachtig een onderzoek deden naar de landschapsbeleving van Franse boeren. In dat onderzoek werd de boeren gevraagd hun eigen landschap te beschrijven. Het resultaat was opvallend: de meeste boeren beschreven hun omgeving op een wijze die nog het meest deed denken aan de landschapsschilderijen van het Franse impressionisme. Alle latere toevoegingen aan dit pittoreske landschap, zoals asfaltwegen, hoogspanningskabels of bio-industriële bebouwing, werden in de beschrijvingen weggelaten. Het betreft hier het zogeheten Datar-onderzoek. Zie het interview met François Hers door Hripsimé Visser (Visser 1993).
- ⁴ Historisch gezien is de *sprawl* van Los Angeles het product van het uitgestrekte net van spoorwegen, dat de ongekende verdunning van het stadslandschap mogelijk maakte. Economisch verloor de trein het echter in de jaren vijftig van de auto. De laatste jaren wordt er weer gewerkt aan de uitbreiding van het metronet.
- ⁵ Koolhaas licht de term *generic city* niet nader toe. Doorgaans wordt de term *generic* gebruikt om een standaard te beschrijven: *generic city* is de stad zoals hij het meest voorkomt, de gebruikelijke stad, de standaardstad. Die betekenis zou overeenstemmen met zijn stelling dat deze stad er één zonder eigen identiteit en geschiedenis is.

Literatuur

- Berman (1982)
Marshall Berman. All that is solid melts into air. New York: Simon and Schuster, 1982.
- De Boer (1996)
Niek de Boer. De Randstad bestaat niet. De onmacht tot grootstedelijk beleid. Rotterdam: NAI, 1996
- Garreau (1991)
Joel Garreau. Edge city. Life on the new frontier. New York: Double Day, 1991.
- Harvey (1990)
David Harvey. The condition of postmodernity. Oxford: Basil Blackwell, 1990.
- Koolhaas (1995)
Rem Koolhaas. S, M, L, XL. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1995.
- Van Rossem (1995)
Vincent van Rossem. Randstad Holland. Variaties op het thema stad. Rotterdam: NAI, 1995.
- Schama (1995)
Simon Schama. Landscape & memory. London: Fontana Press, 1995.
- Sennett (1969)
Richard Sennett (red.). Classic essays on the culture of cities. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1969.
- Sennett (1977)
Richard Sennett. The fall of public man. Boston/London: Faber & Faber, 1977.
- Visser (1993)
Hripsimé Visser. Interview met François Hers. In: Perspectief 28/29 (1993) juni.

5 Open ruimte wordt openbare ruimte

Zef Hemel en Edwin van Uum

5.1 Inleiding

Het denken over 'stedelijke openbare ruimte' blijft doorgaans beperkt tot de pleinen, straten en parken van de stad. Dat is een nogal enge benadering, die past bij traditionelere opvattingen over steden en het stedelijke publieke leven, uit een tijd dat dit leven zich nog hoofdzakelijk afspeelde binnen de contouren van een duidelijk begrensde stad.

Inmiddels is de situatie geheel anders. De steden zijn groter en diffuser geworden en het publieke gebruik van de ruimte door stedelingen reikt tot ver buiten deze fysiek verstedelijkte gebieden. Ook de stadsranden en de groene open ruimten daarbuiten, zoals de bufferzones, doen zich steeds meer als 'stedelijke openbare ruimte' gelden. Zelfs het Groene Hart krijgt in toenemende mate het karakter van een stedelijk openbaar gebied. Over deze grote open ruimten in de stedelijke invloedssfeer gaat dit hoofdstuk. Hun openbare karakter stelt beleidsmakers voor een nieuwe inrichtingsopgave.

5.2 Schaalvergroting in de openbare ruimte

Er zijn drie redenen voor het oprekken van het begrip 'stedelijke openbare ruimte'. Schaalvergroting van verstedelijkingsprocessen enerzijds en veranderingen in de vrijetijdsbesteding van mensen anderzijds maken dat het gebruik van de buitenruimte ingrijpend verandert. Beide tendenties houden op hun beurt nauw verband met fundamentele wijzigingen in de sociaal-economische verhoudingen die doorgaans worden begrepen onder de noemer van de overgang van een industriële naar een postindustriële samenleving.

Wat het eerste punt betreft zijn de steden de afgelopen decennia door agglomeratievorming met hun voorsteden en omliggende dorpen en kernen met elkaar vergroeid geraakt. In functioneel opzicht, en gedeeltelijk ook morfologisch, zijn zij geleidelijk opgegaan in stedelijke gebieden van een veel groter formaat, die sinds de jaren zestig door planologen worden aangeduid als 'stadsgewesten'. Een stadsgewest is in de definitie van de *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* (VROM 1966) "een gespreid samenstel van een of meer grote centra (steden of agglomeraties) met omringende kleinere kernen, die door hun vele onderlinge relaties één functioneel geheel vormen". In diezelfde nota worden in het westen van het land ook al grotere functionele stedelijke verbanden ontwaard: conurbaties of stedelijke zones. Zo wordt in de Tweede nota een Randstadconurbatie onderscheiden met een noord- en een zuidvleugel, elk opgebouwd uit stelsels van stadsgewesten waarvan de invloedssferen elkaar overlappen. Deze schaalvergroting van functionele stedelijke verbanden heeft na het midden van de jaren zestig sterk doorgezet. Het fenomeen Randstad raakte daarbij volledig ingeburgerd. De *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (VROM 1988) laat daar dan ook geen twijfel over bestaan; zij spreekt zelfs van een 'Stedenring Centraal Nederland'. Deze Stedenring vormt het economische kerngebied van Nederland en is opgebouwd uit de stadsgewesten van de Randstad en de stadsgewesten Breda, Tilburg, Eindhoven/Helmond, Nijmegen en Arnhem. In het verlengde daarvan wordt in de actualisering van de Vierde nota netwerkvorming als nieuw fenomeen geïntroduceerd. Met netwerkvorming wordt in de nota bedoeld dat nieuwe stedelijke ontwikkelingen zich tussen de steden nestelen en de grenzen tussen stadsgewesten doen vervagen. Door verdere verdichting, ten gevolge van de opkomst van nieuwe centra en de toenemende interactie tussen stadsgewesten, onder andere door

telematica en een toenemende mobiliteit, vormen zich in hoog tempo zogenoemde netwerksteden.

Met de verdere verdichting, maar vooral met de toenemende interactie tussen steden en kernen binnen de stedelijke velden, doet zich een inversie voor tussen stad en land: waar eerst sprake was van compacte steden omringd door een uitgestrekt landelijk gebied, ontstaat geleidelijk de situatie van een begrensd platteland, dat is ingesloten door uitgestrekte steden. (Tummers en Tummers-Zuurmond 1997). De stad lijkt overal aanwezig en wat als land ervaren wordt, is steeds meer een bewust van bebouwing vrijgehouden open ruimte. In deze nieuwe ruimtelijke constellatie, waarin stad en land verstrengeld zijn, wordt de oorspronkelijke betekenis van beide begrippen uitgehouden.

Wat het vrijetijdsgedrag van mensen betreft, is het inderdaad opvallend hoe de stedelijk georiënteerde bevolking de grenzen van het publieke domein naar buiten heeft verlegd. De trek naar buiten is weliswaar eeuwenoud, maar raakt nu steeds verder gedemocratiseerd en geïndividualiseerd, gaat over steeds grotere afstanden en richt zich ook op een toenemende verscheidenheid van plekken. Door de toenemende automobilititeit zijn de ruimtelijke gevolgen dan ook merkbaar over een zeer uitgestrekt gebied. Zelfs bij het ouder worden van de bevolking is niet langer een inkrimping van het publieke domein te zien. De jonge ouderen hebben een goed pensioen en zijn niet zwak of ziek. Ze zijn even beweeglijk als jongeren en beschikken bovendien over erg veel vrije tijd. Alle mensen, jong en oud, eisen bereikbare en beschikbare vrijetijdsruimte.

De hier geschetste voortgaande schaalvergroting van de openbare ruimte houdt ten diepste verband met de groei van de individuele welvaart, veranderingen op de arbeidsmarkt en de toename van vrije tijd gedurende de afgelopen decennia. Deze veranderingen zijn grotendeels terug te voeren op veranderingen in de structuur van de economie. Geleidelijk maakt de industriële economie plaats voor een postindustriële diensteneconomie. Er is sprake van een voortgaande groei van de werkgelegenheid in de tertiaire en quartaire sector. Een explosieve stijging van de individuele welvaart en groei van de consumptieve bestedingen zijn daarvan het gevolg, maar ook flexibeler arbeidspatronen, grotere mobiliteit en beweeglijkheid van de bevolking en, niet te vergeten, groeiende verschillen in tijdsbesteding - ontwikkelingen waarvan het einde nog lang niet in zicht is. De klassieke scheiding tussen de tijd van de baas en de eigen tijd, tussen stad en land, en tussen publieke en private ruimten is in een periode van flexibilisering van de arbeid, van individualisering en van een postindustriële diensteneconomie steeds minder van toepassing.

5.3 Genieten van plekken en pleisterplaatsen

De gevolgen van al deze ontwikkelingen voor het gebruik van de buitenruimte zijn enorm. Een functionele scheiding tussen het verblijven van mensen in de stad en daarbuiten heeft zijn geldigheid verloren. Begrippen als 'plaatsen' en 'plekken' komen op waar vroeger meer in het algemeen werd gesproken over 'open ruimte'. Langeafstandswandelpaden, fietspaden, water-netwerken, maar ook snelwegen verbinden een veelheid van betekenisvolle plekken met elkaar en met de omliggende steden. Er ontstaan netwerken van een eindeloze variatie aan plekken, pleisterplaatsen, evenementen en attractieparken - plekken die door mensen genoten worden uitsluitend omwille van het plezier. "Pleasures and pain are everywhere, not spatially concentrated in particular sites," stelt Urry (1990: 102). Volledige cultuurlandschappen worden zo geconsumeerd, waarbij de open ruimte in toenemende mate wordt beleefd als openbare ruimte en vrijetijdsruimte wordt. Cultuurlandschappen vormen daarmee in toenemende mate het verlengstuk van de stedelijke openbare ruimte. Die stedelijke openbare ruimte was al eerder in het teken van consumeren, van vertier en vermaak komen te staan

afb. 5.1

afb. 5.2

Nederland als recreatiepark, gepresenteerd aan toeristen.

(Burgers 1992). Nu volgt het buitengebied. De groei ervan is opvallend, ook al is de recreatieve consumptie van de open ruimte in vergelijking met die van de stedelijke ruimte beperkt. Na de opening van het Floris V-pad in 1985 bijvoorbeeld, is het aantal wandelaars over de Hollandse Kade bij Woerden in korte tijd verveelvoudigd. "Toen ik hier in zesenzeventig begon te wandelen, toen was het echt een uitzondering als ik iemand tegenkwam. Nu kun je hier op een vrij normale wandeling, dus niet op zondagmiddag, in een uur twintig mensen tegenkomen", aldus Koos van Zomeren tegenover Herman Vuijsje (Vuijsje 1994: 18). Ook elders groeien dergelijke patronen. In het rivierengebied bijvoorbeeld, dat met zijn open vergezichten, brede rivieren, strangen en uiterwaarden, dijken, stadjes en sluizen, beantwoordt aan de 'toeristische blik' van veel stedelingen. De bewegwijzering van routes door dergelijke landschappen is soms beter verzorgd dan in menig recreatiegebied. Op zondagmiddagen zijn er in het rivierengebied soms meer fietsers dan langs de kust. Maar ook de kunstmanifestatie Oerol, op een afgelegen plaats als Terschelling, trekt elk jaar meer bezoekers. Zij laten zich, op zoek naar contact met het landschap, massaal overzetten naar het eiland, en willen tegelijkertijd van natuur, kunst en culturele evenementen genieten. Het is deze toenemende individuele consumptie van plekken in het buitengebied die van de beleidsmakers een nieuwe benadering vraagt. Van productieruimte verandert het buitengebied in een gedifferentieerde verblijfsruimte. Driessen et al. spreken van het ontstaan van een 'parkplatteland' (Driessen et al. 1995: 38).

5.4 Ruimte als visueel consumptiegoed

Opvallende constante in de hiervoor geschetste ontwikkeling is de achterliggende drijfveer van *visuele* consumptie van ruimtelijke aspecten: het gaat om het opdoen van visuele indrukken die afwijken van het stedelijke-alledaagse. Het landschap wordt, net als de stad, voorwerp van wat John Urry aanduidt als een 'toeristische blik': "all sorts of places (indeed almost everywhere) have come to construct themselves as objects of the tourist gaze; in other words, not as centres of production or symbols of power but as sites of pleasure." (Urry 1990: 125). Het zal duidelijk zijn dat deze toeristische blik eisen stelt aan de verschijningsvorm van het landelijke gebied. Het komt erop neer dat het beeld van het platteland in het hiervoor geschetste moderne consumptielandschap, vooral dat van een lieflijke idylle zal zijn. In brochures die het landschap toeristisch proberen te vermarkten is dit nu reeds goed te zien. Stelselmatig ontbreken elementen als silo's, hoogspanningsleidingen, flats en bedrijfsgebouwen; worden daarentegen juist veel molens, kastelen, landgoederen en oude boerderijen getoond. Het belangrijkste element op foto's in brochures is water, gevolgd door weiden, bossen en duinen (RMNO/NRLO 1998: 2-3). Hieruit blijkt wel hoezeer het landschap, vanuit een 'toeristische blik' geredeneerd, dient te verwijzen naar een vredig, geruststellend en geordend verleden. Het landschap is een constructie, samengesteld uit onderdelen die historisch vaak nooit samen hebben bestaan (WRR 1998).

In dit gemanicuurde landschap, dat het resultaat is van de *spectacle-isation* van plekken (Urry 1990: 96-97), heeft de landbouw als bron van inkomsten weliswaar niet afgedaan, maar raakt deze wel meer betrokken op en verweven met de sector van toerisme en recreatie, waaruit veelal een aanvullend inkomen wordt verdiend. Voor de bedrijfsvoering blijft dit niet zonder gevolgen. Naarmate het landschap duidelijker voorwerp wordt van *spectacle-isation* is verdere rationalisering van het landbouwbedrijf taboe of moet deze ten minste worden gemaskeerd. In plaats van agrarische productie geldt cultuurhistorie nu als het handelsmerk; deze is vaak (historisch) gethematiseerd en toegankelijk gemaakt door middel van routes, gidsen en evenementen. In deze consumptieve vermarkting van het cultuurlandschap is voor de landbouw niet meer dan een bescheiden plaats ingeruimd. De bedrijfsvoering past zich aan; er is sprake van een verbrede landbouw. Het ene bedrijf gaat de kant op van natuurbeheer

en landschapsonderhoud, het andere zoekt het in ecologisch boeren, waarbij streekeigen producten worden gemaakt. Een derde zoekt het in toeristisch-recreatieve nevenactiviteiten zoals het aanbieden van kampeerplaatsen of *chill-out weekends* voor gestresste managers.

Net zo min als de landbouw, kan de natuur in het moderne consumptielandschap duidelijke eisen stellen. Dit klinkt vreemd, maar is het niet. Natuur betekent ontoegankelijkheid, het afwezig zijn van mensen. De maatschappelijke eis is juist toegankelijkheid en onderwerping. De sterk groeiende aanhang van allerlei natuur- en landschapsorganisaties verwijst misschien ook wel minder naar een levend milieubewustzijn dan naar een hang naar *spectacle-isation* van het platteland. 'Natuurlijke' waterlopen, reliëf en 'oorspronkelijke' landschapselementen worden gewaardeerd, en verder is de natuur uiteraard geliefd als *event*. Maar dat is iets anders dan brede betrokkenheid bij het ecologische herstel van het landelijke gebied. De stoffering van het landschap moet bovenal 'natuurlijk' zijn in de zin van 'romantisch'. Kockelkoren noemt dat de 'verantopiecking' van Nederland, die volgens hem met de ontdekking van de natuurontwikkeling als commerciële activiteit definitief is ingezet (Kockelkoren 1994: 79). Maar het is ook 'natuur voor hoge hakken', waarbij de kans om op zondagmiddag een wild zwijn of hert tegen te komen bijna 100% moet zijn.

Aan die 'verantopiecking' draagt ook het suburbane wonen bij. Nu reeds woont een groot deel van de maatschappelijke elite historisch landelijk en romantisch. De belangstelling voor buiten wonen, in nieuwe *estates* in een rurale of lokale stijl met traditionele verkavelingen, of in tijdelijke en mobiele vormen van wonen, zoals chalets, caravans, woonboten en volkstuintje - allemaal lichte vormen van stedenbouw -, verbreedt zich en lijkt sterk groeiende onder een deel van de bevolking. Op het platteland in de stedelijke invloedssfeer kan dit leiden tot het ontstaan van een ruraal woonlandschap. Buiten de stedelijke sfeer, dus in de periferie, gebeurt dit eveneens, maar daar gaat het vooral om thuiswerkende beroepsbeoefenaren - Van Engelsdorp Gastelaars noemt in dat verband fuchsiakeikers, antiquaren, kunstenaars, tuinbeeldenhandelaren en hondenfokkers - en ook niet-werkende senioren met een voorkeur voor ruimte en een rustig recreatief leven in en rondom het eigen huis (Van Engelsdorp Gastelaars 1994: 35). Vanuit de optiek van de *spectacle-isation* is daar ook niets op tegen. Integendeel, de wijze waarop bijvoorbeeld de nieuwste complexen van recreatiewoningen in het landschap verschijnen, bewijst dat landelijk wonen heel goed kan samengaan met landschappelijk genieten, al spreken sommigen neerbuigend van *tuttifrutthuisjes* (Peter Hoefnagels in Vuijsje 1994: 66) en boerderettes. Functioneel zijn zij trouwens elkaars complement.

Wat zich het beste in het moderne consumptielandschap laat inpassen, is echter het water. Eerder al werd geconstateerd dat water als landschappelijk gegeven in brochures domineert. De visuele aantrekkingskracht van water is blijkbaar groot. Maar water laat zich recreatief ook goed gebruiken, als viswater, zwemwater en toervaarwater. Dan is het niet moeilijk in te zien dat het recreatieve gebruik het water eens temeer aantrekkelijk maakt. In het rivierengebied zijn bijvoorbeeld ruim 137 watersportaccommodaties met circa 15.000 ligplaatsen, waarvan de helft langs de Maas. De gemiddelde bezettingsgraad van de jachthavens is 85%, wat als zeer druk kan worden beschouwd.

Ten slotte is er het recreatieve gebruik van het wegenstelsel. De druk op het recreatief interessante secundaire-wegenet neemt fors toe. In ons land is dat stelsel nog bijna intact. Daarnaast vind je hier nog een uitgebreid stelsel van begaanbare rivierdijken, polderdijken en jaagpaden langs kanalen. En ten slotte is er een uitgebreid net van doorgaande fietspaden, langs het gehele duingebied en door Drenthe en over de Veluwe. Echter, rondom de steden en kernen is de afgelopen decennia driftig gebouwd, waarbij historische doorgaande routes veronachtzaamd zijn. Het is daarom noodzakelijk juist in deze gebieden de secundaire infra-

structuur te herstellen of aan te vullen, waardoor deze een volwaardig stelsel wordt voor de wandelaar en de fietser. Routes moeten bij voorkeur samenvallen met waterwegen, omdat lopen of fietsen langs het water een extra attractie vormt (Snijder 1994: 102).

Kortom, het landelijke gebied wordt steeds meer in bezit genomen door mensen die dit vooral visueel willen consumeren. Het wordt in toenemende mate een parkachtige vrijetijdruimte. Deze visuele toe-eigening blijft niet beperkt tot bepaalde plaatsen, maar betreft alle plaatsen die materieel en symbolisch geschikt kunnen worden gemaakt voor de 'toeristische blik'. De behoefte om de ruimte te historiseren en deze bewust daarop in te richten, neemt sterk toe. Denk aan het vermarkten van de historische forten van de Hollandse Waterlinie, aan de historische Hollandse en Stichtse bastidesteden en de hanzesteden langs de grote rivieren. Maar ook aan de talrijke historische artefacten van de waterwerken, samenhangend met de systemen van dijken, sluisen, stuwen en bruggen. Cultuurhistorie, gekoppeld aan toerisme en recreatie, wordt belangrijk.

5.5 Recreatie en ruimtelijk beleid

In hoeverre weet de ruimtelijke ordening in te spelen op deze schaalvergroting en toenemende pluriformiteit in het recreatieve gebruik en de *spectacle-isation* van het landelijke gebied? Voor een antwoord op die vraag is het nodig terug te kijken naar ontwikkelingslijnen vanuit het verleden, die tot op de dag van vandaag doorwerken in de wijze waarop recreatie een rol is gaan spelen in de samenleving en de manier waarop in het ruimtelijke beleid daarop werd ingespeeld. Eén van de rode draden daarin is de eeuwenoude trek van mensen uit de steden, op zoek naar rust, ruimte en verpozing.

Het begin van de trek naar buiten is, net als in Engeland, sterk gericht op de kust. Badplaatsen zijn in het midden van de negentiende eeuw een nieuw fenomeen, dat snel aan populariteit wint. Rond dezelfde tijd komt er ook een trek op gang naar de Veluwe, het Gooi en Zuid-Limburg. Deze trek valt samen met de ontsluiting van deze gebieden door middel van de trein en de tram en wordt ook sterk gestimuleerd door de opkomst van de sport, het kamperen, het reizen en de groeiende behoefte van de stadsmens om in de ongerepte natuur te verkeren. Wat lange tijd alleen voorbehouden bleef aan de elite, komt nu binnen het bereik van de massa: vakantie-ervaringen als een dagje uit op de fiets, een dagje strand of een paar dagen verblijf in de vrije natuur. Het van kracht worden van de Arbeidswet in 1919, waarin een 45-urige werkweek, de achturige dag, de vrije zaterdagmiddag en de vrije zondag werden gegarandeerd, vormt de motor achter deze ontwikkeling.

Buiten Den Haag, dat met Scheveningen een badplaats binnen fietsbereik heeft en dat door zijn ligging op de binnenduinrand omgeven is door oude landgoederen en buitenplaatsen, is er geen grote stad in het westen van Nederland die zijn inwoners natuurschoon op korte afstand kan bieden. Alle steden in het westen zijn omgeven door in cultuur gebracht polderland - meest weilanden die weliswaar niet door prikkeldraad, maar dan toch door water moeilijk toegankelijk zijn voor stedelingen. "Amsterdammers, erop uit!", is een leus die aan het begin van de twintigste eeuw de bewoners van de hoofdstad vooral aanspoort de kuststreken en de plassegebieden te bezoeken. Rond die tijd vinden de eerste experimenten plaats met door de overheid gestuurd recreatiebeleid; het gaat dan om de aanleg van parken, van stedelijk groen en het openleggen van natuurruimten voor de bevolking, voorts om het verschaffen van sportvoorzieningen en speelterreinen. Om in de behoefte aan niet-stedelijke indrukken te voorzien worden onder de rook van de steden nieuwe parkgebieden aangelegd, zoals het Zuiderpark (Den Haag), het Amsterdamse Bos en het Kralingse Bos (Rotterdam). Tegelijk worden de natuurlijke rijkdom, de visuele schoonheid en de recreatieve mogelijkheden (wandelen en fietsen) van het agrarische polderland ontdekt. Met zijn populaire Verkade-albums weet Jac. P. Thijsse grote bevolkingsgroepen te bereiken. Het is echter vooral

H. Cleyndert Lzn. die medio jaren twintig en daarna ideeën vormt over hoe dit polderland door ruimtelijke inrichting voor de recreatie kan worden opengelegd. De Amerikaanse regionale groenstelsels met hun *parkways* ziet hij als de grote voorbeelden. Deze vinden in de Nederlandse context voor het eerst hun vertaling in het gewestelijke plan voor Oost-Utrecht van de hand van M.J. Granpré Molière (1933), waarin een stelsel van 'natuurbanen' de natuurgebieden van de Utrechtse lustwarande op een monumentale wijze met elkaar verbindt, en in het Algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam van C. van Eesteren (1935), waarin fietsers en wandelaars langs de groene linten van de veenstromen toegang wordt geboden tot het intensief bewerkte cultuurlandschap.

Het zal tot na de Tweede Wereldoorlog duren voordat het eerste echte recreatiebeleid op nationaal niveau wordt ontwikkeld. Dan wordt bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een afdeling Recreatie ingesteld. Aanvankelijk spreekt uit het daar ontwikkelde recreatiebeleid vooral een bezorgde toon. Men is bang dat grote groepen burgers de verleidingen van de nieuwe tijd niet kunnen weerstaan en zichzelf te gronde zullen richten. Het ongeorganiseerde, ongecontroleerde en massale karakter van de moderne vakantiebesteding wil men met nationale planning in goede banen leiden. De recreatievoorziening mag in elk geval niet worden overgelaten aan 'de blinde krachten van de vrije markt'. Bij de bevordering van recreatie in de natuur speelt de overheid een centrale rol. Sociaal toerisme wordt bevorderd.

Later, in de jaren zestig, maakt deze bezorgdheid plaats voor optimistische toekomstvisioenen over een maatschappij met een overvloed aan vrije tijd (Van der Lans en Vuijsje 1998: 167). Toenemende collectieve en particuliere welvaart, groei van de vrije tijd door de vrije zaterdag en betaalde vakanties plaatsen recreatie hoog op de politieke agenda. Recreatieplanologie komt in deze jaren tot bloei. Vanuit het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk worden plannen gesmeed voor nieuwe, grootschalige recreatiegebieden. In 1964 verschijnt van overheidswege voor de eerste maal een structuurschema Openluchtrecreatie. In dit structuurschema, dat twee jaar later in de *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* (VROM 1966) wordt opgenomen, ligt het accent vooral op het ontwikkelen van faciliteiten voor dagrecreatie in een hiërarchisch stelsel van parkmilieus nabij de grootstedelijke gebieden - van stadsparken en stadsgewestelijke parken tot park- en watersportgebieden van regionale en nationale betekenis. Speciale landschappen ten behoeve van wat dan 'openluchtrecreatie' genoemd wordt passen in de wijze van inrichten, waarbij voor iedere functie een geëigende plaats wordt ingeruimd. Langs de randmeren komen tal van recreatieve voorzieningen. In het westen, nabij de grote steden, worden zogenoemde Groene Sterren geprojecteerd, zoals het Twiske, Spaarnwoude en de Brielse Maas. Later spreekt men van een heuse Randstadgroenstructuur. Een complete bedrijfstak gaat zich binnen de verzorgingsstaat bezighouden met de planning van recreatievoorzieningen. Er komen tot op de vierkante meter nauwkeurige berekeningen voor de hoeveelheid blokgroen, buurtgroen, wijkgroen, stadsgroen, het aantal speeltuinen, sportvelden, zwembaden en volkstuinten per inwoner. Na 1960, als de eerste Nota over de ruimtelijke ordening verschijnt, wordt openluchtrecreatie een steeds belangrijker onderdeel van de vormgeving van Nederland. Tegen de achtergrond van verheven gedachten over een nieuwe mens, het buitenleven en gemeenschapszin begint de openluchtrecreatie aan haar grote opmars.

Naarmate de welvaart groeit, ontstaan er nieuwe vormen van vrijetijdsbeleving. Voor de jeugd van de jaren zestig en daarna bijvoorbeeld komt de recreatie in het teken te staan van zelfontplooiing. Deze vorm van recreatie is naar haar aard meer op de stad gericht. Naarmate de jeugd meer gaat verdienen, profiteert dan ook vooral de stad. De openbare ruimte aldaar

wordt een plaats voor vertier en vermaak; het aantal evenementen en festiviteiten neemt snel toe, evenals het terrasoppervlak.

Ofschoon in de loop van de jaren zeventig de beleidsmatige aandacht verschuift naar stedelijke recreatie en recreatie in de woonomgeving, gaat de groei van de recreatie op het platteland gewoon door. Deze speelt in op de opkomst van de auto. Er vormt zich een snelwegennet, waarbij bij wijze van spreken elk dorp zijn eigen afslag krijgt. Tegelijkertijd raakt het buitengebied door het verharderen van de meeste buitenwegen tijdens de ruilverkavelingen, onbedoeld, tot in de verste uithoeken voor stedelingen ontsloten. Uit de door de ANWB uitgezette toeristische autoroutes door het landelijke gebied en uit het bermtoeerisme met zijn voorzieningen, ontwikkelt zich een op de auto gerichte ontspanningscultuur.

In het beleid vindt in de loop van de jaren tachtig een omslag plaats. Het ministerie van Economische Zaken gaat dan over tot het stimuleren van provincies om toeristisch-recreatieve ontwikkelingsplannen te maken. Het toerismebeleid van dit ministerie verwerft in korte tijd een grotere legitimiteit dan het openluchtrecreatiebeleid van, inmiddels, het ministerie van Landbouw. De afgelopen jaren is, onder invloed van de economische achteruitgang van de landbouw, de zogenoemde plattelandsvernieuwing geïntroduceerd, met recreatie als één van de speerpunten. Marktgericht beheer van recreatieve voorzieningen blijkt goedkoper dan dure, van overheidswege aangelegde en geëxploiteerde recreatieve voorzieningen in de open lucht. Met de opkomst, eind jaren tachtig, van het natuurbeleid raakt de openluchtrecreatie definitief in een isolement: een ecologische hoofdstructuur (EHS) moet dan worden gerealiseerd. Bondgenoot natuurbeleid verliest daarbij zijn antropocentrische karakter. Natuur heeft voortaan een waarde in zichzelf.

Al die tijd wordt er van planologische zijde getracht een aantal open ruimten te vrijwaren van verstedelijking, vooral ten behoeve van de visuele beleving van openheid, als contrast met de geslotenheid van de dichtbevolkte stad.

5.6 Ruimtelijke plannen in beweging

Daarmee zijn we aanbeland bij het heden en het huidige beleid. Waar staan we nu? De tijd dat er grootschalige terreinen werden aangelegd als groenstructuur of bufferzone voor openluchtrecreatie lijkt, behoudens een Bentwoud en een Haarlemmermeerbos, achter ons. Het is eerder het ruimtelijke beleid als geheel, dat moet inspelen op de zeer gedifferentieerde behoeften van individuele mensen aan ontspanning en visuele consumptie van landschappen, pleisterplaatsen en plekken, dan een sectoraal beleid voor recreatie dat afgebakende ruimte voor zichzelf opeist. Het ruimtelijke beleid moet veeleer gunstige voorwaarden scheppen voor natuur- en cultuurgenot. Net als de stedelijke ruimte moet het cultuurlandschap worden opengelegd, toegankelijk gemaakt, aantrekkelijker ingericht. Het wordt in feite één grote openbare ruimte.

Een begin met deze omslag in het beleid is reeds gemaakt. Zo is het Groene Hart bij uitstek een landschap met een groeiend publiek karakter. In de zogenoemde Groene Hart-gesprekken die de minister van VROM in het najaar van 1995 met regionale en maatschappelijke organisaties voerde, werd een nieuwe benaderingswijze gevolgd. Ten behoeve van deze gesprekken werden drie ontwikkelingsrichtingen voor het Groene Hart ontvouwd, waarvan er één, het Sportieve Hart, de recreatieve gebruikswaarde van het landschap expliciet aan de orde stelde. Met tweehonderd kilometer fiets- en wandelpaden en evenzoveel kilometers doorgaande vaarwegen, zou de toegankelijkheid van met name de randzone moeten worden verbeterd; het groen werd in deze ontwikkelingsrichting als het ware naar de steden op de ring toe gebracht. Ongeveer gelijktijdig verscheen de Visie stadslandschappen. In deze visie van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij worden de openbare ruimten van stad en land met elkaar in verband gebracht en krijgen water, natuur en landschap deels een consumptieve

betekenis. Verweving van wonen en werken, bijvoorbeeld door nieuwe landgoederen en buitenplaatsen met de kwaliteiten van het plaatselijke cultuurlandschap, heet in de visie een belangrijke ontwerppoging, in elk gebied leidend tot versterking van de eigen karakteristiek.

De stadslandschappenbenadering kwam niet zomaar uit de lucht vallen. In de jaren daarvoor deden verschillende initiatieven van zich spreken die een uiting waren van dezelfde behoefte aan een andere benadering, waarbij de publieke ruimten van de stad en het landschap sterker op elkaar betrokken werden. Behalve het Parkstadplan van de provincie Zuid-Holland uit 1989 en voorstudies zoals *De Randstad als groene metropool* van L. Tummers (zie ook: Tummers en Tummers-Zuurmond 1997), was het voorbeeldplan Vierde nota 'Koersen tussen stad en landschap' in dezen een belangrijke voorloper. In dit laatste plan, voor de zuidelijke Bollenstreek, wordt een actieve verstedelijking in de binnenduinrand bepleit, als strategie voor verdere landschapsvorming. Verstedelijking, recreatie, natuurontwikkeling en landschapsvorming brengt men in dit voorstel geïntegreerd samen in zogenoemde combinatie-milieus.

Ook andere richtinggevende suggesties en ideeën zijn uit het project Voorbeeldplannen Vierde nota naar voren gekomen. Zo treft men binnen het thema 'openbare ruimte' diverse plannen aan die zich richten op het 'opschalen' van de openbare ruimte tot het schaalniveau van de streek. In het plan Groenstructuur op de helling, bijvoorbeeld, wordt ingezet op een samenhangende visie op de openbare ruimten van de gemeenten Arnhem, Rozendaal en Rheden. In het plan Graafseweg Nijmegen is een historische route van stad naar ommeland opgevat als 'parkavenue', waarlangs allerlei ingrepen in de openbare ruimte worden voorgesteld. Maar wellicht nog het meest tekenend is het voorbeeldplan Het Spaarne. Hierin wordt de gelijknamige rivier tussen Haarlem en Heemstede opgevat als de grootste samenhang brengende openbare ruimte van de regio. Over een lengte van meer dan tien kilometer worden ingrepen voorgesteld die de recreatieve kwaliteiten van dit lint moeten verbeteren, zoals Waterrijk Spaarne (waterrecreatie en natuurbeleving), Spaarne-boulevard (fiets- en wandelpaden langs de oevers), Binnen Spaarne (beleving van de middeleeuwse gracht in het historische stadscentrum) en Tuinstad aan het Spaarne (wonen in het groen op de grens tussen stad en landschap).

De gewijzigde benadering heeft meer recentelijk opgeld gedaan in de toekomstverkenningen over de inrichting van ons land in de volgende eeuw. In enkele van de perspectieven van het project Nederland 2030 van de Rijksplanologische Dienst bijvoorbeeld is het begrip van de openbare ruimte verbreed naar de recreatieve en consumptieve potenties van complete stadslandschappen. Staat in het perspectief Stedenland vooral de gangbare opvatting van openbare ruimte centraal (de kwaliteit van pleinen en parken in een hoogwaardige setting van stedelijke cultuur), in Parklandschap is de benadering van de openbare ruimte veeleer 'romantisch', zonder overigens in nostalgie te vervallen. In dit perspectief wordt een beeld geschetst van een recreatief, bijna arcadisch wonen en werken in het groen, waarbij nieuwe vormen van verstedelijking aan de kwaliteit van het cultuurlandschap bijdragen. Verstedelijking vindt daar plaats in tijdelijke, informele woonvormen zoals volkstuinhuisjes, chalets, vakantie-woningen, woonarken, caravans en containerwoningen - vormen van wegen- en rioollose verstedelijking die alleen worden toegelaten op voorwaarde van actieve natuur- en landschapsontwikkeling.

Een soortgelijk perspectief waarin cultuurlandschappen volop worden gebruikt en geconsumeerd, vindt men ook terug in één van de scenario's uit de *Recreatieschets 2020* van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV 1997). Het consumptiescenario kent grote verschillen in tijdsbesteding, tijdsindeling, inkomen en ruimtegebruik; de individualisering is er ver voortschreden en de markt regeert. Recreatie van mensen wordt daar vooral bepaald door het zoeken naar nieuwe vormen van vermaak en vertier: waterfun,

mountainbiken, hanggliden, droppings, survivals, paintball, bungyjumpen enzovoort. Extreem gezegd, gaat dit scenario uit van het motto 'alles moet overal' (Van den Berg en Hemel 1997).

Deze benadering van *anything goes* ziet men terug in allerlei recente ontwerpverkenningen. Met name de jonge generatie planners en ontwerpers vraagt zich af waarom het landschap niet openlijk mag worden geconsumeerd. Zo zijn in de luwte van de vier perspectieven voor Nederland 2030 ideeën uitgewerkt voor nomadisch wonen op het wad (al naar gelang de stand van het getij), voor wonen in afgedankte, gerenoveerde boortorens aan het strand of in de polder, of voor het bereikbaar wonen in reclamezuilen aan de voet van de snelwegen. Uit de gedachte van 'het wilde wonen' zijn allerlei onconventionele voorstellen gevolgd, zoals *four-wheel-drive* wonen, campingstedenbouw, Gamma-architectuur voor doe-het-zelvers, treintracés met achtbaankwaliteiten, *trainshopping* (supermarkten in de trein), internationaal *beach-hop* met een Hoverspeed, enzovoort. Er lijkt geen grens aan dergelijke voorstellen - *the sky is the limit*. Getuige de verwachte realisatie van een complete *indoor-beach* in Leidsche Rijn in 2001 heeft dit misschien meer realiteitswaarde dan we denken. Behalve de onbeperkte hang naar sensatie, naar de *kick* en de *fun*, hebben de voorstellen ook gemeenschappelijk dat ze recht willen doen aan de zeer gedifferentieerde behoeften van mobiele en welvarende mensen aan nieuwe ervaringen en aan kwaliteit. Overigens blijft daarbij het wandelen, varen en fietsen in de openlucht gewoon bestaan. Niettemin lijkt er een ontwikkeling in gang te zijn gezet waarbij het landschap wordt blootgesteld aan nieuwe vormen van massaconsumptie.

5.7 Nieuwe beleidsopgaven voor de Vijfde nota

Dat het consumeren van open ruimten de komende jaren veel grotere vormen zal aannemen, mag, gezien het vorenstaande, aannemelijk worden geacht. Is tot op heden de echo van de productie-economie en het wederopbouwdenken nog te voelen in het denken over openlucht-recreatie, het recreatiebeleid zal de komende jaren op een andere leest moeten worden geschoeid. Nu reeds maakt het recreëren als activiteit onderdeel uit van een veel bredere maatschappelijke context. Recreatie is steeds meer intrinsiek verbonden aan allerlei andere maatschappelijke activiteiten. Verscheidenheid, differentiatie en divergerende leefstijlen maken dat er steeds minder sprake zal zijn van 'de toerist' of 'de recreant'; deze lost als het ware in al die leefstijlen op. Begrippen als 'welvaart' en 'geluk' verliezen aan kracht, het gaat om de *fun* en de *kick*, om de economie van het plezier. En dat plezier is overal en altijd aanwezig: *live life to the max*. De vraag is dan ook in hoeverre we in de komende jaren nog moeten spreken van een aparte toeristisch-recreatieve sector. Kan de functie recreatie nog als een aparte legenda-eenheid op de kaart voorkomen?

Een vraag in het verlengde van het voorgaande is: wat is de toekomstige betekenis van recreatie voor het ruimtelijke beleid? Of, anders geformuleerd, moet de (rijks)overheid in een land van mondige burgers en soevereine consumenten zich nog bemoeien met de besteding van vrije tijd? (Theo Beckers in Vuijsje 1994: 90). Aan specifieke ruimtelijke voorzieningen als een Randstadgroenstructuur of Groene Sterren zoals men die in de jaren zeventig de stads-bewoners wilde aanbieden, lijkt geen maatschappelijke behoefte meer te bestaan. Dergelijke gespecialiseerde consumptielandschappen verliezen in toenemende mate hun aantrekkingskracht en sociale betekenis. Dat ze op dit moment door barbecuende allochtone gezinnen worden gebruikt, wil niet zeggen dat zulke eenzijdig op 'openlucht-recreatie' gerichte voorzieningen nog een grote toekomst hebben (Sijmons 1998). De nieuwe sociale omgangsvormen met het landschap maken dat het gehele landelijke gebied tot de nieuwe openbare ruimte voor de naar plezier zoekende stedeling wordt. Overal moet gerecreëerd kunnen worden. Daarmee wordt de consumptieve recreatie in toenemende mate een integraal vraagstuk van ruimtelijke ordening; het gaat om het scheppen van een veelheid aan mogelijkheden, en dat alles

ruimtelijk gedifferentieerd en over een zeer uitgestrekt gebied. Het ruimtelijke beleid moet hiervoor stimulansen of op zijn minst gunstige voorwaarden bieden. In dat opzicht wordt het beleid geconfronteerd met een dilemma door twee divergerende ontwikkelingen in de wijze waarop mensen de ruimte recreatief willen consumeren.

In de eerste plaats zal het ruimtelijke beleid moeten inspelen op de maatschappelijke behoefte aan authentieke ervaringen, al dan niet verwijzend naar een ver verleden. Het gaat dan om het visueel consumeren van pittoreske, idyllische landschappen, waarin de natuurbeleving wordt gecombineerd met de ervaring van cultuurhistorische artefacten. Inspelen betekent dan het weren van bungalowparken, meubelboulevards en *beauty-farms* uit het landschap en het cultiveren van bijvoorbeeld het waterrijke Hollandse cultuurlandschap door middel van een ruimtelijk beleid dat de kwaliteiten van rust, openheid en schoonheid honoreert. Anders gezegd, het ruimtelijke beleid staat dan voor de opgave de oorspronkelijke cultuurhistorische en quasi-natuurlijke kwaliteiten van het cultuurlandschap te versterken, alsmede de toegankelijkheid ervan te verbeteren.

In de tweede plaats vraagt ook de grootstedelijke cultuur van vermaak en vertier om een goede vertaling in het ruimtelijke beleid. De maatschappelijke behoeften aan plezier en de hang naar sensatie zijn evenzo basis van de inrichting van de openbare ruimte, niet alleen in stedelijk gebied, maar juist ook daarbuiten. Nederland is daarbij geen catalogus van pseudo-historische landschappen in Delfts Blauw, waaruit al het leven is geperst. De maatschappelijke dynamiek vraagt juist om spannende en verrassende cultuurlandschappen. Gebruik, snelheid en genot moet daarbij recht worden gedaan. Dat betekent dat het ruimtelijke beleid ontwikkelingsmogelijkheden dient te scheppen voor een grote verscheidenheid aan landschappen met allerlei prikkelende stedelijke fragmenten en met bijna onbeperkte gebruiksmogelijkheden. Dat vereist de ontwikkeling van een beleidskader met heldere kwaliteitseisen. Het ruimtelijke beleid staat dan voor de opgave om de verwevenheid van stedelijke en landelijke functies verder te ontwikkelen tot kwalitatief hoogwaardige en duurzame stadslandschappen. *Leve de samplescape!*

Hoe met dit dilemma in de Vijfde nota om te gaan? Volgen we in het ruimtelijke beleid primair een koers om de open ruimten te behouden en de kwaliteit van het cultuurlandschap te versterken? Of nemen we actief de (her-)inrichting van het stadslandschap ter hand en accepteren we min of meer verstedelijking van de open ruimten in het landelijke gebied? Het omgaan met de openbare ruimte in stad en land is vooral een kwestie van zorgvuldig conserveren enerzijds en weloverwogen ontwikkelen anderzijds. Het interdepartementale project Belvedere, dat cultuurhistorie op de agenda van de ruimtelijke ordening wil plaatsen, pleit in dit opzicht niet alleen voor een beschermingsstrategie, maar juist ook voor ontwikkeling. Met behoud *door* ontwikkeling wordt het cultuurlandschap pas echt verrijkt.

Bij de omgang met dit dilemma van behoud versus ontwikkeling lijkt de wijze waarop in de Vijfde nota met (nieuwe) infrastructuur wordt omgegaan in hoge mate bepalend. Mobiliteit en infrastructuur zijn immers per definitie van grote invloed op het gebruik van de openbare ruimte en bieden dus ook openingen voor een herijking van het ruimtelijke beleid voor het landelijke gebied. Met behulp van infrastructuur zou de toegankelijkheid van bepaalde gebieden kunnen worden verzekerd en het gebruik ervan worden geoptimaliseerd. Dit betreft vooral multimodale knooppunten in stad en land waar verschillende verkeersstromen samenkomen en het omringende landschap openstaat voor het gebruik van de *leisure industry*. In andere gebieden kan die toegang juist worden gereduceerd. Door verouderde infrastructuur te saneren, in functie te degraderen of door het aantal afslagen van doorsnijdende snelweginfrastructuur te verminderen, kunnen op die plaatsen rust, openheid en ruimte worden gewaarborgd (Hemel 1997). Deze benadering van selectieve bereikbaarheid, door de Wetenschappe-

lijke Raad voor het Regeringsbeleid gepropageerd, maakt een einde aan de gedachte dat iedere plek overal in Nederland in dezelfde mate of op dezelfde manier bereikbaar moet zijn (WRR 1998: 161 e.v.). Selectieve bereikbaarheid betekent ook dat een nieuwe benadering van het landelijke gebied als gedifferentieerde verblijfsruimte voor veeleisende, mobiele en welvarende burgers, op zoek naar nieuwe ervaringen en naar kwaliteit, eerst werkelijk mogelijk wordt. Integrale gebiedsgerichte planning gericht op visuele consumptie van open ruimten, ligt in het verlengde. Open-ruimtebeleid wordt daarmee openbare-ruimtebeleid.

Literatuur

- Van den Berg en Hemel (1997)
M. van den Berg en Z. Hemel. Ruimtefabriek Nederland. In: Stedenbouw & ruimtelijke ordening 78 (1997) 2 (34-37).
- Burgers (1992)
Jack Burgers (red.). De uitstad. Over stedelijk vermaak. Utrecht: Jan van Arkel, 1992.
- Dauvellier (1997)
Peter Dauvellier. Nieuw Nederland wordt ouder. Over cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. Den Haag: Belvedere-publicaties, 1997.
- Driessen et al. (1995)
P.P.J. Driessen, P. Glasbergen, P.P.P. Huigen en F. Hijmans van den Bergh. Vernieuwing van het landelijk gebied. Een verkenning van strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak. Den Haag: VUGA, 1995.
- Van Engelsdorp Gastelaars (1994)
Rob van Engelsdorp Gastelaars. Recreëren op het platteland in 2010. Het landschap in 2010. Essays over vormgeving en inrichting. Utrecht: Landinrichtingsdienst, april 1994 (26-35).
- Hemel (1997)
Zef Hemel. Open ruimte openen. In: Stedenbouw & ruimtelijke ordening 78 (1997) 3 (22-26).
- Kockelkoren (1994)
Petran Kockelkoren. Natuur als genrestukje. Het landschap in 2010. Essays over vormgeving en inrichting. Utrecht: Landinrichtingsdienst, april 1994 (70-81).
- Van der Lans en Vuijsje (1998)
Jos van der Lans en Herman Vuijsje. Lage landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998. Wormer: Immerc, 1998.
- LNV (1997)
Recreatieschets 2020. Den Haag: ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1997.
- Reijndorp en Nio (1996)
A. Reijndorp en I. Nio. Het stedelijk theater. Bussum: Thoth, 1996.
- RMNO/NRLO 1998.
Groene ruimte op de kaart! Kennis en innovatieagenda, ambities voor de 21e eeuw. Den Haag: Raad voor Milieu en Natuur Onderzoek en de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1998 (NRLO-rapport nr. 98/19).
- Snijder (1994)
Harmjan Snijder. Wandelen in de marge: het magisch-realistisch potentieel van Nederland. Het landschap in 2010. Essays over vormgeving en inrichting. Utrecht: Landinrichtingsdienst, april 1994 (95-103).
- Sijmons (1998)
Dirk Sijmons. Nederland als kunstwerk. In: Dirk Sijmons (red.). = Landschap. Amsterdam: Architectura en Natura, 1998.
- Tummers en Tummers-Zuurmond (1997)
L.J.M. Tummers en J.M. Tummers-Zuurmond. Het land in de stad. Bussum: Thoth, 1997.
- Urry (1990)
J. Urry. The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary societies. London: Sage, 1990.
- Urry (1995)
J. Urry. Consuming places. London/New York: Routledge, 1995.
- VROM (1966)
Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Den Haag: ministerie van VROM, 1966.
- VROM (1977)
Derde nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Deel 3: Nota landelijke gebieden in Nederland. Den Haag: ministerie van VROM, 1977.
- VROM (1988)
Vierde nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Den Haag: ministerie van VROM, 1988.
- VROM (1993)
Nadere uitwerking rivierengebied. Eindrapport van de stuurgroep. Den Haag: ministerie van VROM, 1993.
- Vuijsje (1994)
Herman Vuijsje. Vergezichten. Tien visies op recreatie en beleid. Amsterdam: Op lemen voeten, 1994.
- WRR (1998)
Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek. Den Haag: Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid, 1998 (Rapport nr. 53).

6 Van wie is de openbare ruimte?

Bestuurlijk-juridische aspecten van beheer en gebruik van openbare ruimten in de stad

Willem Konijnenbelt

6.1 Drie vragen en een toegift

'De burgers, om wie het uiteindelijk toch allemaal gaat', dat is een bekende doodoener in de literatuur over het openbare bestuur. Is de openbare ruimte er ook voor de burgers, om wie ...?' We zullen zien.

De vraag *Van wie is de openbare ruimte?* laat ik uiteenvallen in drie deelvragen:

- Wie is eigenaar van (of anderszins zakelijk gerechtigde tot) de openbare ruimte?
- Voor wie is de openbare ruimte bestemd?
- Hoe zou het met de zeggenschap gesteld moeten zijn?

Omdat openbare ruimte soms in handen is van particuliere rechtspersonen, moet ten slotte worden stilgestaan bij de vraag hoe de verhouding tussen de overheid - met name het gemeentebestuur - en die rechtspersoon zal moeten zijn in zo'n situatie.

Een exacte definitie van het begrip 'openbare ruimte' lijkt hier niet nodig; het gaat om een globale beschouwing over ruimten waarvan het de bedoeling is dat het publiek er normaliter wordt toegelaten. En dan niet voor een beperkt, door de exploitant bepaald doel, zoals het geval is bij winkels, kerken, particuliere tuinen die voor het publiek zijn opengesteld, en dergelijke. De grens hiervan met de echte openbare ruimten is overigens niet scherp: musea, postkantoren, een stadhuis of een spoorwegstation vormen een tussencategorie.

6.2 Van wie is de ruimte?

Niet alle openbare ruimte is in één hand. De meeste openbare ruimte is in eigendom bij een openbaar lichaam - 'overheid' - zoals de staat, een provincie, een gemeente. Van sommige zaken die tot de openbare ruimte behoren bepaalt het Burgerlijk Wetboek (art. 25-28 Boek 5) uitdrukkelijk dat ze aan de staat behoren, bijvoorbeeld de bodem van de territoriale zee en de Waddenzee. De grond onder openbare vaarwateren is in beginsel ook eigendom van de staat, maar de wet houdt tevens rekening met de mogelijkheid dat andere overheden daarvan eigenaar zijn; we moeten de onderhoudsplicht en de geschiedenis daarvan onderzoeken om te weten te komen van wie deze zaken zijn.

Beperken we ons tot de openbare ruimte in de stad, dan gaat het in de allereerste plaats om de wegen, pleinen en plantsoenen (en grachten natuurlijk). Daar kunnen rijks- en provinciale wegen bij zijn, maar in veruit de meeste gevallen gaat het om gemeentelijke ruimten. In dit opstel zal het verder dan ook alleen nog gaan om de gemeente als overheid-eigenares van publieke ruimten.

Amsterdam en Rotterdam kennen overigens, wat je zou kunnen noemen, een geleed gemeentebestuur: enerzijds het 'gewone' gemeentebestuur, anderzijds de stadsdeelraden respectievelijk deelgemeenteraden en de bijbehorende organen. De *eigendom* berust dan steeds bij de gemeente, maar de *zeggenschap over het beheer* kan bij een stadsdeelorgaan liggen. Deze complicatie laat ik in dit verband voor wat ze is; ik zal - op een enkele uitzondering na - uitsluitend van 'gemeentebestuur' reppen. Al naar gelang de bevoegdheidsverdeling moet dat voor Amsterdam en Rotterdam dan worden opgevat als het gewone gemeentebestuur, dan wel als stadsdeelbestuur.

Wanneer het om geheel of gedeeltelijk overdekte openbare stadsruimte gaat, dan wil het nog weleens voorkomen dat daar een particuliere rechtspersoon eigenaar of erfpachter van is, zoals een (coöperatieve) vereniging, een stichting, een naamloze of een besloten vennootschap. Doorgaans zal het gaan om een vorm van publiek-private samenwerking, dat wil zeggen dat de overheid op de één of andere manier bij de rechtspersoon betrokken is. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de projectontwikkelingsmaatschappij die het Utrechtse Hoog-Catharijne beheert, bij de N.V. Luchthaven Schiphol en bij het Amsterdamse RAI-gebouw. Op het belang van overheidsbetrokkenheid zal ik op het eind van mijn verhaal nader ingaan.

6.3 Voor wie?

De ene openbare ruimte is de andere niet. Met betrekking tot de vraag voor wie een bepaalde openbare ruimte is, wie de normale gebruiker ervan is, lijkt het me van belang drie aspecten te onderscheiden: het tijdsaspect, het ruimtelijke aspect en ten slotte de bestemming.

Het *tijdsaspect*. Sommige openbare ruimten zijn typisch voor de huidige bewoners en gebruikers bestemd, en kunnen ook gemakkelijk worden aangepast aan wensen van eventuele nieuwe groepen bewoners en gebruikers; buurtspeelvoorzieningen en parkeerplaatsen zijn hiervan een voor de hand liggend voorbeeld. Andere ruimten daarentegen zijn niet alleen voor het heden en de mensen van nu, maar evenzeer voor toekomst bestemd, bijvoorbeeld centrale pleinen en parken, straten met stadsgezichten, en dergelijke. De vraag voor wie de ruimte is, ligt in deze onderscheiden situaties heel verschillend.

Voor het *ruimtelijke aspect* geldt iets soortgelijks. Er zijn publieke ruimten met een typische buurtfunctie; andere zijn voor het publiek in het algemeen, maar normaliter zal dat publiek bestaan uit de bewoners van de stad. Bij nog andere ruimten ligt het voor de hand, of kan het uitdrukkelijk de bedoeling zijn, dat men er vanuit het hele land, soms zelfs uit het buitenland gebruik van zal maken. Zo is er enig verschil in functie tussen het groen in de Molenwijk in Amsterdam-Noord en dat in het Vondelpark, tussen het Bellamyplein in de Kinkerbuurt enerzijds en de Dam aan de andere kant, het Stationsplein of het Museumplein, om ons te beperken tot een aantal Amsterdamse voorbeelden. Met deze verschillende typen openbare ruimten corresponderen verschillende ruimtelijke functies, en daarmee verschillende categorieën personen voor wie de ruimten zijn.

Ten slotte de vraag wat de *bestemming* van de ruimte is. De meeste openbare ruimten zijn - onder meer door hun verkeersfunctie - in beginsel voor het algemene publiek bestemd. Maar soms is er sprake van een bijzondere bestemming, die maakt dat sommigen veel meer belang bij de ruimte hebben dan anderen; denk bijvoorbeeld aan de RAI, aan een hortus botanicus, aan de straten en pleinen waar markt wordt gehouden.

Het gaat in al deze gevallen niet om polaire tegenstellingen, noch om statische aspecten. Een voorziening die in beginsel helemaal is afgestemd op behoeften-van-nu kan blijken ook op de (zeer) lange duur nog steeds een belangrijke functie te vervullen - dezelfde of wellicht een heel andere (van Waag tot Joods Historisch Museum). Een hofje dat ooit bestemd was als gemeenschappelijke leefruimte voor de bewoners, wordt naderhand een toeristische trekpleister eerste klasse. De verschillen binnen één aspect zijn dus relatief en soms veranderlijk. Dat neemt niet weg dat het van belang is de verschillen in het achterhoofd te houden: ze vormen een indicatie dat er bij diverse soorten openbare ruimten steeds verschillende categorieën belanghebbenden vallen aan te wijzen. En dat is van betekenis bij het punt van de zeggenschap, dat nu aan de orde komt.

6.4 Zeggenschap

Wie heeft het voor het zeggen met betrekking tot openbare ruimten? Wat ons hier vooral interesseert is de vraag hoe de zeggenschap *hoort* te worden ingericht, gelet op het vorenstaande. Richtsnoer daarbij kan de stelling zijn dat *direct aanwijsbare belangen behoren te leiden tot een vorm van zeggenschap van de bijbehorende belanghebbenden, terwijl het allereerst op de weg van het openbare bestuur ligt verantwoordelijkheid te dragen voor meer abstracte, algemene en toekomstige belangen*; wat tot uitdrukking hoort te komen in de regeling van de zeggenschapsverhoudingen.

Dit is een democratische benadering van het zeggenschapsvraagstuk. Democratie betekent in een geëmancipeerde, 'individualistische' samenleving dat de omstandigheden waaronder iemand zal leven zo veel mogelijk door hemzelf bepaald worden, met waarborgen voor de rechten en belangen van anderen. De noodzaak van die waarborg leidt er vaak toe dat er een instantie moet zijn die in geval van (potentieel) belangenconflict de knoop doorhakt; dat moet dan een 'democratisch' ingebed bestuursorgaan zijn, dat beslist na, wat de Duitse filosoof Jürgen Habermas noemt, een *herrschaftsfreie Kommunikation* met de belanghebbenden. Een aparte rol zie ik weggelegd voor de inbreng - wat niet hetzelfde is als zeggenschap, al zijn de verschillen diffuus - van kunstenaars. Naar mijn idee is hun inbreng van groter belang naarmate de functie van de ruimte meer toekomstgericht is. Het is een persoonlijke opvatting, bewijzen kan ik mijn stelling niet.

Met betrekking tot de zeggenschapskwestie moeten we ons opnieuw afvragen: zeggenschap ten aanzien waarvan? Er zijn immers zo veel soorten beslissingen die genomen moeten worden. Het is in dit verband niet ongebruikelijk drie fasen te onderscheiden in het bestaan van de (openbare) ruimte, te weten bestemming, inrichting, en beheer en gebruik. Tegenwoordig rept men, in een meer zakelijk woordgebruik, ook wel van bestemming, realisatie, en exploitatie en gebruik, maar heel wezenlijk is het verschil in aanduiding niet. Vanzelfsprekend kan een openbare ruimte de cyclus bestemming-inrichting-beheer en gebruik diverse keren doorlopen, of ook deelcycli daarvan; de bestemming blijft bijvoorbeeld gelijk, maar er wordt besloten tot herinrichting of tot aangepaste vormen van beheer of gebruik.

De *bestemming* van een ruimte tot openbare ruimte, of de nadere bestemming van een openbare ruimte, is in beginsel een kwestie van afweging van diverse mogelijke functies en belangen, die veelal plaats moet vinden in het kader van de ruimtelijke ordening. Een zaak van algemeen belang, derhalve, en daarmee in beginsel een zaak voor het openbare bestuur, in ons geval het gemeentebestuur.

Maar daarmee is niet alles gezegd. Gaat het om een bestemming die van meet af aan de pretentie heeft van nationaal, wellicht internationaal belang te zijn, dan ligt medebetrokkenheid van de rijksoverheid voor de hand.¹ Anderzijds kunnen er aanwijsbare direct belanghebbenden zijn, bijvoorbeeld wanneer beoogd wordt een buurtvoorziening te scheppen of aan de ruimte een bijzondere functie te geven, zoals een winkelcentrum. Hoe groter de direct aanwijsbare belangen, hoe zwaarder de visie van de daarmee corresponderende belanghebbenden hoort te wegen. Maar alleen al vanwege de relatie met de omgeving en de omstandigheid dat de ruimte ook in de toekomst - dus door anderen dan thans belanghebbenden - zal moeten worden gebruikt, zal de eindbeslissing in het algemeen bij het openbare bestuur moeten liggen. Gaat het om een beslissing over verandering van bestemming, dan zullen vaak belanghebbenden vallen aan te wijzen die bij de huidige bestemming een speciaal belang hebben; hun inspraakmogelijkheden zullen dan ook moeten zijn verzekerd.

Bij de *inrichting* speelt het punt van de artistieke inbreng, dat ik eerder noemde. Noch de mogelijk bijzondere belanghebbenden, noch een gemeentebestuur zijn bijzonder gekwalifi-

ceerd om te zorgen voor de nodige esthetische kwaliteit van de ruimte, of voor een zodanige inrichting dat een ruimte die bestemd is om je er thuis te kunnen voelen, ook die eigenschap heeft.²

Voor het overige is het met de gewenste zeggenschapsverhoudingen niet principieel anders dan bij de bestemmingsvraag. Hoe meer het algemeen belang (de toekomst, belangen van niet direct aanwijsbare belanghebbenden) erbij betrokken is, des te sterker moet de zeggenschap van het gemeentebestuur zijn; hoe meer direct aanwijsbare belangen van bewoners-van-nu en van bijzondere gebruikers in het geding zijn, des te sterker moet hun positie zijn in de besluitvormingsprocedure.

Bij het *beheer en gebruik* van openbare ruimten gaat het om nogal wat verschillende zaken. Ik zal achtereenvolgens aandacht besteden aan de handhaving van de openbare orde, aan het onderhoud en de kwaliteitsbewaking bij het beheer, en ten slotte aan het gebruik. Natuurlijk is de zorg voor de openbare orde er in allereerste instantie één voor het gemeentebestuur, met een bijzondere verantwoordelijkheid voor de burgemeester en de onder zijn of haar gezag staande politie. Maar voorkómen van uitlokken van ongewenst gedrag is tevens een zaak van de gebruikers, bijvoorbeeld van winkeliers die hun waren voor het grijpen leggen; voorzover ze daardoor bijzondere risico's scheppen, is het aan hen, zou ik denken, om die risico's te compenseren door te zorgen voor particuliere bewaking. Overigens moet ik hier herinneren aan de bekende samenhang tussen inrichting en gebruik enerzijds en ongewenst/ordeverstorend gedrag anderzijds. Zulk gedrag kan soms rechtstreeks worden beïnvloed door de inrichting (wel of niet aantrekkelijk om graffiti te spuiten, om in een hoekje te plassen of te spuiten, gelegenheid voor beroving of andere vormen van ongewenste intimiteit); de inrichting van de ruimte kan daarnaast sociale controle bemoeilijken dan wel juist bevorderen. Het onderhoud en de kwaliteitsbewaking lijken me in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van de eigenaar of anderszins rechthebbende. Veelal de gemeente dus, of de 'particuliere' rechtspersoon in kwestie (bv. RAI-gebouw). Maar de wanden van de openbare ruimte (gevels van woningen, winkelpuilen, hekken, hagen e.d.) zullen veelal in puur particuliere handen zijn. Het gemeentebestuur kan via de Woningwet en de bouwverordening, soms ook met behulp van de instrumenten van de Monumentenwet en Monumentenverordening (beschermde monumenten en stadsgezichten) toezien op het onderhoud van gebouwen, maar dat is voor ons doel, het effect op de openbare ruimte, niet altijd genoeg. Ik werp daarvoor de suggestie op bij verordening de mogelijkheid in het leven te roepen van bijzondere onderhoudsplichten voor 'wanden' van openbare ruimten. Waarbij, wat mij betreft, de dwangmogelijkheden waarin de verordening (in samenhang met de Gemeentewet en de Algemene wet bestuursrecht) dan voorziet, liever fungeren als stok achter de deur dan als instrumenten die met enthousiasme dienen te worden gehanteerd. In elk geval geldt mijns inziens dat rechtstreeks belanghebbenden die het gemeentebestuur op zijn publieke verantwoordelijkheid willen aanspreken, meer recht van spreken hebben naarmate zijzelf hun deel van het onderhoud beter verzorgen. Een mogelijke nieuwe, bij of krachtens verordening in het leven te roepen onderhoudsverplichting kan er misschien toe bijdragen dat niet de ene particulier zich achter de andere verschuilt met de redenering 'ik kan nu wel mijn gevel behoorlijk onderhouden, maar als mijn burens het niet ook doen heeft het toch geen effect'.

Dit model wordt reeds in verschillende gemeenten toegepast met betrekking tot rolluiken. De praktijk leert dat veel is te bereiken door te beginnen met louter stimulerende maatregelen, bijvoorbeeld een subsidieregeling, waarvan bekend is dat die na verloop van enkele jaren zal worden gevolgd door verplichtende voorschriften. Bij de op te leggen verplichtingen moet vervolgens zorgvuldig rekening worden gehouden met gebruikelijke onderhoudscycli en afschrijvingstermijnen.

Vanzelfsprekend is hier ook van belang dat een sterk draagvlak wordt gecreëerd door tijdig overleg en doordat de overheid ten aanzien van haar eigen panden en erfafscheidingen een voorbeeldfunctie vervult.

Aandacht voor kwaliteit van de ruimte op 'officieel' niveau vindt men in de enkele jaren geleden verschenen jubileumbundel van de toen nog bestaande zilveren Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening, *Naar ruimtelijke kwaliteit* (RARO 1990). De benadering is hier tamelijk technisch, maar dat doet niet wezenlijk af aan de verdienste van het boek. De nogal technisch-bestuurlijke invalshoek was trouwens bijna onvermijdelijk, gegeven de functie van de RARO en gezien de aanleiding tot het uitbrengen van het boek: in zijn advies over de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (VROM 1988) had de raad ervoor gepleit het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' te "operationalisieren en kwantificeren". Behalve onderhoud in de zin van fysieke instandhouding is er ook nog het voor de praktijk zo belangrijke punt van het schoonhouden. Natuurlijk is ook dit in eerste instantie een gemeentenzaak, namelijk de verantwoordelijkheid van de stads(deel)reinigingsdienst. Bijzondere gebruikers, zoals marktkooplieden, kunnen een bijzondere verantwoordelijkheid hebben; veelal zal die zijn afgekocht bijvoorbeeld met een bedrag aan de gemeente voor extra inzet van de gemeentereinigingsdienst. Vraag: zou het voor sommige openbare ruimten - pleinen, winkelstraten - waar commerciële gebruikers er een aanwijsbaar belang bij hebben dat het daar goed opgeruimd is, niet mogelijk zijn dat zij samen een eigen schoonmaakploeg instandhouden, of met de gemeente overeenkomen dat tegen betaling extra schoonmaakwerkzaamheden worden verricht?

Bij het gebruik zal een behoorlijke stem van het gemeentebestuur in het algemeen nodig zijn, namelijk om de mogelijkheden van bijzonder gebruik af te wegen tegen de belangen van het publiek in het algemeen. Bij bijzonder gebruik kan men onder meer denken aan het gebruik als caféterras of uitstallingen op de stoep. Daarbij zal in elk geval moeten worden gelet op zaken als:

- de verhouding van de belangen van de bijzondere gebruiker tot die van het algemene publiek (bv. het verkeer, waaronder de voetgangers);
- financiële aspecten - commerciële exploitatie van openbare ruimte, die met openbare financiën aangelegd is en onderhouden wordt, mag een prijs hebben;
- kwaliteitsbewaking van de openbare ruimte.

Een 'behoorlijke stem' schreef ik hiervoor. Dat is niet synoniem met volstreekte beheersing of poging daartoe. Zo kan ik mij voorstellen dat een beperkte mate van commercieel gebruik van de stoep in beginsel vrij zou zijn: vrij van vergunningsplicht, vrij van betalingsverplichtingen; in veel gevallen zorgt dit gebruik immers voor een bijzondere verlevendiging van de openbare ruimte. Daar waar men echt bovenmatig beslag op de publieke ruimte gaat leggen, of waar doorslaggevende bezwaren bestaan, ligt het natuurlijk anders.³

6.5 Publieke medezeggenschap bij particulier gezag

In het voorgaande werd onuitgesproken uitgegaan van de veronderstelling dat de openbare ruimte in handen van de gemeente is. Maar wat indien de openbare ruimte onder het gezag van een particuliere rechtspersoon valt? Hiervoor werd er reeds op gewezen dat er in de praktijk bijna altijd sprake zal zijn van wat sinds een aantal jaren PPP of PPS heet: public-private partnership, of in gewoon Nederlands: publiek-private samenwerking.

De vormen van PPS kunnen legio zijn: de overheid neemt deel aan de rechtspersoon als aandeelhouder, commissaris of bestuurder, of als (verenigings)lid, ze stelt subsidievoorwaar-

den of verzekert haar inbreng via grondverkoop- of erfpachtclausules, er is een algemene samenwerkingsovereenkomst of een convenant tussen overheid en particulier gesloten. Natuurlijk blijft altijd de algemene wetgeving van kracht, zoals die betreffende de ruimtelijke ordening, in het bijzonder de bestemmingsplannen. Voor verdere bijzonderheden moet ik verwijzen naar de rijke literatuur over het verschijnsel publiek-private samenwerking.

Over de *bestemming* hoeft hier amper te worden gesproken. Niet alleen omdat die in beginsel beheerst wordt door het rechtsregime dat voor de ruimtelijke ordening in het algemeen geldt,⁴ maar ook omdat het gezag doorgaans pas op een particuliere rechtspersoon overgaat nadat de bestemming is vastgelegd, zodat we ook in dat opzicht direct bij de fase van de inrichting belanden.

Overigens geldt dat er ook ten aanzien van de *inrichting* weinig bijzonders valt te melden. Voorzover het van belang is dat de bijzondere gebruikers een behoorlijke stem in het kapittel hebben, zal dat doorgaans gebeuren via de rol die de particuliere rechtspersoon speelt bij de inrichting. Ofwel die is zelf de bijzondere gebruiker ofwel hij zal door de werking van het marktmechanisme min of meer gedwongen zijn zich voldoende gelegen te laten liggen aan wensen van de beoogde gebruikers. Daar waar die gebruikers of andere belanghebbenden een zwakke marktpositie hebben, bijvoorbeeld in het geval van toekomstige bewoners in de sociale woningbouw, is het van belang dat het gemeentebestuur deze zaken goed in de gaten houdt. Ook zal het gemeentebestuur zo nodig moeten letten op de artistieke kwaliteit van de omgeving.

Met betrekking tot het *beheer en gebruik* van publieke ruimten werd hiervoor gewezen op verschillende verantwoordelijkheden en inbreng van gebruikers en andere belanghebbenden in verschillende situaties. Daar waar het gezag over openbare ruimte in particuliere handen is, zal het gemeentebestuur zijn PPS-positie onder meer moeten gebruiken om te verzekeren dat het zijn eigen verantwoordelijkheden - bijvoorbeeld met betrekking tot het handhaven van de openbare orde - metterdaad kan uitoefenen, en dat gebruikers en andere belanghebbenden voldoende inspraak kunnen hebben. Met betrekking tot Schiphol schijnt men hiervoor een aardige, zij het ingewikkelde constructie te hebben bedacht. Voor de ontwikkeling van de luchthaven is een aparte N.V. opgericht, de Schiphol Area Development Company N.V. (SAX). Aandeelhouders zijn twee private partijen: de N.V. Luchthaven Schiphol en de Nationale Investeringsbank (NIB), alsmede drie publieke partners: de provincie Noord-Holland en de gemeenten Amsterdam en Haarlemmermeer. Daarnaast hebben vier aandeelhouders (alle behalve de NIB) een 'bestuursforum' opgericht, waarmee de SADC een overeenkomst heeft gesloten over de wijze waarop algemene belangen adequaat kunnen worden behartigd, inspraak door derde belanghebbenden wordt verzekerd en dergelijke.⁵ De problematiek van de geluidshinder en het (over)vol raken van Schiphol illustreert overigens dat de verantwoordelijkheid voor de grote vragen toch bij de overheid blijft; in het geval van Schiphol is dat met name de rijksoverheid.

6.6 Gemeentelijke organisatie en stadsdelen

Aan het gemeentebestuur worden al met al nog al wat eisen gesteld in verband met zijn verantwoordelijkheid voor de publieke ruimte. Eén van de kenmerken van het gemeentebestuur hoort te zijn dat het zorgt voor 'integraal bestuur', dat wil zeggen dat niet de ene dienst of afdeling los van andere afdelingen en diensten handelt, maar dat alle relevante aspecten van zaken waarvoor het gemeentebestuur verantwoordelijk is, in samenhang worden gezien en behandeld.

Een probleem dat zich in de praktijk voordoet bij openbare ruimten in de grote stad, zou weleens kunnen zijn dat die integraliteit van visie en aanpak vaak ver te zoeken is. Een

gemeentebestuur dat het beste voorheeft met de publieke ruimte behoort aan deze wantoestand een einde te maken; het behoort ervoor te zorgen dat de organisatie van het gemeentelijke apparaat en van de besluitvorming zodanig is dat de publieke ruimte metterdaad en effectief 'integraal' wordt bestuurd.

Amsterdam en Rotterdam zijn (nog steeds) opgedeeld in een groot aantal stadsdelen of deelgemeenten; veel van de gebruikelijke gemeentelijke taken en bevoegdheden zijn daaraan gedelegeerd. Het thema 'de openbare ruimte van de grote stad' biedt deze stadsdeelbesturen een pracht van een gelegenheid om te laten zien wat ze waard zijn, namelijk door er via een integrale aanpak voor te zorgen dat *hun* openbare ruimten in elk geval een toonbeeld van kwaliteit bieden. Daarmee kunnen ze niet alleen aanzien verwerven, maar vooral ook een rol vervullen die van wezenlijk belang is voor het leefklimaat in hun wijken. Naarmate de betrokken openbare ruimten niet in hoofdzaak voor de desbetreffende wijk zijn bestemd, maar voor een ruimere kring van belangstellenden (bv. Museumplein) ligt daarbij overigens voor de hand dat het centrale gemeentebestuur, het stadsbestuur, een sterkere stem in het kapittel heeft.

Noten

- ¹ Voor regionale functies kan men denken aan medebetrokkenheid van de provinciale overheid. Die is er doorgaans ook, via de betrokkenheid van het provinciebestuur bij de vaststelling van gemeentelijke bestemmingsplannen (goedkeuring), en natuurlijk via de streekplannen, die het provinciale bestuur zelf vaststelt en die op onderdelen bindend kunnen zijn voor de gemeentebesturen.
- ² Het onderscheid gemeentebestuur/kunstenaar is in zoverre vals, dat soms een kunstenaar - enkele architecten horen tot die categorie - in dienst van de gemeente kan zijn.
- ³ Voor een uitstekend overzicht van de juridische kwesties die kunnen spelen bij het organiseren van *evenementen op de openbare weg*, zie het artikel van Hennekens (1998).
- ⁴ Zij het dat binnen een door een bestemmingsplan vastgelegde bestemming er de mogelijkheid van publieke ruimte of niet-publieke ruimte kan zijn; een bestemming detailhandel bijvoorbeeld kan zowel door een winkel als door een markthal of een overdekte winkelpassage worden gerealiseerd.
- ⁵ Zie Slagter en Slump (1988). Het is een bijdrage in een themanummer van genoemd tijdschrift over juridisch-bestuurlijke aspecten van publiek-private samenwerking.

Literatuur

Hennekens (1998)

H.Ph.J.A.M. Hennekens. Evenementen op de openbare weg. In: De gemeentestem, 1998 (7076.1).

Raro (1990)

Raad van advies voor de Ruimtelijke ordening. Naar ruimtelijke kwaliteit. Den Haag: Raro, 1990.

Slagter en Slump (1988)

W.J. Slagter en K.J. Slump. Rechtspersoon en publiek-private-samenwerking. In: Bouwrecht 1988 (133).

VROM (1998)

Vierde note over de ruimtelijke ordening in Nederland. Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu.

7 De ruimte van de burger

Ries van der Wouden

7.1 Inleiding

Het burgerschap en de stedelijke openbare ruimte zijn nauw aan elkaar verwant. Niet alleen is er sprake van een historische verwantschap, doordat de burgerij en de openbare ruimte tezamen in de vroegmoderne westerse steden ontstonden, maar ook is er verwantschap op een wat abstracter niveau. De burgerlijke orde en de stedelijke openbare ruimte zijn immers beide gebaseerd op het idee van een neutrale, voor iedereen 'zonder aanzien des persoons' toegankelijke ruimte. Bij de stedelijke openbare ruimte gaat het om een ruimte in de letterlijke zin, bij de burgerlijke orde om de metaforische ruimte van de macht. Als *Dritte im Bunde* (of misschien wel als *Erste im Bunde*) is er uiteraard de markt, die eveneens in de steden ontstond en vergelijkbare vormen van neutraliteit vereiste. De neutraliteit van markt, burgermaatschappij en openbare ruimte kon alleen bestaan door een reeks van geschreven en ongeschreven gedragsregels, sancties en mogelijkheden tot uitsluiting, die tezamen de stedelijke publieke orde vormden.

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de lotgevallen van de stedelijke openbare ruimte in een tijd dat de verwantschap met een substantieel ideaal van het burgerschap steeds minder vanzelfsprekend is, en de economie steeds minder plaatsgebonden. Het hoofdstuk begint met een korte uiteenzetting over de historische relatie tussen stedelijke openbare ruimte en burgerschap. De doelstelling daarvan is echter niet zozeer zuiver historisch, als wel 'idee-kritisch': veel van de nog steeds vigerende ideeën over stedelijke openbare ruimte en burgerschap zijn gebaseerd op de klassieke vorm en verwantschap van beide. In de daaropvolgende paragrafen wordt uiteengezet op welke punten en om welke redenen deze verwantschap herziening behoeft. Dat zal gebeuren vanuit de stelling dat het klassieke begrip van burgerschap is verbonden met een specifiek afgrensbaar domein, een begrensde ruimte. De begrippen 'stadsburgerschap' en 'staatsburgerschap' geven dit al aan, maar omdat het burgerschap vooral een politicologisch thema is, worden stad en staat doorgaans als politieke, en niet als ruimtelijke entiteiten opgevat. In dit hoofdstuk gaat het echter vooral om de ruimtelijke dimensie, toegespitst op de openbare ruimte. De ruimtelijke ontwikkelingen zijn aanleiding tot een herdefiniëring van de relatie tussen de stad en het burgerschap. Een aanzet tot herdefiniëring zal in de tweede helft van dit hoofdstuk worden gegeven.

7.2 Het klassieke uitgangspunt: stadsburgerschap en stedelijkheid als *civil religion*

Het ideaal van de stedelijkheid en het stadsburgerschap waren lang de normatieve bron voor het gedrag in de openbare ruimten van de stad. Deze stedelijke orde werd bewaakt door een elite, die economisch en fysiek aan de stad was gebonden en daarom een groot belang had bij een stabiele orde. Zonder deze stabiliteit kon de stad niet als marktplaats functioneren. De rechten, plichten en publieke gedragsregels van het stadsburgerschap waren tegelijkertijd méér dan alleen een economische belangenregulering. Zij waren de bronnen voor een burgerlijke stedelijke cultuur of, in de termen van Zijderveld, een stedelijk *ethos*, dat bestond uit een mengsel van kosmopolitisme en lokalisme (Zijderveld 1998: 32).

Het lokalisme was gebaseerd op een besef van het unieke van de stad als plaats: in de economische zin als markt, in de politieke zin als burgerlijke en vaak antimonarchale bestuursvorm, in de culturele zin als broedplaats van kunst en wetenschap. Het kosmopolitisme hing ten dele met het internationale karakter van handel en cultuur samen, en werd

bovendien versterkt door de functie van de stedelijke openbare ruimte als ontmoetingsplaats voor personen die elkaar vreemd waren. Stadsburgerschap was niet afhankelijk van een specifieke wereldbeschouwing. Zij was eerder zélf een wereldbeschouwing, een *civil religion*¹, die de verscheidenheid van het stedelijke sociale en culturele weefsel bijeenhield door de openbare ruimte te scheiden van het privé-domein (Bahrdt 1974). De openbare ruimte was gevuld met gedragsnormen, die de functie als ontmoetingsplaats voor vreemden in stand moesten houden, maar vooral ook het 'grensverkeer' tussen openbaar en privé moesten reguleren. Ze bestonden uit een reeks van precaire evenwichten: het evenwicht tussen de gezamenlijke stedelijke cultuur en de stedelijke subculturen, zoals die van de verschillende religieuze groeperingen, het evenwicht tussen collectief en individueel belang, maar ook het evenwicht tussen de individuele vrijheid en de claims van de diverse subculturen. Dit complexe stelsel van evenwichten zou men het politieke regime van stedelijke tolerantie kunnen noemen: wat wel en wat niet in het openbare domein toelaatbaar werd geacht. De evenwichten binnen dit regime verschilden van stad tot stad, maar ze verschilden vooral van de regimes buiten de stad.

De *civil religion* van het stadsburgerschap ontleende haar kracht ten dele aan haar plaatsgebondenheid en haar antagonisme ten opzichte van het buitenstedelijke. De stedelijke orde kon worden bewaakt, doordat de stedelijke openbare ruimte relatief sterk was afgegrensd van de buitenwereld: zij was een eigen fysiek en politiek domein. Fysiek vanwege stadswallen en stadspoorten, politiek vanwege de verregaande eigen wettelijke bevoegdheden van de stadsbesturen. De politieke samenhang van de steden was gebaseerd op een onderlinge economische en sociale afhankelijkheid van de bevolking, ondersteund door een stedelijk wettelijk domein en belastingstelsel, en gedragen door een lokale elite (Burke 1991). Waar de toegankelijkheid van de openbare ruimte voor stadsbewoners groot was, kon ze voor buitenstaanders worden beperkt. Bezoekers van de stad konden deze niet zonder meer binnengaan; vaak moesten ze poortgeld betalen en werden zij bij overnachtingen in logementen geregistreerd. Ongewenste bezoekers konden worden geweigerd of als vagebonden de stad uit worden gezet, en vaak kon het zelfs aan burgers van de stad worden verboden uit eigen initiatief daklozen te huisvesten (De Swaan 1989: 44-47; Van der Woud 1987: 308). Deze eigen regels voor de toelating van vreemdelingen bevinden zich enkele eeuwen later bijna vanzelfsprekend in de handen van de nationale staat, zoals zij eerder vanzelfsprekend tot het domein van de stad behoorden.

Het staatsmodel van de Nederlandse republiek, de federatie op basis van de steden, kon zich meer dan een eeuw succesvol handhaven aan de top van het Europese staatsbestel, temidden van landen met een absolutistisch bestuur (Tilly 1992: 150-151). De stadsbesturen hadden een sterke positie en droegen als het ware het staatsbestel. In de termen van de klassieke politieke theorie: de stad, en daarmee de stedelijke openbare ruimte, was in hoge mate een soeverein domein.

Het soevereine stadsburgerschap, dat zijn hoogtepunt kende in de lange periode van de Italiaanse stadsstaten aan het einde der Middeleeuwen tot aan de industriële revolutie, is één van de meest voorkomende archetypen in het debat over burgerschap. Het ideaalbeeld van de politiek actieve burgers, die het stads- en staatsbestuur in eigen handen nemen, duikt sinds de jaren zestig telkenmale weer op in het politieke debat. Soms vormt het de achtergrond van overheidsplannen voor politieke vernieuwing, soms wordt het juist gebruikt om al te grote overheidspretenties af te weren (De Haan 1993). De materiële voorwaarden voor een dergelijk burgerschap zijn echter nauwelijks nog aanwezig. De erosie van die voorwaarden begon al in de vorige eeuw, met de groeiende dominantie van de nationale staat, de opkomst van de industriestad, en de culturele hegemonie van het privé-domein. De neergang van de klassieke soevereine stadsburger en zijn openbare domein zijn het thema van de inmiddels als

standaardwerken beschouwde *Die moderne Großstadt* van Bahrtdt (1974, oorspronkelijk 1961) en *The fall of public man* van Sennett (1978, oorspronkelijk 1974). Het opmerkelijke is dat met name Bahrtdt in zijn werk wijst op de al in de industriële samenleving bestaande ontwikkeling waarin de openbare ruimte nog slechts dient voor onverplichte vrijetijdsbesteding, naast uiteraard de verkeersfunctie. Doorgaans wordt de groeiende vermaaksfunctie van de openbare ruimte in verbinding gebracht met de postindustriële samenleving, maar wellicht is de continuïteit tussen de industriële en de postindustriële samenleving op dit punt groter dan wordt aangenomen. In feite behandelt ook Jane Jacobs in haar bekende boek *The death and life of great American cities* (Jacobs 1994, oorspronkelijk 1961) het thema van de klassieke openbare ruimte en burgerschap, maar probeert zij deze thema's te revitaliseren voor de moderne grote stad. Zij geeft prioriteit aan de belangrijkste klassieke kwaliteiten van de stedelijke openbare ruimte - de overzienbaarheid en 'beloopbaarheid' - en neemt deze als uitgangspunt voor een kritiek op de kwaliteit van de openbare ruimte op het niveau van de straat, het park en het plein. In haar ogen zou het schaalniveau van de planning ondergeschikt moeten zijn aan de klassieke ruimtelijke kwaliteiten, in plaats van andersom. In de moderne grote stad zijn de kwaliteiten van de openbare ruimte onmogelijk te plannen voor de stad als geheel, en moeten deze dus worden gezocht op het niveau van de straat. Haar boek is van groot belang geweest voor het herwaarderen van de ruimtelijke kwaliteit en de zintuiglijke ervaring in het debat over de openbare ruimte van de stad.

Steden zonder stedelijkheid van de Nederlandse socioloog Zijderveld sluit in zekere mate aan bij het gedachtegoed van deze auteurs (Zijderveld 1983). Zijderveld ziet de opkomst van een bij de verzorgingsstaat behorend ethos, waarin de burger wordt gezien als cliënt en consument, als één van de belangrijkste oorzaken van het ontstaan van de steden-zonder-stedelijkheid in Nederland. Door deze ontwikkelingen is er van een stedelijke *civil religion* nauwelijks sprake meer. Niet alleen verloren de steden daardoor een specifiek cultuurkenmerk, ze verloren eveneens het burgerlijk-liberaal activisme waarmee ze economisch 'groot' waren geworden, en de gemeenschappelijke normatieve basis voor de ordening van de stedelijke openbare ruimte. Natuurlijk ziet ook Zijderveld in dat een herleving van de vroegburgerlijke stedelijke cultuur die werd gedragen door een economische en politieke lotsverbondenheid van burgers, niet zonder meer mogelijk is. Desalniettemin meende hij in de crisis van de verzorgingsstaat in de eerste helft van de jaren tachtig mogelijkheden te zien om de stedelijkheid te revitaliseren. De eerst aangewezen weg daartoe zou de revitalisering van een krachtig stedelijk cultuurbeleid zijn, gedragen door een reeks van stedelijke instellingen en verenigingen op het gebied van cultuur en onderwijs. In een recente publicatie over de toekomst van Rotterdam verschuift Zijderveld het accent naar de stedelijke economische cultuur, de revitalisering van de binnensteden, en het stedelijke verenigingsleven als basisvoorwaarden voor een stedelijke *civic spirit* (Zijderveld 1996).

Waar Zijderveld het alternatief voor de in de verzorgingsstaat 'gelijkgeschakelde' stad zoekt in de vernieuwing van de stedelijke economie en cultuur, is er ook een stroming die de hoop heeft gevestigd op de heropleving van de stadspolitiek, gedragen door de actieve stadsburgers. Voor deze stroming is niet zozeer de politieke lotsverbondenheid van burgers in de stad een product van een economische of culturele gemeenschappelijkheid, maar is politiek activisme een waarde op zichzelf. Het gaat hier in feite om een lang bestaande traditie in de politieke filosofie, die samen te vatten is onder de noemer 'republikenisme', en die in het werk van Machiavelli één van haar hoogtepunten beleefde. In haar huidige links-liberale vorm heeft dit republikeinse gedachtegoed zich soepel laten vertalen voor een maatschappij waarin de individualisering en de keuzevrijheid de basiskennmerken vormen. Communicatie tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid zijn de belangrijkste media van het moderne republikenisme. Politieke representatie dient niet meer gebaseerd te zijn op belangenconstellaties, religieuze stromingen, ideologieën of klassen, maar op vrije meningsvorming van

individuen. In het Nederlandse politieke landschap is D66 bij uitstek een erfgenaam van deze traditie, maar sinds de teloorgang van het traditionele socialisme en marxisme zijn delen van het republikeinse gedachtegoed ook te vinden bij de PvdA (Van Stokkom 1992) en bij GroenLinks. De republikeinse opvatting van het burgerschap is de afstammeling in rechte lijn van het politieke burgerschapsideaal van de vroegmoderne stad. De ruimtelijke, politieke en culturele condities van de stad en het burgerschap zijn inmiddels dusdanig sterk veranderd, dat het teruggrijpen op dit klassieke republikeinse burgerschapsideaal weinig meer is dan nostalgie.² Over de veranderde condities van stad en burgerschap gaan de volgende twee paragrafen.

7.3 Stad en staat: vervanging van de stedelijke fysieke en politieke grenzen

In Nederland ging het politieke proces van het slechten van de stadsgrenzen vooraf aan het economische en het demografische proces. De vervanging van de federale republiek door de monarchale natiestaat schiep in de negentiende eeuw allereerst de voorwaarden voor de ontmanteling van de *fysieke grenzen* van de steden. De vermindering van het aantal vestingsteden aan het begin van de negentiende eeuw maakte het in principe voor veel steden mogelijk de vestingwerken rond de stad te slopen. Het slopen van vestingen en wallen rond de steden werd meestal pas noodzakelijk door uitbreidingswensen van de steden, en die ontstonden vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw. De Vestingwet van 1874 nam de laatste belemmeringen voor stadsuitbreiding weg voor met name de grote steden, die werden geconfronteerd met een expanderende bevolking. In de loop der tijd verdwenen stadswallen terwille van de stadsuitbreidingen, en moesten stadspoorten plaatsmaken voor bredere toegangswegen. De stadspoorten waren als grenspost overbodig geworden door de Gemeentewet van 1851 en de afschaffing van de gemeentelijke accijnzen ruim een decennium later (Van der Woud 1987: 334-340). Langzamerhand werd de openbare ruimte van de steden even toegankelijk voor buitenstaanders als voor stadsbewoners. In onze eeuw is het stedelijke gebied verder ontsloten door de aanleg van wegen, spoorwegen en vliegvelden, culminerend in de mobiliteitstoename van de tweede helft van deze eeuw. De stormachtige groei van de telecommunicatieve en virtuele toegankelijkheid is het voorlopige sluitstuk van dit proces. Dat onderwerp wordt verderop in dit hoofdstuk besproken.

Het afnemen van de *politieke grenzen* van de stad hangt weliswaar samen met het slechten van de fysieke grenzen, maar was tegelijkertijd een veel complexer proces. Nadat het Bataafse regime in 1795 steden had gelijkgeschakeld met plattelandsgemeenten, had de stadsstatus gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw een wat onzeker bestaan. Lodewijk Napoleon draaide al in 1806 de radicale gelijkstelling terug: de steden die vóór 1795 stadsrechten hadden, mochten zich weer stad noemen. Dit werd door Willem I bekrachtigd door de steden stemrecht toe te kennen in de Provinciale Staten. Tegelijkertijd werd het aantal steden fors uitgebreid, zodat grote steden als Amsterdam hun voorrecht moesten delen met steden als Maassluis en Purmerend (Van der Woud 1987: 309-315; 609-610). De Gemeentewet van 1851 maakte definitief een einde aan de status aparte van de stad in het staatsbestel. Steden waren gelijkgesteld aan andere gemeenten, de weg naar verdere politieke centralisatie in het kader van de eenheidsstaat lag open.

De vermindering van de financiële autonomie van steden kwam pas later tot stand. Alhoewel het hier om een fasegewijs proces gaat, is hierbij de Financiële-verhoudingswet van 1929 een belangrijke breuk geweest: ze maakte een einde aan de gemeentelijke inkomstenbelastingen en legde de verdeling van rijksmiddelen over gemeenten vast in het Gemeentefonds (Veldheer 1994: 79). Naast de financiële autonomie van gemeenten reduceerde de nieuwe wet overigens ook de geldnood van sommige steden én de vlucht naar het platteland van rijke stadsbewoners om belastingtechnische redenen. Het proces van vermindering van de financiële autonomie

was hiermee nog niet ten einde. Bij het uitbouwen van de verzorgingsstaat nam het aandeel van het Gemeentefonds dat nog enige gemeentelijke autonomie in de uitgaven toeliet, af ten gunste van de specifieke uitkeringen. Al is er de laatste jaren weer een zekere neiging om de gemeentelijke financiële autonomie weer iets te doen groeien (SCP 1998), de verantwoordelijkheid voor investeringen in de stad blijft voor een belangrijk deel in handen van de staat. Die staatsbemoeyenis heeft het grote voordeel van de continuïteit. Er zijn ook in de geschiedenis van welvarende steden als Amsterdam lange perioden geweest waarin de burgerij niet van zins was te investeren in de stad. Dat heeft, bijvoorbeeld in de eerste helft van de negentiende eeuw, tot verwaarlozing en zelfs tot ineenstorting van private en publieke gebouwen geleid (Van Tijn 1965: 113-116). Een grotere staatsbemoeyenis voorkomt dat nu. Het nadeel is echter dat elk burgerinitiatief lijkt dood te lopen op de massieve overheidsinvloed. De huidige politieke cultuur is niet bevorderlijk voor burgerinitiatieven als die van dr. Sarphati halverwege de vorige eeuw. Die initiatieven beoogden verfraaiing en verbetering van de Amsterdamse stedelijke openbare ruimte. De laatste jaren worden door stadsbesturen pogingen ondernomen om de rol van Sarphati door bedrijven te laten overnemen in zogenaamde publiek-private samenwerking (PPS). Waar Sarphati als lid van de lokale elite gedreven werd door zorg over de representativiteit van zijn stad, worden de bedrijven in de PPS-constructies gedreven door zorg om de rentabiliteit van de investeringen in de infrastructuur. Dat laatste leidt doorgaans tot een veel minder sterke binding met de lokale openbare ruimte. Bovendien woont een belangrijk deel van de stadseconomie afhankelijk elite die, net als Sarphati, de drager zou kunnen zijn van de verbetering van de stedelijke openbare ruimte, niet meer in de stad maar in de suburbane gebieden rond de stad. Daarmee komen nog enkele andere redenen voor het opener worden van de stad in zicht, namelijk de demografische en culturele veranderingen.

7.4 Demografische en culturele veranderingen: forensen en 'wereldburgers'

Verliet vanaf het einde van de vorige eeuw een deel van de elite de stad om op 'het zand' te gaan wonen (vooral rond Amsterdam en Den Haag), vanaf de jaren zestig van deze eeuw volgden de middengroepen in een omvangrijke suburbanisatiegolf. Voor steeds minder personen vielen woon- en werkplaats samen, en dat betekende een verzwakking van het verband tussen het politieke en het economische burgerschap (Van der Wouden 1996: 73). Dat werd weerspiegeld op het stedelijke niveau: de politieke stad valt bij lange na niet meer samen met de economische stad.

De woningen in de steden die door de suburbanisanten werden achtergelaten, werden voor een belangrijk deel in beslag genomen door migranten uit het mediterrane gebied of de voormalige koloniën. Eerder dan stadsburgers voelden zij zich leden van een bepaalde etnische subcultuur. Doordat grote groepen migranten geconcentreerd zijn in specifieke stadswijken, hebben deze etnische subculturen een zeker effect op de publieke ruimte in die stadswijken, die geflankeerd wordt door vele etnische winkels, instellingen en religieuze instellingen. De dominantie van etnische subculturen in delen van de stedelijke publieke ruimten varieert in vorm van een pittoresk 'Chinatown' tot een grimmig zwart armoedegetto. In de grote steden van de VS, die ruimtelijk veel sterker gesegmenteerd zijn dan de Europese, zijn deze patronen het duidelijkst zichtbaar. Maar ook in onze steden bevat het scala van de grootstedelijke subculturen zowel halfmoderne orthodox-islamitische culturen als postmoderne uitgaansculturen. Deze uitgaansculturen bestaan overigens voor een deel uit niet-stadsbewoners; door de mobiliteit en de schaalvergroting van de vrijetijdsbesteding is het voor hen gemakkelijk geworden om aan grootstedelijke uitgaansscènes deel te nemen.

afb. 7.1

Een traditionele multifunctionele openbare ruimte voor burgers: het voormalig stadhuis van Amsterdam (nu Paleis op de Dam).

afb. 7.2

afb. 7.3

Een nieuwe multifunctionele openbare ruimte voor burgers op een klassieke plaats: het Atrium van het Haagse stadhuis.

afb. 7.4

en

afb.7.5

Nieuwe plaatsen van openbaarheid: de centrale hal van Schiphol en de virtuele Digitale Stad Amsterdam.

Etnische en postmoderne subculturen vullen de leegte die de stedelijk-liberale *civil religion* had achtergelaten. Met deze culturele evolutie is ook langzamerhand het karakter van de stedelijke publieke orde veranderd. Enigszins schematiserend zou gesteld kunnen worden dat in de publieke orde van de industriële samenleving de kwestie van de *representativiteit* centraal stond - de vertegenwoordiging van sociale groepen in het openbare leven. In een postindustriële publieke orde staat daarentegen de kwestie van de *identiteit* centraal: in het openbare leven wordt gezocht naar zelfbevestiging en zelfexpressie. In plaats van de politiek wordt de cultuur belangrijk - in plaats van de ethiek de esthetiek, in plaats van de sociale groep het individu.

Een factor van recenter oorsprong die de plaatsgebondenheid van het burgerschap beïnvloedt, is die van de culturele globalisering. Hoezeer er ook meningsverschillen zijn over de betekenis van deze term, vaststaat dat de ontwikkeling van de media, de telecommunicatie en de informatisering gevolgen zal hebben voor de plaatsgebondenheid van het burgerschap. Net als bij de economische stad het geval was, zal de 'culturele stad' minder dan voorheen samen vallen met de politieke stad. Globalisering betekent overigens niet de opheffing van 'de ruimte' of van het territorium. Een basisfeit blijft immers dat de mens in zijn fysieke hoedanigheid altijd ergens 'is', en dat een groot deel van de dagelijkse bezigheden zich binnen een relatief afgegrensde ruimte afspelen, zoals wonen, boodschappen doen, kinderen naar school brengen, de gang naar het werk. Wel is het zo dat de territoriale hiërarchie dooreengegooit wordt, en dat de territoriale grens er één onder vele wordt. Economische en culturele connecties en verknoppingen lopen dwars door die territoriale afbakening heen, en nemen rap in aantal toe (Amin 1997). Het verschil met de vroegere situatie, waarin huishoudens waren gerangschikt in buurten, buurten in steden, en steden in naties, is waarschijnlijk het best aan te duiden met het verschil tussen de klassieke postbezorging en Internet. Het versturen van een brief naar iemand in Japan gaat volgens de territoriaal-hiërarchische weg. De brief wordt in de dichtstbijzijnde brievenbus geworpen, wordt vervolgens opgehaald door de lokale PTT, in het regionale kantoor gesorteerd, naar het nationale transportcentrum Schiphol gestuurd, naar Japan gevlogen, alwaar hetzelfde proces in omgekeerde volgorde wordt herhaald. Zoeken op Internet kent een dergelijke hiërarchie niet. Het e-mailadres of de verwijzing naar de homepage van de bank om de hoek prijkt vrolijk naast die van een vakbroeder in Japan, en via de pagina van een individuele kunstenaar word je doorverwezen naar het Metropolitan Museum of Modern Art in New York. Het systeem bestaat uit een grote reeks van verknoppingen, verspringend van internationale organisatie naar individu naar museum naar individu naar nationale overheid enzovoort. Globalisering in economie en cultuur betekent nu de toename van het laatste type relaties ten koste van het eerste type, de territoriaal-hiërarchische. Dat impliceert niet de opheffing van de fysieke ruimte, maar de afbraak van de hiërarchie binnen de verschillende ruimten. Een ruimte kenmerkt zich niet zozeer door haar inbedding in een grotere eenheid, als wel door de dichtheid van de verknoppingen en interacties die ze herbergt. Globalisering van de cultuur betekent niet dat de dagelijkse contacten in de straat verdwijnen, het betekent wel dat je daarnaast direct kennis kunt nemen van het Amerikaanse nieuws via CNN zonder dat dit eerst via de nationale nieuwsfilter wordt gesorteerd, of dat je de catalogus van de Meiji-universiteit in Japan kunt raadplegen via Internet. De burger is, kortom, van tijd tot tijd wereldburger zonder dat daarmee de banden met de fysieke ruimte waarin hij zich beweegt, geheel worden doorgesneden. Maar ook de banden met die fysieke ruimte zijn complexer en gelaagder geworden, al was het alleen maar omdat een groot deel van de bevolking buiten de woonplaats werkt, vrijetijdsbesteding in toenemende mate grensoverschrijdend wordt, en velen deel uitmaken van sociale netwerken met verschillende ruimtelijke dimensies.

7.5 Stad, openbare ruimte en burger: een tussenbalans en een typologie

De voorgaande paragrafen leiden tamelijk eenduidig tot de conclusie dat de stad en de stedelijke openbare ruimte tegenwoordig veel 'opener' zijn dan ten tijde van het klassieke burgerschap. Die openheid is veroorzaakt door een reeks van ontwikkelingen, namelijk de verschuiving van het politieke gewicht van de stad naar de staat, de economische en demografische uitbreiding van het stedelijke gebied tot ver buiten de stadsgrenzen, de sterk toegenomen mobiliteit en de culturele globalisering. De belangrijkste gebruikers van de stedelijke openbare ruimte, zoals bedrijven, instellingen en burgers, zijn beduidend minder plaatsgebonden geworden. Dat betekent overigens niet dat hun plaatsgebondenheid verdamppt is; wie eenmaal gekozen heeft zich ergens te vestigen, heeft dagelijks te maken met de openbare ruimte in zijn omgeving.

Wie een poging wil doen om deze ruimtelijke ontwikkelingen te overdenken vanuit de politieke filosofie, om zodoende een hernieuwde visie te ontwikkelen op het stadsburgerschap en de stedelijke openbare ruimte, komt bedrogen uit. De hoofdstroom van de politieke filosofie is de schaalvergroting van de politiek vooruitgesnel. Gingen de verhandelingen van Aristoteles tot en met Machiavelli bovenal over de *polis* en stadstaat, bij Hobbes, Rousseau en Hegel vormde de staat en zijn verhouding tot de maatschappij het belangrijkste thema. In de hedendaagse politieke filosofie is nog een stap verder gezet. Vooral sinds het verschijnen van *A theory of justice* van John Rawls in 1972 wordt het formuleren van *universele* beginselen van rechtvaardigheid als het centrale thema van onderzoek gezien, waarbij Rawls zelf overigens veelvuldig de bijna twee eeuwen eerder geformuleerde ethische principes van Kant gebruikt (Rawls 1992).

Natuurlijk heeft deze filosofische schaalvergroting een tegenbeweging opgeroepen. Zo is door het werk van verschillende auteurs als Judith Shklar en Alasdair MacIntyre de discussie over de (individuele) deugden weer opgebloeid, en beredeneren de communitaristen politiek-filosofische vraagstukken vanuit de lokale gemeenschap. Ook in deze tegenbeweging zijn de stad en de stedelijke openbare ruimte echter niet meer teruggekeerd als hoofdthema's van de politieke filosofie. Een begrip als 'publiek domein' verwijst weliswaar nog in vage zin naar zijn oorsprong in de openbare ruimte van de stad, maar wordt tegenwoordig toch vooral opgevat als een (niet-ruimtelijk) samenvattend begrip voor het geheel van publieke goederen, waarden en instituties in een maatschappij.³ Zo dit publieke domein uit de politieke filosofie al naar een ruimte verwijst, dan is dat de 'ruimte' van de natiestaat of zelfs die van universele rechten in de wereldgemeenschap. Dat is een abstracte ruimte, niet de concrete ruimte in de stad.

Enkele auteurs in de politieke filosofie plaatsen hun theorieën wél expliciet in een sociale en/of ruimtelijke context. Het werk van die auteurs zou aanknopingspunten kunnen bieden voor een bezinning op de gevolgen van de in de voorgaande paragrafen besproken veranderingen in het burgerschap en de stedelijke openbare ruimte.

Eén van de meest vooraanstaande auteurs uit die categorie is Michael Walzer. In *Spheres of justice* maakt Walzer een onderscheid tussen drie typen politieke gemeenschappen: de club, de buurt en de familie (Walzer 1983: 31-63). De *club* is een politieke organisatie, die beschikt over toelatingsprocedures. Een club kan besluiten om iemand al dan niet als lid (of bezoeker) toe te laten. Dat gebeurt doorgaans volgens regels of procedures, die vaak formeel zijn vastgelegd en soms door gewoonte gegroeid. De *buurt* is een territoriale politieke gemeenschap, die geen lidmaatschap kent. Zij kan iemand welkom heten of niet, maar ze kan niemand rechtmatig buitensluiten. De buurt is derhalve een open politieke gemeenschap. De categorie *familie* duidt bij Walzer op een politieke gemeenschap die is gebaseerd op het principe van het lidmaatschap door *verwantschap*, zij het in etniciteit, cultuur, taal of godsdienst. Om

begripsverwarring te voorkomen geef ik in tegenstelling tot Walzer de voorkeur aan het begrip 'verwantschap' boven 'familie'. Het verwantschapsprincipe komt in de politiek het duidelijkst tot uiting waar de natie of de taalgemeenschap niet met de staat samenvalt. Zo worden de etnische Duitsers uit Oost-Europa bedeed met toelatingsrechten tot Duitsland die afwijken van die van andere immigranten.

Met behulp van deze simpele en metaforische driedeling in politieke gemeenschappen kan inzichtelijk worden gemaakt wat de belangrijkste verschuivingen tussen de tijd van de klassieke stadssamenleving en de huidige tijd zijn geweest. Was in de vroegmoderne tijd de stad de belangrijkste politieke gemeenschap in de clubvorm, tegenwoordig is dat de natiestaat. Alle subnationale territoriale politieke gemeenschappen, dus ook de steden, hebben tegenwoordig veel weg van buurten. Van relatief gesloten politieke gemeenschappen zijn zij veranderd in open gemeenschappen, toegankelijk voor alle buitenstaanders. De stedelijke openbare ruimte was vroeger een algemeen toegankelijke ruimte voor stadsbewoners, nu is zij ook naar buiten toe open voor alle stadsbezoekers. Iets lastiger is te bepalen hoe de positie van de verwantschap is veranderd. Dat komt in belangrijke mate doordat de drie categorieën politieke gemeenschap uit Walzers theorie (club, buurt en verwantschap) niet geheel congruent zijn omschreven. Waar club en buurt uit zichzelf al politiek-territoriaal zijn omschreven, is dat bij verwantschap niet het geval: een verwantschap wordt ook als politieke gemeenschap gedefinieerd op grond van buitenpolitieke criteria. Duidelijk is wel dat ook tegenwoordig de etnische of taalgemeenschappen in de stad onder deze categorie vallen, maar geldt dat bijvoorbeeld ook voor emotionele verwantschap op grond van seksuele voorkeur of op grond van leefstijl? Met name met het laatste wordt het begrip 'verwantschap' wel erg opgerekt, omdat verwantschap op grond van leefstijl dikwijls van zelfgekozen en tijdelijke aard is, terwijl 'verwantschap' (in de zin van Walzers familie) ten minste een element van niet door het individu zelf gekozen afkomst veronderstelt. Aan de andere kant is emotionele verwantschap op grond van leefstijl een in belangrijkheid groeiend fenomeen in het gebruik van de stedelijke openbare ruimte. Wellicht is het daarom nodig voor dit type verwantschap een nieuwe term te introduceren naast de door Walzer gehanteerde drie, bijvoorbeeld het in hoofdstuk 2 besproken begrip 'scenerie' (§ 2.5) of het verwante en algemener gebruikte begrip 'subcultuur'. Dat laatste begrip is weliswaar een minder fraaie metafoor dan Walzers drietal, maar dekt wel goed de lading van de vaak tijdelijke verwantschappen op grond van leefstijl. Die verwantschap in leefstijl kan bestaan op grond van redelijk goed te omschrijven culturele voorkeuren of voorkeuren in woonstijl, maar ook van redelijk diffuse vormen van emotionele verwantschappen, die zich ver in tijd en ruimte uitstrekken. Zo gedragen al jarenlang naar Purmerend geëmigreerde Amsterdammers zich nog vaak op dezelfde wijze als vroeger, inclusief het boodschappen doen op de Albert Cuyp-markt, het bezoek aan het oude buurtcafé en het Ajax-abonnement.

Als nu de drie vormen van politieke gemeenschap van Walzer (club, buurt, verwantschap) en de aanvulling met 'subcultuur' in een schema worden gezet, dan ontstaat de volgende typologie van stedelijke politieke gemeenschappen die ten grondslag liggen aan het stadsburgerschap (schema 7.1).

	politiek	cultuur
gesloten	club	verwantschap
open	buurt	subcultuur

Met de begrippen 'verwantschap' en 'subcultuur' is het beeld van de politieke verandering van de stad van club in buurt aan te vullen met een verandering van een meer cultureel karakter, die vooral betrekking heeft op het burgerschap. Het klassieke stadsburgerschap was als integratiekader voor de stedelijke politieke gemeenschap afhankelijk van de macht van de lokale burgerlijke elite, die in essentie was gebaseerd op het 'clubkarakter' van de stad. In politieke zin is die macht tamelijk eenduidig verschoven naar de natiestaat, waardoor de stad is veranderd van een 'club' in een open en voor iedereen toegankelijke 'buurt', zoals reeds eerder is aangegeven. In culturele zin zijn er twee bewegingen vast te stellen, die van de nationale eenwording in taal en cultuur (Knippenberg en De Pater 1997) en die van de opvulling van de lokale elementen van de burgerlijke cultuur door subculturen of etnische culturen. Deze etnische culturen zouden in principe onder Walzers 'verwantschappen' vallen. Voor de eerste generatie van immigranten is dat ook zeker het geval: zij zijn opgegroeid in een bepaalde etnische en religieuze traditie en taalgemeenschap en hebben weinig keus dan zich daaraan vast te houden. Voor volgende generaties ontstaat er meer keus. Zij kunnen kiezen voor het opgaan in de dominante cultuur, zoals vele immigranten in de Verenigde Staten hebben gedaan, of het vasthouden aan de etnische traditie. Dat willen vasthouden aan die traditie krijgt dan echter steeds meer de trekken van een subculturele keuze. Er wordt geen bestaande identiteit voortgezet, er wordt bewust naar een identiteit gezocht door de keuze voor een bepaalde levensstijl. De huidige zoektocht van zwarte Amerikanen naar elementen uit de Afrikaanse tradities ter constructie van een eigen etnische identiteit heeft daarom eerder het karakter van een subcultuur dan van een verwantschapsstructuur. De subculturen beperken zich steeds minder tot stadsbewoners; bij subculturen op basis van uitgaansgedrag zijn door de grote mobiliteit vele stadsbezoekers betrokken. De door de week onopvallende bewoner van Apeldoorn die zich in het weekeind in SM-kostuum en op de motor hijst om te gaan stappen in de grootstedelijke 'leer- en rubberscene', is door de bovenmatige aandacht van 'erotische rapportages' op de Nederlandse commerciële tv-zenders al bijna een archetype van de postmoderne cultuur geworden.

In termen van schema 7.1 heeft er op het niveau van de stad een duidelijke verschuiving plaatsgevonden van de beide kenmerken uit de gesloten categorie naar de kenmerken uit de open categorie, van stad naar buurt en van verwantschap naar subcultuur. De open kenmerken zijn open in een dubbele zin: er is een individuele keuzevrijheid om lid te worden van de gemeenschap, en die keuzevrijheid is er voor zowel stadsbewoners als buitenstaanders. Met

deze verschuiving naar beneden in het schema is er tegelijkertijd een verschuiving van links naar rechts: waar de stad als club een machtsbasis bood voor politiek burgerschap, doet een stad als buurt dat niet. Op stadsniveau neemt het belang van de politieke kenmerken dus af ten opzichte van de culturele.

Daarmee is tegelijkertijd het probleem van het burgerschap en de stedelijke openbare ruimte gesteld. Het klassieke en lokaal verankerde stedelijke burgerschap wordt steeds 'dunner', ten koste van de staatsinvloed en de subculturele invloed. Het stedelijke burgerschap was het integratiekader voor de stedelijke cultuur en het uitgangspunt voor gedrag binnen en beheersing van de stedelijke openbare ruimte. Beheersing van de openbare ruimte is in toenemende mate toebedeeld aan de staat, terwijl de gedragspatronen worden gefragmentariseerd ten gevolge van de gegroeide invloed van de subculturen. Dat laatste is vooral een probleem voor de openbare ruimte van de stad. Die verdient immers juist de titel openbaar, omdat ze wordt verondersteld in gelijke mate toegankelijk te zijn voor alle burgers, ongeacht verwantschap of subcultuur. Het stadsburgerschap in de 'club'-vorm bood daartoe een stevige politieke en culturele basis, waarbij het verkeer tussen in de stad aanwezige subculturen of verwantschappen onder de norm van de algemene toegankelijkheid werden gebracht. In een openbare ruimte die is gedomineerd door subculturen is een dergelijke algemene toegankelijkheid niet vanzelfsprekend.

Dat dit probleem regelmatig in de stedelijke openbare ruimte kan worden aangetroffen, wordt door verschillende voorbeelden aangetoond. Het duidelijkst is het probleem zichtbaar in de stedelijke *no-go areas*, waarbinnen de subculturen van drugsgebruik en criminaliteit overheersen, en waar dus nauwelijks sprake is van een algemeen toegankelijke openbare ruimte. De Amerikaanse voorbeelden zijn bekend, maar ook in de Nederlandse grote steden zijn of waren dergelijke gebieden te vinden. De Amsterdamse Kop van de Zeedijk was tot aan de renovatie van enkele jaren geleden een bekend voorbeeld, en dat geldt ook voor delen van de omgeving van het Centraal Station in Rotterdam. Aan de andere zijde van het sociaal-economische spectrum zijn er echter vergelijkbare voorbeelden. Zo is het aantal *gated communities*, de ommuurde en bewaakte woonwijken voor de rijken, in de Verenigde Staten de laatste jaren explosief gegroeid (Metz 1996). Nog sterker is die groei in steden als het Braziliaanse Sao Paulo, waar de onveiligheid in de binnenstad heeft geleid tot grote particuliere villawijken aan de randen van de stad (Meurs en Agricola 1998; Mat 1998). In die *gated communities* (VS) of *condomínios fechados* (Brazilië) is uiteraard evenmin sprake van een voor iedereen toegankelijke openbare ruimte. Iets minder extreem zijn de straten en pleinen, die dusdanig door een subcultuur worden overheerst, dat anderen er vanzelf wegblijven. Dat kan zijn vanwege etnische concentraties, maar ook vanwege de dominantie van bepaalde uitgaansculturen of de prominente aanwezigheid van prostitutie. Het probleem is dan vooral dat het subculturele gedrag in de openbare ruimte wordt voortgezet en niet meer ondergeschikt wordt gemaakt aan de algemeen geldende omgangsregels in de stedelijke openbare ruimte, die juist een zekere afstand tot het gedrag in het privé-domein vereisen. Delen van de openbare ruimte worden als het ware 'geprivatiseerd' door de subcultuur, waardoor anderen vanzelf uit die openbare ruimte worden verdrongen. Die delen van de openbare ruimte zijn voor anderen onherbergzaam geworden.

Terwille van de handhaving van het algemeen toegankelijke karakter van de openbare ruimte en de regeling van het onderlinge verkeer tussen subculturen, is er een openbare orde, die meer is dan de optelsom van de subculturen. Deze openbare orde is tegelijkertijd een regime van integratie en van tolerantie; ze bepaalt niet alleen het gemeenschappelijke domein tussen de subculturen, maar ook de 'vrije ruimte' van de subculturen. De openbare orde kan tamelijk 'dun' zijn, dat wil zeggen formeel en procedureel van aard, of ze kan 'dik' zijn, gebaseerd op een stedelijke cultuur en levensbeschouwing. Deze problematiek is, ontdaan van zijn ruimte-

lijke dimensies, overigens wél een belangrijk thema in de politieke filosofie, met name in het latere werk van de al eerder in deze paragraaf genoemde filosoof Rawls. Het centrale probleem dat Rawls in zijn *Political Liberalism* (1993) probeert op te lossen is welke voorwaarden nu precies te formuleren zijn voor een nationaal politiek-liberaal regime (*political liberalism*), dat zowel ruimte moet bieden aan verschillende levenswijzen en levensvisies ('conceptie van het goede') als de basisregels voor een rechtvaardige toegankelijkheid voor alle burgers in stand moet houden, en dus méér moet zijn dan een regelvrije politieke ruimte. Rawls maakt het politiek liberalisme, het liberalisme als nationale politieke ruimte, dus los van het liberalisme als levensvisie, maar stelt tegelijkertijd vast dat de democratische rechtvaardigheidsregels onverkort voor de nationale politieke ruimte blijven gelden, en dat die ruimte dus meer is dan een neutraal politiek speelveld.

Het interessante is nu dat het probleem dat Rawls formuleert voor de nationale politieke ruimte in wezen hetzelfde is als dat van de stedelijke openbare ruimte en publieke orde. Waar Rawls constateert dat het liberalisme als politieke ruimte zich heeft losgemaakt van het liberalisme als levensvisie, is eerder in dit hoofdstuk vastgesteld dat het burgerlijke stedelijkheidsethos zich heeft losgemaakt van de stedelijke openbare ruimte. Waar Rawls vaststelt dat de fundamentele rechtvaardigheidsregels vereisen dat de nationale politieke ruimte méér zou moeten zijn dan een formeel en neutraal speelveld, is hier verondersteld dat de openbare ruimte méér zou moeten zijn dan een 'vrije' speelruimte voor subculturen en levenswijzen, wil het tenminste niet de eigen bestaansvoorwaarden ondergraven. Zoals het politiek-liberalisme van Rawls moet abstraheren van het liberalisme-als-levensvisie, zo kan de stedelijke publieke orde niet meer steunen op het burgerlijke stedelijkheidsethos. Beide kunnen echter niet vervallen tot een zuiver formalisme, omdat daarmee het eigen bestaan op den duur onmogelijk wordt. Wie in de nationale liberale politieke ruimte een levensvisie wil laten domineren die strijdig is met de fundamentele rechtvaardigheidsregels, schaft daarmee die politieke ruimte zelf af. Wie in de stedelijke openbare ruimte een subcultuur of levenswijze wil laten domineren die strijdig is met de algemene toegankelijkheid, heft daarmee dit stedelijke domein zelf op. Ziedaar het lastige dilemma dat wordt gedeeld door het politiek-liberalisme en de stedelijke openbare orde.

Omdat ik echter net als Walzer weinig zie in een contextloze, algemeen-theoretische behandeling van deze thematiek, zal ik die weg hier niet verder volgen. In plaats daarvan worden in de volgende paragraaf enkele mogelijke ontwikkelingsrichtingen van de verhouding tussen stedelijke openbare orde en subculturen geschetst, waarbij de consequenties voor de stedelijke openbare ruimte eveneens aan de orde zullen komen.

7.6 Burgerschap en openbare ruimte in de postmoderne stad: mogelijke toekomstperspectieven

7.6.1 Inleiding

Voor het schetsen van de mogelijke ontwikkelingen in de stedelijke politieke gemeenschap en de openbare ruimte wordt de typologie uit de vorige paragraaf als uitgangspunt genomen. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat de stedelijke politieke gemeenschap zich in de richting van elk van de vier typen politieke gemeenschap zou kunnen ontwikkelen. Dat levert dus in principe vier verschillende perspectieven op. Bij de bespreking van het stedelijke moderniseringsproces is echter vastgesteld dat de stedelijke politieke gemeenschap zich in algemene zin binnen het typologische schema in benedenwaartse richting heeft bewegen: van club en verwantschap naar buurt en subcultuur. Het is niet goed voorstelbaar dat de steden weer de trekken uit de vroegmoderne tijd zullen krijgen. Wel is het denkbaar dat een toekomstige stedelijke politieke gemeenschap elementen van de 'club'- en 'verwantschap'-typen zou kunnen

bevatten die passen bij een (post)moderne stad. Dat laatste is als uitgangspunt voor de uitwerking van de volgende toekomstperspectieven gehanteerd.

De vier toekomstperspectieven, die hierna worden besproken, zijn niet geheel gelijkwaardig. Eerst worden drie perspectieven besproken die eigenlijk niet meer zijn dan extrapolaties van al eerder in dit hoofdstuk vastgestelde trends: de stad als lokale staat, de neofeodale stad, en de stad als bron van vermaak. Het vierde perspectief, de stad als politieke federatie van clubs, heeft eerder het karakter van een alternatief, en wordt daarom als laatste besproken. Omdat dit alternatief een herziening van het burgerschapsbegrip vereist, wordt dit perspectief tevens uitvoeriger behandeld dan de andere drie.

7.6.2 *De stad als lokale staat*

De stadsbesturen zijn in de Nederlandse verzorgingsstaat met talloze wettelijke en financiële middelen gebonden aan de rijksoverheid. Dat geldt overigens niet alleen voor Nederland, maar voor vele andere nationale staten in de westerse wereld. Theoretici die zich in de jaren zeventig en tachtig met de relaties tussen centrale en lokale overheden bezighielden, spraken daarom wel van de stad als een *local state*, een agentschap van de centrale overheid (zie bv. Gurr en King 1987). Ondanks het decentralisatiebeleid is het op de korte termijn niet te verwachten dat de politieke positie van de steden in Nederland fundamenteel zal veranderen. Een onzekere factor is de politieke schaalvergroting waarmee op dit moment de nationale staten worden geconfronteerd, namelijk het groeiende belang van de Europese Unie. Of dit zal betekenen dat de steden meer speelruimte zullen kunnen verwerven, dan wel alleen maar met een grotere afhankelijkheid zullen worden geconfronteerd, is niet te voorzien.

Indien de stad door blijvende afhankelijkheid van hogere overheden een 'lokale staat' blijft, zal ze het karakter van Walzers 'buurt' blijven behouden. Voor de stedelijke openbare ruimte betekent dat, dat het beheer voor een belangrijk deel direct of indirect afhankelijk blijft van de rijksoverheid. Weliswaar heeft de stedelijke overheid een redelijke beleidsvrijheid bij het beheer en de vormgeving van de stedelijke openbare ruimte, maar voor de financiële middelen blijft zij afhankelijk van de welwillende politieke aandacht van de nationale overheid of van marktpartijen die via investeringen mede vorm willen geven aan de openbare ruimte. De relatie tussen de stedelijke openbare ruimte en burgerschap blijft daarmee zeer los. De overheid draagt primair de zorg voor het algemeen toegankelijk houden van de openbare ruimte, maar wordt geconfronteerd met marktpartijen die een deel van de openbare ruimte willen privatiseren en/of afsluiten (winkelcentra die 's avonds worden afgesloten, de Amerikaanse *gated communities*).

7.6.3 *De neofeodale stad*

De hernieuwde actualiteit van de stad als politieke gemeenschap van verwantschappen heeft in hoge mate te maken met de stad als vestigingsplaats van immigranten. De grote steden in West-Europa zijn plaatsen geworden waar de immigratie uit voormalige koloniën en de arbeidsmigratie uit de mediterrane gebieden zich concentreert. Binnen deze steden zijn buurten te vinden met een hoge concentratie van allochtonen (Tesser et al. 1995). Alhoewel de situatie niet gelijk is aan de Amerikaanse etnische segregatie, met als beruchte dieptepunt de zwarte getto's, zijn er ook in de Nederlandse steden ruimtelijke etnische scheidslijnen vast te stellen. Deze etnische concentraties, die in eerste instantie huisvestingspatronen zijn, worden versterkt door andere ruimtelijk-institutionele factoren. Zo zijn de huisvestingsconcentraties in verhevigde mate terug te vinden in een patroon van 'witte' en 'zwarte' scholen, en leiden ze tot een concentratie van etnische detailhandel en, in het geval van islamitische immigranten, religieuze instellingen.

Een dergelijke ontwikkeling zou een bedreiging kunnen zijn voor de stedelijke openbare ruimte, indien door een combinatie van etniciteit, armoede en onveiligheid de openbare ruimte in de concentratiebuurten niet meer toegankelijk zou worden voor personen van buiten die buurten. Dergelijke situaties hebben zich in Nederland tot nu toe slechts op kleine schaal voorgedaan, en dat hing vooral samen met de concentratie van drugscriminaliteit. Alhoewel deze ontwikkelingen met name door de massieve inzet van beleidsmiddelen tot nu toe redelijk in toom gehouden zijn, is een toekomstige uitbreiding niet ondenkbaar. Een sterk gesegmenteerde stedelijke openbare ruimte volgens een Amerikaans patroon is dan het gevolg, waarbij ook delen van de stad 'afgesloten' zullen zijn voor buitenstaanders. Dat patroon van afsluiting en uitsluiting werkt overigens naar twee kanten. Niet alleen worden de gettoachtige buurten de facto ontoegankelijk voor buitenstaanders, omgekeerd maken de bewoners van die buurten ook minder gebruik van de andere delen van de stedelijke openbare ruimte. Verval van het openbaar vervoer, sociale uitsluiting door werkloosheid en de opkomst van privaat bewaakte winkelcentra en woonbuurten voor de rijken kunnen daar een rol in spelen. De stad krijgt dan in ruimtelijk opzicht een aanzicht dat ik bij gebrek aan een betere term maar 'neofeodaal' heb genoemd: de voor iedereen toegankelijke stedelijke openbare ruimte wordt ingekrompen tot de delen van de stad die de belangrijkste algemene stedelijke voorzieningen herbergen, en deze worden omringd door een aantal gebieden met een sterk etnisch vestigingspatroon. Er zijn echter ook wat minder bedreigende ontwikkelingen denkbaar, die inliggen tussen het hier geschetste extreem en volledige integratie. Daarbij zal etniciteit zich meer in (sub)culturele zin manifesteren, en zullen toekomstige generaties min of meer de keuze hebben hun etniciteit in culturele zin te benadrukken dan wel zich sterker te richten op integratie in de dominante autochtone cultuur.

7.6.4 De stad als bron van vermaak: het domein der subculturen

De ontwikkelingsrichting van de stad als bron van vermaak raakt soms aan de voorgaande, maar is meer beperkt tot culturele consumptie en uitgaansgedrag. Ze is bovendien dynamischer in dubbele zin: niet alleen verplaatsen subculturen zich in de tijd gezien sneller door de stedelijke ruimte dan verwantschapspatronen, maar ook is de keuzevrijheid voor het individu groter. Aan het deelnemen aan een subcultuur ligt doorgaans een keuze ten grondslag, en het 'lidmaatschap' van een subcultuur kan in principe ook weer worden 'opgezegd'. Met wisselingen in leefstijl verandert ook de subcultuur.

Door de grotere beweeglijkheid en tijdelijkheid drukken de subculturen een minder permanent stempel op de stedelijke openbare ruimte dan bijvoorbeeld in de neofeodale stad het geval is. Het beeld verandert soms in enkele uren tijd. Zo is de Amsterdamse Reguliersdwarsstraat overdag een doorloopstraat tussen verschillende winkelgebieden, 's avonds een gebied voor bezoekers van restaurants, en 's nachts een uitgaansgebied voor de *homo-scene*. Ook de afstemming van grote delen van de binnensteden op het toerisme is te beschouwen als een vorm van subculturalisering, die vooral seizoensgebonden is. Nog permanenter zijn de vaak door de stedelijke overheid aangetrokken ontwikkelingen van stedelijke gebieden met een Disneyland-achtig karakter, gericht op grootschalig vermaak. Gezien de dynamiek van deze uitgaansmarkt zijn dergelijke projecten dikwijls in een permanente staat van innovatie: de concurrenten in andere steden liggen op de loer (Barringer 1997). Maar ook de wat kleinschaliger subculturen hebben een institutionele verankering in de stedelijke openbare ruimte door middel van bars, restaurants en clubs, die de openbare ruimte op bepaalde tijdstippen domineren. Dat wordt vooral problematisch als de subculturen samengaan met een verhoogde onveiligheid, bijvoorbeeld door het aantrekken van drugscriminaliteit.

Een substantiële vermindering van de algemeen toegankelijke openbare ruimte kan het gevolg zijn wanneer de subculturen in combinatie optreden met ontwikkelingen die hiervoor in para-

graaf § 7.6.3 zijn besproken. Het is zeer wel denkbaar dat de openbare ruimte van sommige steden wordt opgedeeld in subculturele gebieden (in de centra of rond congres- en festivalterreinen) en in een aantal etnische gebieden. Indien dominantie van delen van de stad door etnische culturen, armoedeculturen en subculturen, andere gebruikers afstoot, krimpt de stedelijke openbare ruimte de facto in.

7.6.5 *De stad als politieke federatie van clubs: institutioneel burgerschap*⁴

Reeds verschillende malen is in dit hoofdstuk benadrukt dat de basis voor een sterk politiek en stadsgeoriënteerd burgerschap, waarbij het stadsburgerschap zelf als bindende *civil religion* functioneert, door het moderniseringsproces is uitgehold. Dat de stedelijke gemeenschap als zodanig ooit nog het 'club'-karakter van de vroegmoderne tijd zal herwinnen, is daarom vrijwel uitgesloten. Desalniettemin hebben burgers bijna dagelijks met vele instituties te maken die in mindere of meerdere mate een clubkarakter hebben, zoals scholen, woningbouwverenigingen (die de laatste jaren helaas steeds minder vereniging en steeds meer bedrijf zijn geworden), winkeliersverenigingen, maar ook verenigingen als de Vrienden van het Rijksmuseum. Daarnaast zijn er vele instituties die weliswaar geen clubs in de strikte zin des woords zijn, maar wel plaatsgebonden zijn en frequent bezocht worden door burgers, zoals politiebureaus, huisartsenpraktijken, sommige bedrijven. Enkele van deze instituties zijn bovendien sterk verankerd in de openbare ruimte en hebben er belang bij deze veilig en algemeen toegankelijk te houden. Deze verschijnselen worden doorgaans door politiek filosofen over het hoofd gezien, omdat zij alleen op de relaties tussen burgers en politieke instituties letten. Uitzondering onder de politiek filosofen zijn de uit de Verenigde Staten stammende communitaristen. Zij hechten veel belang aan maatschappelijke instituties als bronnen van gemeenschappelijkheid, die boven de specifieke groepsbelangen en etnische scheidslijnen uitgaan (Etzioni 1993: 134-160).

Een institutioneel uitgangspunt zou een herwaardering betekenen van het burgerschapsbegrip. We kennen tot nu toe alleen een politiek burgerschapsbegrip via het kiesstelsel, dat is ingedeeld naar de plaats waar iemand woont. Maar 'ergens wonen' stond vroeger doorgaans ook voor in diezelfde plaats werken of een bedrijf hebben, recreëren, inkopen doen, een school zoeken voor de kinderen. Die situatie bestaat niet meer. De pendelaar die in Monnickendam woont en in Amsterdam werkt, maakt tegelijkertijd deel uit van de Amsterdamse economische gemeenschap en van de woongemeenschap Monnickendam. Dat dubbele burgerschap geldt ook voor de winkelier in het centrum van Utrecht met een woning in Maarssen, of voor de kunstliefhebber uit Haarlem die een groot deel van zijn tijd in Amsterdamse galerieën en musea doorbrengt.

Deze spreiding van ruimtelijke bindingen kan op twee manieren worden bekeken. Vanuit de politiek-bestuurlijke structuren gezien is er sprake van een verminderde plaatsgebondenheid. Vanuit sociaal-ruimtelijk perspectief is er sprake van een spreiding van ruimtelijke bindingen, die echter tegelijkertijd een verveelvuldiging is. Dat laatste perspectief levert een offensieve visie op het stadsburgerschap. Waarom niet, in plaats van een wanhopig uitbreiden van de territoriale autoriteit via bestuurlijke schaalvergrotingen, een dubbel of driedubbel burgerschap ingevoerd, waarbij de soevereiniteit veel meer per domein is geregeld? Wat is er tegen bijvoorbeeld de invoering van een 'economisch burgerschap' van degenen die in Amsterdam werken of een zaak hebben? Of een cultureel burgerschap van frequente museumbezoekers? Dat zou een veel flexibeler en offensiever antwoord bieden op de 'open steden' en de deeltijdburgers met hun fluïde netwerken dan de moeizame territoriale aanpassingen van de overheid. Met een dergelijk stelsel van semi-soevereine domeinen kan een stad bovendien veel gemakkelijker een eigen identiteit vormgeven dan via de eenheidsworst van het openbaar bestuur.

Voor de stad als politieke gemeenschap zou dat betekenen dat er naast het bestaande systeem van directe representatie een soort federatief systeem zou ontstaan; de stad als federatie van 'clubs' van burgers, die niet altijd in die stad behoeven te wonen, maar wel institutioneel aan die stad zijn gebonden, bijvoorbeeld via hun werk. De meeste van deze instituties zijn verankerd in de stedelijke openbare ruimte. Voor die ruimte heeft dat in potentie tot gevolg dat het institutionele belang bij het openbaar en veilig houden ervan wordt versterkt.

Winkeliers hebben er immers belang bij dat de openbare ruimte veilig is voor hun klanten, scholen voor hun kinderen, woningbouwverenigingen voor hun leden.

In het huidige politieke klimaat zijn er tegenstrijdige tendensen vast te stellen ten opzichte van deze plaatsgebonden stedelijke basisinstituties. Enerzijds lijkt er door projecten als sociale vernieuwing en grotestedenbeleid wat meer aandacht te komen voor het belang van deze instituties, anderzijds worden steeds meer instituties gedwongen zich bedrijfsmatig te gaan gedragen, zoals het geval is bij de woningbouwverenigingen. Dat laatste is funest voor het idee van het institutionele burgerschap: een klant heeft een andere relatie met de organisatie dan een lid. Voor de realisatie van het idee van een stad als federatie van clubs van burgers is bovendien meer nodig. Daarvoor is niet alleen het lokale burgerschap aan herziening toe, maar zal naar alle waarschijnlijkheid ook de relatie tussen centrale en lokale overheid opnieuw moeten worden beschouwd. Op de langere duur zou ook een herziening van het kiesrecht kunnen worden overwogen; werknemers van bedrijven of leden van verenigingen zouden een 'deelsstem' in lokale verkiezingen kunnen krijgen, of mee kunnen stemmen in bepaalde lokale referenda. Dat zou een formalisering zijn van het deeltijdburgerschap van de stad, dat zij de facto al uitoefenen. Voor het Nederlandse bestuurlijke stelsel zijn dat forse stappen, die echter waarschijnlijk wel meer zoden aan de dijk zullen zetten dan de eindeloze zoektocht naar de burger via territoriale schaalveranderingen als de stadsprovincie of de stadsdeelraad.

7.7 Tot slot

Dit hoofdstuk is geschreven vanuit de overtuiging dat de kwaliteit van de stedelijke openbare ruimte niet alleen wordt bepaald door de fysieke vormgeving, maar vooral door het gebruik dat er door stadsbewoners en buitenstaanders van wordt gemaakt. Eén van de belangrijkste determinanten van dat gebruik is de institutionele verankering van de stedelijke politieke gemeenschap. In de vroegmoderne, relatief gesloten stad werden de kaders van het gedrag in de openbare ruimte bewaakt door een concentratie van politieke macht bij de stadsbesturen en door een stedelijke *civil religion*. Schaalvergroting op het politieke en sociale vlak heeft de stad open gemaakt, terwijl de stedelijke *civil religion* is uitgedund tot een sterk geformaliseerd nationaal burgerschap. Naast het enorm toegenomen beslag van het verkeer op de stedelijke openbare ruimte, is de neiging tot privatisering een belangrijke bedreiging: privatisering door subculturen, door gettoachtige buurten, door privaat bewaakte winkelcentra en woonbuurten. Die ontwikkelingen dragen het gevaar in zich de algemeen toegankelijke openbare ruimte te doen inkrimpen. Daarom is in de vorige paragraaf wat uitvoeriger stilgestaan bij een mogelijk alternatief: een hernieuwde verankering van het burgerschap in de stedelijke instituties die van belang zijn en blijven voor het fysieke verblijf van burgers in de openbare ruimte. Voor de overheid gaat het dan naast de klassieke zorg voor de fysieke kwaliteit van het stadsgebied primair om de versterking van de instituties die de stedelijke openbare ruimte bevolken. Het 'naar de markt duwen' van deze instituties is uit dat oogpunt contraproductief.

Noten

- ¹ Zie voor een omschrijving van dit begrip Walzer (1997: 76); het begrip is oorspronkelijk door Rousseau de wereld ingebracht als *religion civile* (Rousseau 1977 boek IV: hoofdstuk 8).
- ² Neorepublikeinen als Van Gunsteren hanteren dan ook het uitgangspunt dat het primaat van het publieke burgerschap geen vanzelfsprekendheid meer is. Het individuele karakter van het publieke burgerschap zou ondersteund moeten worden door institutionele verankeringen in de *civil society* (Van Gunsteren 1994).
- ³ Zie bijvoorbeeld de bundel van Kreukels en Simonis (1988), waar alleen de inleiding verwijst naar de openbare ruimte, terwijl de rest van de bundel gaat over het publieke domein als onderdeel van de verzorgingsstaat.
- ⁴ Het begrip 'institutioneel burgerschap' is in Nederland eerder geïntroduceerd door Mark Bovens. De invalshoek van Bovens was een andere dan de mijne. Bovens wilde met dat begrip de individuele burgerrechten binnen bedrijven en instellingen bespreekbaar maken (zie o.a. Bovens 1992), terwijl het mij eerder gaat om het omgekeerde: het uitbreiden van democratische bevoegdheden in de maatschappij via het lidmaatschap van organisaties.

Literatuur

- Amin (1997)
S. Amin. Placing globalization. In: Theory, culture & society (1997) Vol. 14/2 (123-137).
- Bahrtdt (1974)
H.P. Bahrtdt. Die moderne Großstadt. München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1974 (oorspr. 1961).
- Barringer (1997)
D. Barringer. The new urban gamble. In: The American prospect 34 (1997) (28-24)
(<http://epn.org/prospect/34/barrfs.html>).
- Bovens (1992)
M.A.P. Bovens. De republiek der rechtspersonen: over burgerschap van en binnen organisaties. In: H.R. van Gunsteren en P. den Hoed (red.). Burgerschap in praktijken 1. Den Haag: WRR/Sdu, 1992 (14-56).
- Burke (1991)
P. Burke. Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw. Amsterdam: Agon, 1991.
- Etzioni (1993)
A. Etzioni. The spirit of community. New York: Crown Publishers, 1993.
- Van Gunsteren (1994)
H.R. van Gunsteren. Burgers tussen politiek en *civil society*. In: P. Dekker (red.). Civil society. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994 (129-139) (Cahier 110).
- Gurr en King (1987)
T.R. Gurr en D.S. King. The state and the city. Basingstoke/London: MacMillan, 1987.
- De Haan (1993)
I. de Haan. Zelfbestuur en staatsbeheer. Amsterdam: AUP, 1993.
- Jacobs (1994)
J. Jacobs. The death and life of great American cities. Harmondsworth: Penguin, 1994 (oorspr. 1961).
- Knippenberg en De Pater (1997)
H. Knippenberg en B. de Pater. De eenwording van Nederland. Nijmegen: SUN, 1997.
- Kreukels en Simonis (1988)
A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.). Publiek domein. Amsterdam/Meppel: Boom, 1988.
- Mat (1998)
Joke Mat. Wildgroei. In: NRC Handelsblad, 16-5-1998.
- Metz (1996)
Tracy Metz. Het knusse utopia. In: NRC Handelsblad, 6-4-1996.
- Meurs en Agricola (1998)
P. Meurs en E. Agricola (red.). Brazilië, laboratorium van architectuur en stedenbouw. Rotterdam: NAI, 1998.
- Rawls (197)
J. Rawls. A theory of justice. Oxford: Osford University Press, 1972.
- Rawls (1993)
J. Rawls. Political liberalism. New York: Columbia University Press, 1993.
- Rousseau (1977)
J. Rousseau. Het maatschappelijk kontrakt, of beginselen van het politiek recht. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1977 (oorspr. 1762).
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1998.
- Sennett (1978)
R. Sennett. The fall of public man. New York: Vintage 1978 (oorspr. 1974).
- Van Stokkom (1992)
B. van Stokkom. De republiek der weerbaren. Houten/Amsterdam: Bohn Stafleu Van Loghum/WBS, 1992.
- De Swaan (1989)
A. de Swaan. Zorg en de staat. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
- Tesser et al. (1995)
P.T.M. Tesser, C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer en H.C. van der Wouden. Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1995 (Cahier 123).
- Tilly (1992)
Charles Tilly. Coercion, capital, and European states, AD 990-1990. Cambridge/Oxford: Blackwell, 1992.
- Van Tijn (1965)
Th. van Tijn. Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1965.
- Veldheer (1994)
V. Veldheer. Kantelend bestuur. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994 (Studie 20).
- Walzer (1983)
M. Walzer. Spheres of justice. New York: Basic Books, 1983.
- Walzer (1997)
M. Walzer. On toleration. New Haven/London: Yale University Press, 1997.

Van der Woud (1987)

A. van der Woud. Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam: Meulenhof, 1987.

Van der Wouden (1996)

R. van der Wouden. De bekleemde stad. Grootstedelijke problemen in demografisch en sociaal-economisch perspectief. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996 (Cahier 126).

Zijderveld (1983)

A.C. Zijderveld. Steden zonder stedelijkheid. Een cultuursociologische studie van een beleidsprobleem. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.

Zijderveld (1996)

A.C. Zijderveld. De stedelijkheid van Rotterdam. In: A.C. Zijderveld (red.). Rotterdam naar 2005. Kampen: Kok Agora, 1996 (79-97).

Zijderveld (1998)

A.C. Zijderveld. A theory of urbanity. New Brunswick/London: Transaction Publishers, 1998.

8 Stedelijke landschappen

Over de openbare ruimte in de postindustriële stad

Jack Burgers

8.1 Inleiding

Wanneer men de relevante sociologische literatuur bekijkt, wordt al snel duidelijk dat het lastig is greep te krijgen op wat wel 'openbare ruimte' wordt genoemd. Daarvoor zijn minstens twee oorzaken aan te geven. De eerste is dat openbare ruimte en de gebeurtenissen die daarin plaatsvinden veelal niet naar een specifieke institutionele sfeer verwijzen. De sociale wetenschap is bovenal gefixeerd op de sociale realiteit voorzover die gevormd en ingericht is door allerlei instituties, zoals bedrijven, scholen, gezinnen en huishoudens, ziekenhuizen, overheden enzovoort. Menselijk verkeer dat plaats heeft buiten deze regulerende instituties is veel minder vaak onderwerp van analyse geweest (vgl. Maffesoli 1996). Het heeft er de schijn van dat de werkelijkheid buiten de instituties als een restcategorie wordt beschouwd, die ofwel een louter instrumenteel karakter draagt - een verkeersfunctie: mensen die op weg zijn van de ene institutionele context naar de andere - ofwel zulke idiosyncratische trekken vertoont dat een sociaal-wetenschappelijke analyse niet op zijn plaats lijkt. In beide gevallen komt het erop neer dat het gaat om gedragingen die sociale betekenis¹ lijken te ontberen. De tweede oorzaak waardoor het moeilijk is gedrag in de openbare ruimte te beschrijven, is dat het concept van 'openbare ruimte' niet gemakkelijk te definiëren is. Vanzelfsprekend worden veel sociaal-wetenschappelijke begrippen gekenmerkt door een rafelige rand waardoor begrenzingen moeilijk te geven zijn, maar voor 'openbare ruimte' geldt dat toch sterker dan voor de meeste andere theoretische noties. In dit opzicht is er een parallel met het begrip 'stad', dat door eenzelfde soort onbepaaldheid gekenmerkt wordt. Al vanaf haar oorsprong als wetenschappelijke discipline (vgl. Burgers 1994), is het voor de stadsociologie nogal problematisch gebleken haar object ten opzichte van andere sociaal-wetenschappelijke specialisaties af te bakenen. Gaat het om een fysiek-ruimtelijke categorie? Een bestuurslaag? Een levensstijl? Al deze dingen samen? Hetzelfde soort vragen laat zich ook stellen met betrekking tot de notie van 'openbare ruimte'. Gaat het om een plek? Een sfeer? Beide?

De relatieve onbepaaldheid van 'openbare ruimte' heeft geleid tot twee, nogal uiteenlopende, onderzoeklijnen. Aan de ene kant zijn er cultuursociologische beschouwingen die algemeen en breed van karakter zijn, langere historische perioden omvatten en waarin in grote trekken een analyse van 'stedelijkheid' in de westerse wereld, of zelfs van de gehele westerse cultuur wordt geboden. De klassieke werken van Weber en Simmel over de stad uit het begin van deze eeuw kunnen daartoe worden gerekend (zie Weber 1976; Simmel 1957), maar ook de meer recente van Hans Paul Bahrdt (1961) en Richard Sennett (1978) over de sociogenese van de scheiding tussen de openbare en private sfeer. In het Nederlandse taalgebied kan gewezen worden op Zijdevelds beschouwing over steden en stedelijkheid (1983) en bijvoorbeeld op het essay van Burgers en Oosterman (1992) over verschillende historische kwaliteiten en betekenissen van openbare ruimte.

Aan de andere kant zijn er de zeer minutieuze studies van menselijke gedragingen in specifieke ruimtelijke settings in steden - straten, pleinen, stationshallen enzovoort - waarbij gekeken wordt naar patronen en regelmatigheden in gedrag. Hierbij kan worden gedacht aan het werk van Erving Goffman (1971) over territoriumgedrag, meer in het algemeen aan onderzoek naar *personal space*, het gedrag van specifieke groepen of categorieën in bepaalde ruimtelijke situaties, zoals kinderen op speelplaatsen, en de prachtige studie van William

Whyte (1988) van gedrag van mensen op pleinen, in straten, parken et cetera. Deze lijn van onderzoek poogt vaak aanwijzingen te geven voor de meest ideale inrichting van straten, pleinen en andere stedelijke ruimten.

In deze bijdrage wordt voor een andere invalshoek gekozen. Ontwikkelingen in de openbare ruimte worden hier niet in de eerste plaats gekoppeld aan algemene culturele transformaties, noch verbonden met minutieus onderzoek naar gedragingen van mensen in stedelijke ruimten. Hier wordt de nadruk gelegd op enkele belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen die zich de afgelopen decennia hebben voorgedaan in de grote steden in de westerse wereld. Die ontwikkelingen worden bekeken op hun consequenties voor inrichting, gebruik en beleving van de stedelijke ruimte. Hoewel er natuurlijk discussie gaande is over welke factoren als bepalend kunnen worden beschouwd voor de recente geschiedenis van de steden, kan in ieder geval van de volgende zes worden gesteld dat zij ruime aandacht hebben gekregen op het terrein van de stadsstudies.

In de eerste plaats is dat het proces van de economische herstructurering, waarbij, kort gezegd, industriële werkgelegenheid afneemt en het aantal banen in de dienstensector in aantal groeit.

In de tweede plaats moet gewezen worden op de toename van de migratie. Behalve een economische betekenis, heeft de notie van 'globalisering' of 'mondialisering' ook betrekking op de groei van de langeafstandsmigratie. Grote steden zijn vaak de bestemming van die migratiestromen.

In de derde plaats is er de laatste jaren - in samenhang met de twee vorige punten - veel aandacht besteed aan sociale stratificatie en sociale ongelijkheid in steden. De opkomst van de nieuwe stedelijke middenklasse en de marginalisering van delen van de stedelijke bevolking hebben aanleiding gegeven tot interessante discussies.

In de vierde plaats heeft de crisis van de verzorgingsstaat gevolgen gehad voor bestuurlijke verhoudingen, in het bijzonder waar het gaat om de relatie tussen centrale en lokale overheden. De tekorten van de staat in de jaren zeventig en tachtig zorgden ervoor dat steden minder dan voorheen een beroep konden doen op steun van de centrale overheid en zo werd de crisis van de verzorgingsstaat voor een belangrijk deel afgewenteld op het lokale bestuur.

In de vijfde plaats is aandacht besteed aan de demografische ontwikkelingen met betrekking tot huishoudensvorming. Steden zijn steeds meer de woonplaats geworden van kleine - soms de kleinst mogelijke - huishoudens.

In de zesde en laatste plaats is er veel aandacht geweest voor het stedelijke revitaliseringsproces dat zich heeft voltrokken en zich voornamelijk - maar niet alleen - heeft gemanifesteerd in het toegenomen belang van de recreatieve betekenis van steden.

De genoemde ontwikkelingen hebben in onderling verband - er is geen sprake van een één-op-éénverhouding in de zin dat elke ontwikkeling met één landschap verbonden kan worden - geleid tot het ontstaan van wat 'postindustriële' stedelijke landschappen genoemd zouden kunnen worden. In het navolgende onderscheid ik zes van die landschappen. In de achtereenvolgende paragrafen zal ik steeds één zo'n landschap beschrijven en het plaatsen in het kader van de zojuist aangestipte ontwikkelingen.

8.2 Geërecteerde openbare ruimte: landschappen van economische en bestuurlijke potentie

Eén van de meest ingrijpende stedelijke ontwikkelingen gedurende de laatste decennia is de sterke groei van de dienstensector. De opkomst van een postindustriële economie in de geavanceerde westerse economieën heeft zich het meest pregnant voorgedaan in de steden. In de pogingen het verschijnsel 'stad' te duiden en te definiëren, is van oudsher benadrukt dat

steden kunnen bestaan op grond van een agrarisch surplus, dat wil zeggen dat mensen van buiten de stad voor de voedselvoorziening zorgen. Steden kennen daarom van oudsher een relatief gering aantal mensen dat actief is in het agrarisch bedrijf. Inmiddels zijn we in een stadium gekomen waarin we steden zouden kunnen definiëren als nederzettingen die, behalve door een agrarisch surplus, ook bestaan op grond van een industrieel surplus en daarom ook steeds meer gekenmerkt worden door een relatief gering aantal mensen dat werkzaam is in de industrie. Er zijn natuurlijk wel verschillen tussen steden onderling als het gaat om het aandeel van de dienstensector in de stedelijke economie, maar zelfs voor steden met een uitgesproken industrieel verleden en een stagnerende werkgelegenheidsontwikkeling, in Nederland bijvoorbeeld Rotterdam (zie Odé en Hezemans 1997: 20), geldt dat in veel gevallen de meerderheid van de beschikbare arbeidsplaatsen te vinden is in de dienstensector. De groei van de dienstensector is uiterst zichtbaar in het moderne stadsbeeld. In combinatie met de economische hausse van de jaren negentig heeft die groei geleid tot een 'Manhattanisering' van steden. Na de grote investeringen in de binnenstedelijke infrastructuur van de jaren zestig en vroege jaren zeventig, de stadsvernieuwing van de jaren zeventig en tachtig, zijn we aan het eind van de jaren tachtig en aan het begin van de jaren negentig geconfronteerd met nieuwe publieke en private investeringen in stedelijk vastgoed, die het uiterlijk van de steden ingrijpend veranderd hebben. Deels hebben die investeringen plaatsgevonden in en rond de stadscentra - zoals onder meer in Rotterdam en Den Haag - deels ook aan de stadsranden, waardoor zogenoemde *edge cities* (vgl. o.m. Garreau 1991) tot ontwikkeling zijn gekomen - zoals onder meer in Amsterdam-Zuidoost en de Utrechtse Uithof. Prestigieuze wolkenkrabbers die zich parmantig spiegelen in elkaars glas zijn niet langer voorbehouden aan de Noord-Amerikaanse steden.

In termen van maatvoering en schaal hebben veel steden een metamorfose doorgemaakt. De kantoortorens hebben nieuwe stedelijke landschappen gegenereerd die een uitdrukking zijn van een nieuwe economische werkelijkheid (vgl. Zukin 1991). In het vormgeven van de economische landschappen staat in veel gevallen *impression management* centraal. Waar bij de sociale betekenis van de architectuur van de industriële stad vooral de disciplinerende functie is benadrukt ten aanzien van degenen die erin moesten leven of werken (vgl. Foucault 1989), kan van de architectuur van de postindustriële stad gesteld worden dat die op de eerste plaats de bedoeling heeft kracht en soliditeit uit te drukken voor de buitenstaander en de bezoeker. De strenge blik van de discipline is vervangen door de arrogante oogopslag van het succes. Steeds minder zijn economische activiteiten afhankelijk van het lokale arbeidsaanbod, waardoor de noodzaak tot regulering en sociale compromissen sterk is verminderd (vgl. Wilterdink 1993). De negatieve sociale kant van de postindustriële samenleving wordt meer gekenmerkt door exclusie dan exploitatie (vgl. Burgers en Kloosterman 1996). De architectuur van de postindustriële stad is eerst en vooral gericht op representatie en prestige. In een steeds verder mondialiserende economie moeten lokale activiteiten steeds meer aangezet worden om internationaal te worden waargenomen. Stedelijke overheden proberen door middel van zo prestigieus mogelijke architectonische objecten te laten zien dat zij serieus genomen dienen te worden als vestigingsplaats voor economische bedrijvigheid. Hoe indrukwekkender de skyline is, hoe indrukwekkender de stedelijke economische potentie lijkt. In dit opzicht lopen de belangen van het stedelijke bestuur en het bedrijfsleven parallel, want ook voor bedrijven geldt dat imposante architectuur de indruk van economische kracht suggereert. Het is dan ook niet verrassend dat er gemakkelijk coalities totstandkomen tussen lokaal bestuur en kapitaalkrachtige ondernemingen als het gaat om het realiseren van nieuwe bedrijfsruimte.

Afgezien van de additionele werkgelegenheid die bestuurders op die manier direct proberen te genereren, hopen zij door middel van een architectonisch en stedenbouwkundig *multiplier effect* additionele werkgelegenheid aan te trekken door te suggereert een economische toplocatie te zijn.

De stedelijke daadkracht die moderne architectuur moet uitdrukken blijft niet beperkt tot het bedrijfsleven, maar is ook steeds meer terug te vinden in de gebouwen waarin de lokale overheden zetelen. In dit verband is het van belang dat de crisis van de verzorgingsstaat van de jaren zeventig en tachtig geleid heeft tot een decentralisering van de verantwoordelijkheden en bevoegdheden. De fiscale crisis is voor een belangrijk deel doorgeschoven naar lagere overheden, waardoor de economische crisis als het ware is 'gelokaliseerd' (Dear 1981). Steden zijn daarmee meer aangewezen geraakt op eigen initiatief en partners in de marktsector. Dat heeft tot gevolg gehad dat steden zich hebben moeten aanpassen in hun beleid en hun representatie. In plaats van klagen bij de centrale overheid over gebrek aan financiële middelen voor het oplossen van klemmende lokale problemen, moeten steden nu vooral de rol spelen van locaties die op allerlei terreinen hoogwaardige voorzieningen te bieden hebben. Dit fenomeen is duidelijk zichtbaar in de *city marketing* en de stadspromotie, waarin hoog wordt opgegeven van de lokale kwaliteiten (vgl. Burgers 1990a). Behalve door middel van instellingen voor public relations en glossy documentatiemateriaal, wordt ook door middel van nieuwe bouwwerken waar de stedelijke administratieve centra in worden ondergebracht, uitdrukking gegeven aan lokale potenties. En net als het geval is bij de meer succesvolle commerciële vormen van dienstverlening, leidt ook hier een architectuur van viriliteit tot een geërecteerde ruimte van zo hoog mogelijke gebouwen.

8.3 Geëtaleerde ruimte: landschappen van verlokking en verleiding

De massiviteit van het moderne kantoor staat enigszins in contrast met de abstracte productieprocessen die daar in veel gevallen in plaatsvinden, te weten het verzamelen, bewerken en distribueren van informatie. Net als de vorige grote economische transformatie - van agrarische naar industriële samenleving - wordt die waarvan we nu getuige zijn - van industriële naar dienstensamenleving - gekenmerkt door veranderingen in het materiaal dat voorwerp van productie is (vgl. Castells 1989). Een steeds groter wordend deel van de werkzame beroepsbevolking 'bewerkt' data, in plaats van materiële objecten. Dat heeft ook een verandering teweeggebracht in de beroepsstructuur. Behalve het aanzicht van de steden, heeft de groei van de dienstensector ook gezorgd voor een verandering van het dominante type werknemer in de stad. Over de hele linie is de veranderende stedelijke werkgelegenheidsstructuur gepaard gegaan met een dubbel proces van *upgrading*. In de eerste plaats is het aantal banen waarvoor hogere opleidingen worden gevraagd gestegen en die waarvoor weinig of geen scholing wordt gevraagd gedaald. Bovendien zijn de kwalificaties van werkende personen toegenomen, gemiddeld meer nog dan de functievereisten van de beschikbare banen (vgl. Odé en Hezemans 1997). Gestegen opleidings- en beroepsniveaus hebben geleid tot het ontstaan van een nieuwe middenklasse die voor een groot deel bestaat uit mensen die wel *symbolic analysts* zijn genoemd (Reich 1992). Zij vormen de voorhoede van de dienstestad, de mensen die werken met ideeën, concepten, data, kortom, met abstracties. Zij vinden emplooi in de ambtelijke en bestuurlijke organisaties van de overheid, zij hebben leidinggevende of ontwikkelingsfuncties in het bedrijfsleven, zijn zelfstandig adviseur, werkzaam in de wereld van reclame en marketing, het wetenschappelijk onderzoek en de automatisering, de instellingen van financiële en juridische dienstverlening, het onroerend goed, de journalistiek en de sector van de kunst en cultuur. De aard van hun werk brengt de behoefte met zich mee aan directe contacten met collega's en verwante beroepsbeoefenaren, waartoe een stedelijke

context natuurlijk allerlei mogelijkheden biedt. Deze stedelijke werknemers hebben vaak te maken met vloeiende overgangen tussen werk en vrije tijd. De contacten die zij leggen en onderhouden, vinden behalve in de vergaderruimten van hun bedrijfsgebouwen, ook plaats in cafés, restaurants, ontmoetingsruimten in de buurt van verkeersknooppunten, enzovoort. Die contacten variëren van expliciet afgesproken en nauwkeurig geregisseerde vergaderingen tot toevallige ontmoetingen op locaties waar men geestverwanten, beroepsgenoten en andere relevante anderen treft. Veel *symbolic analysts* hebben door de aard van hun werkzaamheden vaak flexibele werktijden. Daarmee zijn zij ook op andere dan de gebruikelijke tijden - voor en na het werk en in de lunchpauze - buiten hun kantoren te vinden.

Behalve in direct verband met hun werkzaamheden, dragen leden van de nieuwe middenklasse nog op een andere manier bij aan de levendigheid van de stedelijke publieke ruimte. Door hun levensstijl geven zij een belangrijke impuls aan het stedelijke uitgaansleven in de brede zin van het woord. Veel leden van de nieuwe middenklasse worden gekenmerkt door een relatief ruime bestedingsruimte maar een krap tijdsbudget. Die combinatie leidt tot een ontwikkeling waarin, vergelijkbaar met wat in het bedrijfsleven wel gebeurt (vgl. Harvey 1989), een deel van de activiteiten wordt uitbesteed, in dit geval een *out-sourcing* van huishoudelijke activiteiten. De explosieve groei in de horeca - in de periode 1979-1990 kwamen er in deze sector over heel het land 58.000 arbeidsplaatsen bij (Kloosterman en Elfring 1991) - kan daar voor een belangrijk deel op worden teruggevoerd. Maar behalve in de sfeer van de horeca, is de opkomst van de nieuwe middenklasse ook zichtbaar in andere ontwikkelingen die zich in de detailhandel hebben voorgedaan. Steden zijn meer dan ooit consumptieparadijzen geworden. Het concept van de exclusieve winkelpassage die de negentiende-eeuwse stedelijke elite een keur van specialiteiten bood in een veilige en gereguleerde setting (vgl. Benjamin 1983; Burgers 1990b), heeft aan het eind van de twintigste eeuw een nieuwe impuls gekregen en is terug te vinden in een veelvoud van al dan niet overdekte winkelconcentraties, zoals *mega-malls*, woonboulevards, passages, warenhuizen, 'koopgoten' en wat dies meer zij. Behalve van een toegenomen koopkracht bij een groter deel van de stedelijke bevolking of bij degenen die de steden bezoeken, zijn die consumptieparadijzen ook uitdrukking van het feit dat mensen in de abstracte dienstensamenleving hun identiteit steeds meer ontlenen aan hun levens- en consumptiestijl dan aan hun beroepsactiviteiten. Globalisering van economie en cultuur heeft ertoe bijgedragen dat specialiteiten op allerlei terreinen beschikbaar en gevraagd zijn. De drang tot onderscheiding en distinctie (Bourdieu 1986) heeft daardoor geleid tot de paradox van een vrijwel onbepaalde beschikbaarheid van *limited editions*: op lokaal stedelijk niveau is de heterogeniteit van te verkrijgen producten van allerlei soort sterk gestegen, maar die toegenomen heterogeniteit heeft zich in alle steden gemanifesteerd en veelal op exact dezelfde wijze. Steden zijn daarmee, zeker wat betreft de verlokkingen die de detailhandel te bieden heeft, homogener geworden in de heterogeniteit van het gebodene; zij convergeren als het gaat om de aard en omvang van de verscheidenheid van hun consumptieve voorzieningen.

Behalve voor materiële producten, biedt de geëtaleerde ruimte van de stad ook de mogelijkheid tot zelfpresentatie en de sociaal geaccepteerde vorm van exhibitionisme die 'dandyisme' heet. Voorzieningen in de sfeer van het amusement, horeca en dergelijke zijn niet alleen functioneel van belang, zij dienen ook als ontmoetingsplaats voor allerlei statusgroepen en leeftijdscategorieën. De socioloog Featherstone (1990) heeft gesuggereerd dat in de postmoderne samenleving iedereen 'teenager' is geworden. Dat lijkt in ieder geval te kloppen voor de sfeer van de primaire relaties. Echtgenoten zijn maatjes geworden en monogaam kan men inmiddels 'serieel' zijn. Omdat de relatiemarkt nauwelijks 'ontgeografiseerd' (Burgers 1988), van ruimte los gemaakt, kan worden - direct fysiek contact is er immers de kern van - krijgt de stedelijke openbare ruimte ook steeds meer een erotische functie. Verschillende stedelijke voorzieningen, variërend van café tot galerie, vormen even zovele trefpunten waar men, met

enige kennis van de stad, maatschappelijke soortgenoten en dus potentiële partners tegen kan komen. Vooral voor de stedelijke eenpersoonshuishoudens dient de openbare ruimte als ontmoetingsplaats. Maar ook voor paren zonder kinderen is de stedelijke openbaarheid van belang als plaats voor uitwisseling van ideeën en het onderhouden van vriendschappelijke relaties. De grotere dynamiek in huishoudensvorming heeft de stedelijke openbare ruimte een huiskamerfunctie gegeven. Waar de leden van het kerngezin elkaars gezelschap zoeken aan de huiskamertafel, treffen de leden van de kleine huishoudens die de steden in toenemende mate bevolken elkaar in cafés, restaurants, galerieën en andere uitgaansgelegenheden. Onderzoek heeft aangetoond dat uitgaansgelegenheden die pal naast elkaar gelegen zijn, een grote mate van differentiatie kunnen tonen in termen van publieksgroepen (Oosterman 1993). Die differentiatie biedt mogelijkheden tot identificatie en allerlei vormen van contact. Cultuursociologen hebben benadrukt dat in de contemporaine stad identiteit veel meer langs de lijnen van levensstijlen en consumptiepatronen gestalte krijgt dan op grond van positie in het arbeidsbestel.

De stad is de locatie van de verlokking en de verleiding. Op meer plekken dan ooit tevoren wordt het stedelijke consumptieve assortiment in uitnodigende vitrines gepresenteerd. Sandwichborden op trottoirs kondigen in kapitalen aan tegen welke prijs welk dagmenu geboden wordt, terrassen nemen een steeds groter deel van de openbare ruimte in terwijl het desondanks steeds moeilijker wordt een vrij tafeltje te vinden, aan de ingang van warenhuizen geven plattegronden en alfabetisch gerangschikte overzichtsborden aan waar welke producten aangetroffen kunnen worden, *hand-outs* en folders moeten de aandacht vestigen op weer een bijzondere aanbieding en bij nacht maken steeds zwaarder uitgevoerde rolluiken duidelijk hoe waardevol en gewild de waar is die in de geëtaleerde ruimte van de stad is uitgestald.

8.4 Geëxalteerde ruimte: landschappen van opwinding en extase

De consumptieve verleiding van de geëtaleerde ruimte van de stad beoogt natuurlijk een zekere mate van opwinding teweeg te brengen. Maar veel meer dan in de utopia's van de consumptie, kan ruim baan worden geboden aan gevoelens van extase op die plaatsen waar de roes, de verrukking en het spektakel centraal staan en de zinnen direct gestreeld worden. Al geruime tijd wordt erop gewezen dat de steden steeds meer het karakter krijgen van pretparken. In de Verenigde Staten is gesproken van 'Disneylandization' van de steden (vgl. Zukin 1991) en ten onzent heeft de cultuursocioloog Zijdeveld het gehad over de 'Eftelingisering' van de steden. Waar de negentiende-eeuwse stedelijke bestuurders nog zo veel mogelijk probeerden allerlei als gevaarlijk beschouwde vormen van vermaak en vertier te bestrijden door middel van een breed ingezet beschavingsoffensief, zo is er nu een sterke aandrang zo veel mogelijk de vermakelijke kanten van de stad te benadrukken (Burgers 1992). De plaatsen die dienen tot zinnelijk genot zijn divers van karakter. Het meest direct en ongegeneerd worden de zinnen geprikkeld op die plaatsen waar de ruimte is geërotiseerd. Raamprostitutie - geëtaleerde seks - seksclubs en -shops, trefpunten voor homoseksuelen, *live acts* en *peep-shows* - de McDonalds van de erotiek (Ritzer 1993: 8) - zijn in aantal en zichtbaarheid toegenomen. Er wordt meer getolereerd en in sommige gevallen is de seksindustrie zo geaccepteerd geraakt dat ze inmiddels als een stedelijke aanwinst wordt gepresenteerd; de rosse buurt van Amsterdam wordt in toeristische gidsen al geruime tijd aangeduid als het *cosy red-light district*, een attractie die zonder gêne kan worden bezichtigd - feitelijk bezoeken is misschien nog even wat anders.

Het erotische stedelijke landschap is gedifferentieerd naar uiteenlopende seksuele voorkeuren. Zoals sommige heteroseksuele mannen een cognitieve kaart met zich meedragen waarop de coördinaten adressen van prostituees aangeven - door Ischa Meijer (1980) ooit treffend

'hoerenatlas' genoemd - zo hebben homoseksuelen soms een scherp beeld van de plekken, steden en tijdstippen waar zij mensen met eenzelfde seksuele voorkeur kunnen treffen. En ook hier geldt, zij het in veel mindere mate dan voor prostitutie het geval is, dat er hier en daar sprake is van een acceptatie van ruimtegebruik met een homoseksueel tintje. Amsterdam en San Francisco zijn alleen maar de bekendste voorbeelden in dit verband. De inrichting van de Amsterdamse Westermarkt tot 'homo-monument' in 1987 kan als een hoogtepunt worden gezien van de claim van homo's zich als zodanig in het openbaar te mogen manifesteren (Duyves 1992: 80). Maar er zijn natuurlijk ook meer clandestiene ontmoetingsplaatsen in de publieke ruimte voor hetero- en homoseksueel contact. Parken, parkeerplaatsen, openbare toiletten worden soms geprivatiseerd voor een vluchtig of vlug samenzijn. Hier gaat het nogal eens om gecontesteerde ruimte; degenen die deze plekken bezoeken vanwege hun primaire functie kunnen aanstoot nemen aan de erotisering ervan (zie Duyves 1992 en 1994). Behalve naar een heteroseksuele en homoseksuele geaardheid, ontwikkelen vormen van erotische ontmoetingen en uitingen zich langs meer verfijnde lijnen van seksuele voorkeur. De *SM-scene*, *kinky parties*, parenclubs, eroticabeurzen, en vele andere activiteiten waarvan sommige mensen niet eens durven dromen, geven vorm aan de geëxalteerde ruimte van de stad.

De geëxalteerde ruimte komt natuurlijk ook duidelijk naar voren op die plaatsen waar roesmiddelen verkregen en geconsumeerd kunnen worden. Net als seksuele stedelijke 'voorzieningen' en activiteiten, zijn alcohol- en ook ander (soft)druggebruik in de loop van de tijd acceptabeler geworden in de openbare ruimte van de steden. Cafés en disco's zijn in aantal sterk toegenomen en domineren grote gedeelten van de openbare ruimte in de stadscentra. Die concentratie creëert een bepaalde atmosfeer die op zichzelf weer tot een zekere mate van zinnenprikkeling kan leiden, ook buiten de etablissementen waar gedronken, gebruikt, gedanst, gepraat en (mee)gezongen wordt. Die sfeer kan bestaan uit zowel behaaglijk geroezemoes als broeierige agressiviteit. Hoe verschillend ook, in beide gevallen zijn er mensen die daardoor aangetrokken worden en waarbij de attractie er in de eerste plaats één is van zinnelijk genot. In de snel groeiende steden van de negentiende en vroegtwintigste eeuw, deden zich talloze verschijnselen voor die de maatschappelijke bovenlaag ernstig verontrustten. Eén van die verontrustende verschijnselen betrof het overmatige alcoholgebruik. Het café werd op zijn best gedoogd, maar was vaker object van bestrijding (Jansen 1976). Alcoholgebruik leek ook in die tijd meer kapot te maken dan mensen lief was, vooral aan de maatschappelijke onderkant. Dronkenschap ondermijnde een geregeld gezinsleven, onttrok geld aan nuttiger zaken en ondergroef ook de fundamenten van een arbeidzaam leven, zo werd verondersteld. In dit opzicht heeft zich een belangrijke verandering voorgedaan gedurende de laatste decennia. Het proletariaat van weleer is inmiddels in belangrijke mate deel geworden van het 'brede maatschappelijke midden' (Berting 1972). Dat is vooral gebeurd door middel van de expanderende economie van de jaren vijftig en zestig die voor nagenoeg iedereen mogelijkheden tot sociale stijging bood. Alcoholmisbruik blijkt achteraf eerder gevolg dan oorzaak te zijn geweest van de beroerde maatschappelijke positie van de stedelijke onderlaag van weleer. Tegenwoordig heeft druggebruik de plaats van alcohol overgenomen. De 'koffieshop' is nu wat het café destijds was; de druggebruiker is in de plaats gekomen van de dronkelap. En net als alcohol eertijds, wordt druggebruik gezien als oorzaak van een zwakke maatschappelijke positie. Druggebruik is een dalend cultuurgoed gebleken. Was bijvoorbeeld wiet aanvankelijk een genotmiddel voor hoger opgeleide jongeren, nu is het vooral ook populair aan de maatschappelijke onderkant. Interessant is nu dat voor het café en het daarbijbehorende alcoholgebruik, het omgekeerde geldt: het zijn stijgende cultuurgoederen. De vrijetijdsfunctie van steden en in het bijzonder die van stadscentra heeft geleid tot een opwaardering van vertier en vermaak (Burgers en Oosterman 1992). Aangeschoten mensen op straat zijn een teken van gezelligheid en plezier; zij duiden op de aanwezigheid van 'grand cafés', terrassen, evene-

menten, levendigheid kortom. Gebral op straat van mensen in kennelijke staat wordt vooral gezien als een hinderlijk bijverschijnsel van iets van wat in principe in orde is: een zo vermakelijk mogelijke stad, een 'uitstad' (Burgers 1992), waar plezier ook stedelijke werkgelegenheid schept. Er lijkt in de loop der jaren ook iets te zijn veranderd in dronkenschap op straat. De volkomen onbekwaamheid en desoriëntatie die je in vroeger tijden wel tegen kwam, zie je nu, behalve bij alcoholische zwervers, zelden meer. Zelfs in de alcoholische roes is er kennelijk sprake van 'gecontroleerd hedonisme' (Featherstone 1990).

Geëxalteerde ruimte vinden we ook in - al dan niet overdekte en multifunctionele - sportcomplexen die dienen als plaatsen waar tribale rituelen van verbondenheid en vijandigheid worden opgevoerd. Sportwedstrijden, in de Europese landen in het bijzonder voetbalwedstrijden, dienen tot het vieren van het samenzijn met medesupporters (moderne stamgenoten) door middel van een treffen met 'tegenstanders'. Deze gesublimeerde vorm van oorlogsvoering is geen *game of kings*, maar is gedemocratiseerd tot een spel voor iedereen die de toegangs-prijs betalen kan. De moderne gladiatoren die feitelijk in het strijdperk treden, hebben door die massale belangstelling overigens zelf zo niet de status, dan toch vaak het inkomen van koningen bereikt. De schaal waarop deze strijd gevoerd wordt evolueert tot een mondiaal niveau, zodat bijna van een sportieve wereldoorlog gesproken zou kunnen worden. Bij het professionele voetbal is er op Europese schaal eigenlijk al sprake van een heuse competitie met een hoogfrequent contact tussen de verschillende tegenstrevers. En net zoals steden zich verbinden met 'zustersteden' in Europees verband, zo is er ook sprake van coalities tussen supportersgroepen van teams uit verschillende grotere Europese steden. Liedereren, yells, vlagvertoon, clubtenues en soms ook fysieke confrontatie vormen de ingrediënten van het ritueel waarbij tegelijk saamhorigheid en vijandigheid tot uitdrukking worden gebracht. Hoewel er grote verschillen bestaan in de mate waarin supporters hun identiteit laten samenvallen met het aanhanger zijn van een team of een individuele sporter, geldt voor de duur van de wedstrijd in ieder geval dat de extatische ervaring, de opwindende emotie en het drama gezocht worden. Tijdens of na afloop van grote sportevenementen kan het verschijnsel zich voordoen dat de extase buiten de oevers treedt van het sportcomplex en bezit neemt van andere stedelijke ruimten. Bij de grote voetbaltoernooien - het Europees of Wereldkampioenschap voor nationale teams - worden complete buurten soms versierd met de parafernalia van de nationale voetbalcultuur. Dat verschijnsel doet zich in het bijzonder voor in de volkswijken van de grote steden, waarmee duidelijk wordt dat het met de veronderstelde gebrekkige sociale cohesie die daar aanwezig zou zijn, nogal meevalt. De inhuldiging van winnende of anderszins zeer succesvolle sportteams of individuele sporters kan voor enkele uren een compleet stadscentrum tot geëxalteerde ruimte maken.

De belangstelling voor sportief vermaak is van een dergelijke omvang dat er sprake is van een heuse bedrijfstak waar miljoenen in omgaan en waarbij lokale verenigingen evolueren tot internationaal opererende beursgenoteerde bedrijven. Het met het postmodernisme in verband gebrachte verschijnsel dat hoge en populaire cultuur steeds moeilijker van elkaar te onderscheiden zijn, zien we ook terug in de appreciatie van sporten die lange tijd als volksvermaak golden. Het voetbal bijvoorbeeld, trekt mensen uit zowel de lagere-statusgroepen als uit de meer mondaine milieus. De inrichting van de moderne stadions laat wat dat betreft niets aan duidelijkheid te wensen over: publieksgroepen zijn verdeeld over eenvoudige zitplaatsen achter robuuste dranghekken en comfortabele fauteuils in luxueuze 'sky boxes' en 'business seats'.

Vermaak en vervoering worden niet alleen gezocht en gevonden in de sportieve wedkamp en de stadions waarin die plaatsvindt. Ook andere opvoeringen en manifestaties hebben die functie. Theaters, schouwburgen en operahuizen zijn steeds populairder wordende ruimten

van extase en verrukking. Niet voor niets zijn deze voorzieningen - naast sportarena's - populair als het gaat om beeldbepalende bouwwerken en constructies die de afgelopen jaren in de steden zijn gerealiseerd. Of het nu pop of opera betreft, in beide gevallen wordt de luisteraar/kijker voor een korte tijd uit de alledaagse werkelijkheid gevoerd en meegenomen naar een wereld waar de zinnelijkheid regeert.

Behalve in de 'hardware', de gebouwen en vaste structuren, kan geëxalteerde ruimte ook de vorm van 'software' aannemen, van een programma. Een opvallend verschijnsel in dit verband is de 'festivalisering' van de steden (Boogaarts 1992). Behalve als economische toplocatie, willen steden zich ook steeds meer voordoen als festivalstad. Festivals spelen een belangrijke rol in de stadspromotie en de *city marketing*. De verwachting bij bestuurders is dat festivals niet alleen direct een impuls aan de lokale economie geven door het trekken van bezoekers, maar ook op wat langere termijn, omdat het imago van festivalstad een belangrijke bijdrage levert aan een goed vestigingsklimaat. Met een cultureel middel wordt een economisch doel nagestreefd (Boogaarts 1992: 130). Behalve festivals kunnen ook kermissen, vrijmarkten, uitmarkten, braderieën, culinaire manifestaties, beurzen worden genoemd als voorbeelden van manifestaties die van bepaalde plekken in de stad tijdelijk in meerdere of mindere mate een geëxalteerde ruimte maken.

8.5 Geëxposeerde ruimte: landschappen van reflectie en verhevenheid

Van onze moderne, in hoge mate gerationaliseerde samenleving is wel gezegd dat zij in sterke mate gekenmerkt wordt door 'reflexiviteit' (vgl. Giddens 1990: 36 e.v.). Het komt erop neer dat mensen zowel door hun meervoudige lidmaatschap van allerlei mogelijke samenlevingsverbanden en instituties als door het verminderde belang van tradities en gewoonten genoodzaakt zijn hun leven planmatig in te richten en voortdurend keuzen te maken. Daarmee krijgt het leven steeds meer het karakter van een project. Het gevolg daarvan is een reflexieve, objectiverende houding, waarbij mensen op sommige momenten als het ware afstand nemen van zichzelf om te bezien of doelen en middelen niet op de één of andere wijze bijgesteld moeten worden. Deze afstandelijke, wetenschappelijke houding betreft niet alleen zelfreflectie, maar strekt zich ook uit tot medemensen en materiële objecten. Eén van de uitingen daarvan is de tendens tot 'musealisering' (Vaessen 1986) die in onze samenleving kan worden waargenomen. Vaessen (1986: 256) heeft dit begrip nader uitgewerkt en onder meer gewezen op het fenomeen van de ruimtelijke 'ontgrenzing' van het museum. Behoud van cultuurgoederen richt zich behalve op afzonderlijke objecten steeds meer op integrale complexen en zelfs complete nederzettingen, soms bewoond en al. Eigenlijk alle materiële cultuur, ook die welke een louter instrumenteel karakter heeft, wordt interessant genoeg om te bewaren en te beschrijven. In dit verband kan gesproken worden van 'esthetisering' van het dagelijks leven (vgl. ook Vuyk 1988). Daarmee is alles bezienswaardig en object van reflexiviteit geworden. Voor de verklaring van het fenomeen van de toegenomen 'musealisering' van de samenleving speelt, behalve het toegenomen belang van een reflexieve houding in een moderne samenleving, ook en in het bijzonder de groei van de nieuwe middenklasse een rol. Bevers (1993: 185) noemt in dit kader twee factoren die van belang zijn. In de eerste plaats hebben veel leden van de nieuwe middenklasse emplooi gevonden in de wereld van de kunst en cultuur. Zij onderzoeken, beschrijven, managen, interpreteren en waarderen culturele ontwikkelingen en kunstzinnige objecten, en kunnen daardoor worden gezien als *cultural intermediaries* (Featherstone 1990). In de tweede plaats genereert de wereld van kunst en cultuur een passend aanbod van vrijetijdsproducten en uitgaansmogelijkheden voor diezelfde leden van de nieuwe middenklasse, die het vooral van hun culturele kapitaal moeten hebben.

We zien de 'musealisering' van de cultuur in de openbare ruimte van de stad allereerst duidelijk terug in de sterk gegroeide belangstelling voor musea en museumbezoek. We leven in de tijd van de mega-exposities. Veel tentoonstellingen in gerenommeerde musea zijn al weken van tevoren uitverkocht en het aantal bezoekers aan exposities moet soms worden beperkt wegens de schade die louter de aanwezigheid van grote mensenmassa's - temperatuur en vochtigheid - aan de tentoongestelde werken kunnen berokkenen, zoals het geval was bij de grote Van Gogh-tentoonstelling enige jaren geleden in Amsterdam. In mei 1983 kwamen in één maand 50.000 bezoekers naar de expositie van Willem de Kooning. Het Centre Pompidou en het Musée d'Orsay in Parijs krijgen samen ruim 12 miljoen bezoekers per jaar te verwerken (Bever 1993: 123). Van de in populariteit gegroeide 'stedenvakantie' maakt steevast een bezoek aan een museum deel uit. Sommige steden met een rijk cultureel verleden, zoals Venetië en Florence, zijn gedurende bepaalde perioden van het jaar overvol. Terwijl er in dit soort steden inmiddels de neiging is een ontmoedigingsbeleid wat betreft bezoekersaantallen te voeren omdat die bedreigend zijn voor het stedelijke leefklimaat (Bever 1993: 124), proberen andere juist door te investeren in musea en de ruimten waarin die zijn gesitueerd, een impuls aan de ontwikkeling van hun centra te geven. Soms heeft dat bizarre gevolgen, zoals in Atlanta, waar de ook in ons land bekende architect Richard Meier - hij ontwierp het nieuwe Haagse stadhuis - een indrukwekkend museum bouwde, dat door gebrek aan een collectie van enige omvang voornamelijk een culturele façade bleef (Van Aalst 1997: 40). Ook in Nederland is er een belangrijke toename te constateren van musea en museumparken: Groningen (het Groninger Museum bij het Centraal Station) Maastricht (het Bonnefantenmuseum op het voormalige Sphinx-Céramique-terrein) Rotterdam (het Museum Park, waar het Nederlands Architectuur Instituut deel van uitmaakt) zijn slechts de meest in het oog springende voorbeelden van steden die door middel van museumarchitectuur een impuls aan het lokale stedelijke imago hebben willen geven.

Aan de hand van musea is het verschil tussen geëtaleerde en geëxalteerde ruimte enerzijds en geëxposeerde ruimte anderzijds goed duidelijk te maken. Natuurlijk worden door het bekijken van objecten en kunstwerken in een museale context de zinnen gestreeld zoals in geëxalteerde ruimten het geval is. En door het tentoonstellen van allerlei bezienswaardigheden in vitrines lijkt er ook een grote mate van overeenkomst te bestaan met het uitstellen van koopwaar in winkeltalages. Het bepalende van geëxposeerde ruimte bestaat er echter uit dat reflexiviteit centraal staat - confrontatie met uiteenlopende cultuuruitingen, kennisneming van nieuwe inzichten in wetenschap en techniek, terugblikken op het verleden. Ingetogenheid en bezinning staan centraal, zoals vaak is af te lezen van de ernstige gezichten die mensen in musea opzetten, als waren zij in mortuaria - waar in dit geval cultuur ligt opgebaard.

Musea zijn, zoals reeds is opgemerkt, alleen maar de meest duidelijke exponenten van de geëxposeerde ruimte in de hedendaagse stad. Het museale erfgoed is in toenemende mate ook buiten de muren van de musea te vinden. Complete delen van de stedelijke openbare ruimte zijn in zekere mate gemummificeerd tot 'beschermd stadsgezicht'. In de jaren zestig en zeventig is er in tal van landen wetgeving ontwikkeld waarmee het mogelijk werd als historisch belangrijk beschouwde bouwwerken en stedenbouwkundige structuren te beschermen. Opvallend is niet alleen dat dit fenomeen zich in veel landen ongeveer op hetzelfde moment voordeed, maar ook dat er sprake is geweest van een steeds verdere verruiming van wat als monument moet worden beschouwd. In dit opzicht kan zelfs van begripsinflatie worden gesproken (Asworth en Tunbridge 1990: 13-14). Steeds meer gebouwen en plekken in de stedelijke openbare ruimte zijn door dit proces van wat MacCannell (1976) *enshrinement* heeft genoemd, eerbiedwaardig en soms zelfs sacraal geworden (zie ook Burgers en Oosterman 1992). En net als in musea het geval is, gedragen bezoekers van deze monumentale omgeving zich als pelgrims die een heiligdom betreden.

Geëxposeerde ruimte strekt zich niet alleen uit tot 'officiële' monumenten, maar heeft ook betrekking op informele gemonumentaliseerde ruimte. Literaire stadswandelingen langs plaatsen in gebouwen die een rol spelen in romans, brengen mensen op de been die decors uit succesvolle romans ook eens 'in het echt' willen zien. De romancyclus *De tandeloze tijd* van A.F.Th. van der Heijden bracht bussen vol mensen naar Geldrop, de geboorteplaats van de auteur, waar een belangrijk deel van de roman zich afspeelt, en onlangs was er de mogelijkheid tot het brengen van een literair bezoek aan het P.J. Meertensinstituut, veel breder bekend onder zijn literaire benaming van 'A.P. Beerta Instituut', alwaar een scène uit de succesvolle roman *Het Bureau* van J.J. Voskuil door heuse acteurs werd nagespeeld.²

Meer in het algemeen geldt dat steeds meer instellingen en organisaties zich op bijna permanente basis tentoonstellen en zodoende van elke dag een open dag maken. In een tijdperk waarin bindingen niet meer permanent en vanzelfsprekend zijn, moeten loyaliteiten voortdurend opnieuw gerealiseerd worden en staan instellingen en organisaties van allerlei aard voortdurend onder druk hun bestaan en werkwijze te legitimeren. Omgekeerd hebben de voortgaande processen van differentiatie en individualisering geleid tot een situatie waarin mensen hetgeen anderen doen vaak als vreemd en welhaast exotisch ervaren. Ook om die reden is er de neiging met steeds meer interesse kennis te nemen van de alledaagse bezigheden van de ander. Zoals Dean Mac Cannell (1976) het fraai formuleerde: "Modern Man is losing his attachments to the workbench, the neighbourhood, the town, the family, which he once called 'his own' but, at the same time, he is developing an interest in the 'real life' of others."

Mensen kijken steeds meer met de blik van de toerist (Urry 1990) de wereld in, zelfs als het hun eigen woonplaats, buurt of buurtbewoners betreft (vgl. ook Burgers 1992). Daarmee krijgt de openbare ruimte meer het karakter van geëxposeerde ruimte. Stedelingen worden karakters in een stedelijk decor; degene die ze waarneemt is op reis in eigen stad. Veelzeggend zijn de woorden die Van der Loo et al. (1988: 119) optekenden uit de mond van een nieuwkomer in de Utrechtse Oudwijk: "Als je hier door de straat loopt, dan is het soms wel lachen hoor. 't Is soms net een film."

8.6 Gekleurde ruimte: landschappen van migranten en minderheden

Naast internationalisering van de economie, is de explosieve toename van de langeafstandsmigratie een belangrijke component van het proces van wat wel 'globalisering' of 'mondialisering' wordt genoemd. Behalve door een sterke groei, wordt langeafstandsmigratie gekenmerkt door een grotere spreiding; steeds meer landen en regio's in de wereld raken er op een of andere wijze bij betrokken. Dat laatste uit zich onder meer in een steeds grotere differentiatie van migranten in termen van sociale achtergrond. De toename van migratiestromen heeft een ingrijpende verandering teweeggebracht in de etnische samenstelling van de bevolking van vooral de grote steden in de westerse wereld. Arbeidsmigranten en hun gezinnen, inwoners van voormalige koloniën en, meer recent, vluchtelingen hebben bijgedragen aan het multiculturele karakter van de stedelijke bevolking. Er is wel op gewezen dat de grote steden in allerlei opzichten steeds meer een micro-kosmos zijn geworden waarin de economische, culturele en etnische diversiteit zich weerspiegelt die voorheen alleen op mondiaal niveau zichtbaar was (Hill 1984). Steden zijn natuurlijk van oudsher gevoed door migratiestromen, alleen valt dat nu steeds meer op, doordat de migranten over grotere afstanden komen en daardoor door uiterlijk en kleding meer afwijken van de gevestigde bevolking.

De stijging van het aantal migranten in de grote steden is, behalve van verschillen in geboortecijfers, het resultaat van twee, in richting tegengestelde migratiebewegingen: een trek

van migranten naar de grote steden enerzijds en het vertrek van een deel van de autochtone stedelijke bevolking naar buiten anderzijds. En de laatste factor is, in weerwil van populaire opvattingen over dit onderwerp, vaak van meer gewicht dan de eerste. Met andere woorden, het groeiende aandeel van de migranten in de bevolking van de grote steden is minder terug te voeren op een sterkere oriëntatie van deze groep op de steden dan op het dalende aandeel van autochtone stedelijke bevolking (Cross en Waldinger 1992; Burgers 1995a: 146; Tesser et al 1995: 54). In de Nederlandse situatie geldt bijvoorbeeld voor Rotterdam dat, gekeken naar de binnenlandse migratie, de stad per saldo geen aantrekkingskracht heeft op etnische minderheden (COS 1995: 14).

De migranten die in de grote steden terechtkomen, zijn voor een belangrijk deel aangewezen op goedkope woningen. Dat is dan ook één van de achtergronden van het feit dat zij niet gelijkmatig over de stad gespreid wonen, maar vooral in oude wijken terechtkomen. Naast de selectieve werking van de woningvoorraad, is het voor migranten vaak ook aantrekkelijk om in een vreemd land in elkaars buurt te wonen. Concentraties van mensen met dezelfde nationale of etnische achtergrond bieden de mogelijkheid tot wederzijds hulpbetoon, gebaseerd op etnische solidariteit (vgl. Portes 1995). Nieuwkomers vinden vaak woonruimte op grond van informatie verstrekt door landgenoten. Die informatie heeft in veel gevallen vooral betrekking op buurten waar die landgenoten zelf al enige tijd wonen, zodat ook op die manier bestaande concentraties van migranten verder versterkt worden.

Grote aantallen migranten bieden op een gegeven moment een draagvlak voor economische activiteiten, gericht op de verzorging van migrantengemeenschappen zelf. Dit 'etnisch ondernemerschap' betreft in eerste instantie vaak de productie of verkoop van artikelen die van specifiek belang zijn voor de etnische gemeenschap in kwestie - bijvoorbeeld bepaalde etenswaren - maar in een later stadium kunnen dat ook meer algemene gevraagde goederen en diensten zijn. Bovendien kan het aanbod van specifieke 'etnische' producten vraag uitlokken bij delen van de autochtone bevolking. Die kan in sommige gevallen worden teruggevoerd op prijsoverwegingen, in sommige gevallen echter ook op de inherente aantrekkelijkheid van een meer 'exotisch' aanbod van bepaalde producten. In het laatste geval speelt de nieuwe stedelijke middenklasse waarschijnlijk opnieuw een rol; vooral zij zal aangetrokken worden door een aanbod van nieuwe of 'vreemde' producten. Die vraag is met name erg manifest in de culinaire sfeer. Behalve in etnisch gesegregeerde woonbuurten komt het multiculturele karakter van de gekleurde ruimte in het bijzonder tot uitdrukking in een snelle diversificatie van restaurants met een buitenlandse keuken. Vooral die culinaire veelvormigheid van smaak is wel geroemd als belangrijke stedelijke kwaliteit (vgl. Becker en Horowitz 1971). In Nederland heeft het Chinees-Indische restaurant zijn monopoliepositie als etnische³ eetgelegenheid al geruime tijd verloren.

Concentratie van migranten in steden draagt ook vaak bij tot het vermogen tot het mobiliseren van politieke macht en het instandhouden van de eigen cultuur (Bolt et al. 1998). Hoewel de etnische politieke machtsfactor vooral bekend is uit de Amerikaanse steden, zien we die inmiddels ook wel terug in Nederland, bijvoorbeeld in de Amsterdamse Bijlmermeer, waar etnische achtergrond een belangrijke rol heeft gespeeld bij de laatste lokale verkiezingen. Een draagvlak voor de eigen, etnische cultuur, hoe geconstrueerd sommige van de tradities daarbinnen ook kunnen zijn (vgl. Tak 1997), kan natuurlijk ook een belangrijke bijdrage leveren aan het ontstaan en consolideren van gekleurde ruimte. Permanent in een gebouw, zoals eigen cafés, theehuizen, disco's en dergelijke, dan wel tijdelijk in de vorm van een manifestatie - vergelijk bijvoorbeeld het Antilliaanse zomercarnaval in Rotterdam (Tak 1997).

Hoewel de etnische kleuring van de stedelijke openbare ruimte aantrekkelijk kan zijn voor de nieuwe middenklasse door het aanbod van nieuwe producten en de metropolitane sfeer die

daar in sommige locaties het gevolg van kan zijn, kan er ook sprake zijn van negatieve reacties en kan de kleuring van ruimte gepaard gaan met contestatie en het ontstaan of versterken van maatschappelijke achterstand.⁴ De instroom van migranten in een bepaalde buurt wordt door de zittende bevolking vaak als een teken van achteruitgang van de kwaliteit van hun buurt gezien waardoor zij de neiging heeft de wijk te verlaten. Stadsvernieuwing, zeker als dat renovatie betekende, heeft dat proces vaak niet tot staan gebracht. Degenen die het zich konden veroorloven, bleven naar 'betere' buurten trekken. De autochtone bewoners die nu nog woonachtig zijn in oude wijken, bestaan voor een deel uit achterblijvers - mensen die om de één of andere reden de sprong naar een betere buurt niet hebben gemaakt. Doordat de financiële horizon van deze mensen aanmerkelijk minder weids werd, nam ook hun geografische reikwijdte af. In de Amerikaanse literatuur worden zij *the trapped* genoemd (Gans 1962). De waarden en normen die zij zich eigen hebben moeten maken in het beschavingsoffensief waarvan zij en hun ouders het object waren geweest, worden in hun ogen door de nieuwe bewoners met voeten getreden. Burgerlijke noties van orde en netheid worden niet herkend in het woongedrag van de allochtone burens. Geen wonder dat op een gegeven moment verhalen de ronde deden over het slachten van schapen op achterbalkons, ook al zijn de vertellers zelf nooit getuige geweest van dergelijke taferelen. Gevestigde groepen zien hun positie bedreigd door nieuwkomers en reageren daarop door nieuwkomers te classificeren als onrein, vies en asociaal. Het zelfbeeld van de laatsten der 'gevestigden', de achterblijvers, is dat van de laatste dam tegen de barbarij; als zij er niet meer zijn, is het over. En als het erop aan komt, is er niemand die hen helpt. De combinatie van armzalige economische vooruitzichten, bezuinigingen op overheidsuitgaven die hen rechtstreeks raken en pogingen om via positieve discriminatie het welzijn van allochtone buurtbewoners enigszins te verbeteren, leidt tot het gevoel van maatschappelijk isolement.

De houding van de autochtone bewoners in de wijken waar veel migranten zijn ingestroomd, kan in veel gevallen worden gevangen met het begrip 'ressentiment'. Het ressentiment is de uitingsvorm van een zich wijzigende machtsbalans in de oude stadswijken. Een wijziging die niet zozeer teweeggebracht wordt door de sociale stijging van migranten (al zijn daar zeker voorbeelden van), als wel door de sociale daling van autochtonen die langdurig op het sociaal-minimumniveau verkeren en daar gevangen zitten. De gevestigden zijn niet langer gevestigd. Ze hebben vaak geen baan, weinig toekomst en niet of nauwelijks greep op de veranderingen die zich voltrekken in de wijk (vgl. Engbersen en Van der Veen 1987). Om het hoofd te bieden aan de zich wijzigende leefomgeving, ontwikkelen zij verschillende strategieën van distinctie, in het bijzonder het ontlopen van ongewenste wijkbewoners, het construeren van sociale hiërarchieën en het aanwijzen van zondebokken (vgl. ook Wacquant 1993: 374). De wrok die men soms aantreft bij de autochtone bevolking in de oude wijken maakt duidelijk dat de sociaal-economische herstructurering zijn pendant heeft gekregen in een sociaal-psychologische herstructurering. Oude oriëntatiekaders, sociale tegenstellingen en vijandsbeelden verliezen aan betekenis. Voor veel bewoners is arbeid niet langer de regulerende factor in hun dagelijks bestaan; het werkregime is ingewisseld voor een bijstandregime, waardoor nieuwe vormen van afhankelijkheid ontstaan en nieuwe conflictsituaties worden geboren. Het dichotome wereldbeeld, kenmerkend voor de relatief homogene arbeidersgemeenschappen van weleer (vgl. Hoggart 1957), dient te worden bijgesteld. Het *us-them*-schema van arbeiders versus de bedrijfsleiding is vervangen door een dubbele polariteit. Enerzijds autochtone buurtbewoners versus de instituties van de lokale en nationale staat, anderzijds 'eigen' versus 'vreemd' volk. Maar vooral deze laatste scheidslijn is in de praktijk niet altijd houdbaar en bruikbaar. Daarom worden er - afhankelijk van het probleem en de situatie - ook andere coalities gevormd en andere scheidslijnen getrokken. Er blijken immers 'goede' en 'slechte', 'luie' en 'hardwerkende', 'nette' en 'asociale', 'criminele' en 'brave' autochtonen en migranten te zijn. Zo ontwikkelen bewoners - autochtonen en allochtonen -

steeds meer verfijnde distinctiestrategieën en complexere sociale hiërarchieën om het hoofd te bieden aan een leefomgeving waar vele nationaliteiten woonachtig zijn. Daarbij dienen zij ook te leren omgaan met het territoriale stigma dat op hun eigen buurt rust: de oude wijken als symbool van een *evil city*.

De tragiek van de wijken die steeds meer gekleurd zijn geraakt, bestaat eruit dat de migranten die er wonen meer nog dan hun autochtone buurtbewoners te kampen hebben met maatschappelijke achterstand. De werkloosheid onder migranten is gemiddeld genomen veel hoger dan onder autochtonen. Op die plaatsen waar zij sterk ruimtelijk gesegregeerd zijn, vallen maatschappelijke en ruimtelijke uitsluiting samen. In die gevallen ontstaan er soms culturen en praktijken die alternatieve routes bieden naar een zeker bestaan. Dan is er sprake van een vloeiende overgang van gekleurde ruimte naar gemarginaliseerde ruime.

8.7 Gemarginaliseerde ruimte: landschappen van deviantie en ontbering

In de literatuur omtrent de sociaal-economische structuur van steden is de laatste jaren de suggestie gewekt dat er sprake is van 'polarisatie'; terwijl aan de ene kant het aantal hoogopgeleide en goed verdienende mensen - de nieuwe stedelijke middenklasse - toe zou nemen, zou hetzelfde gelden voor degenen die een marginaal bestaan leiden in de stad. Hoewel de ontwikkeling in de richting van een 'duale' stad lang niet onomstreden is (voor de Nederlandse situatie zie Burgers 1996), is het wel duidelijk dat er in de postindustriële stad ook verliezers zijn en mensen die leven in de stedelijke rafelrand. Kenmerkend voor de economisch zwakke groepen in de postindustriële stad is dat zij niet zozeer te kampen hebben met uitbuiting en exploitatie, zoals in de industriële steden van weleer, maar met uitsluiting en maatschappelijke overbodigheid (Burgers en Kloosterman 1996). Zeker wanneer die sociale exclusie een tamelijk duurzaam karakter heeft, moeten degenen die er het slachtoffer van zijn zich vaak door middel van alternatieve, informele of ronduit illegale praktijken staande zien te houden.

Sociale exclusie is vaak ruimtelijk geconcentreerd. In Nederland komt polarisatie vooral neer op het al dan niet afhankelijk zijn van een sociale uitkering en die tweedeling is vooral markant in de steden. Het werkloosheidscijfer bedroeg in 1994 8,5% voor Nederland als geheel, terwijl dat voor Amsterdam 14,4% en Rotterdam 13,6% was (Odé en Hezemans 1997: 27). De bijstandsafhankelijkheid is in de grote steden niet alleen hoger dan elders in het land, maar ook langduriger van karakter (Engbersen en Snel 1996: 131). Vooral voor steden in het buitenland is beschreven welke gevolgen geografisch geconcentreerde sociale uitsluiting kan hebben. Zo heeft bijvoorbeeld Wilson (1987) gewezen op het ontstaan van armoede- en werkloosheidsculturen die het mogelijk maken te overleven in een situatie waarin men is afgesneden van geaccepteerde vormen van sociale stijging. Wanneer de geregementeerde, officiële economie geen mogelijkheden biedt, worden alternatieve carrières ontwikkeld. Anderson (1990) heeft beschreven hoe in een zwarte buurt in Philadelphia, waar de werkloosheid tegelijk breed verbreid en langdurig is, jonge mannen op zoek gaan naar andere bestaansmogelijkheden. Waar een jonge man enkele decennia geleden nog status ontleende aan het feit dat hij een gezin zou kunnen onderhouden op grond van vast werk en de huisvader als familiehoofd het rolmodel was, zo leidt een situatie waar werk verdwenen is tot criminele carrières, waarbij bewonderend gekeken wordt naar de drugshandelaar met het grote geld en de snelle levensstijl. Natuurlijk is een dergelijke carrière niet voor iedereen weggelegd en leiden aspiraties in die richting vaak alleen tot een uitgebreid strafblad, gevangenisstraffen en verslaving.

Door het gebrek aan carrièremogelijkheden in de reguliere economie worden mannen ook steeds minder aantrekkelijke huwelijkspartners voor vrouwen die ook in aanmerking kunnen komen voor een bijstandsuitkering. Bijstandsmoeder is vaak een aantrekkelijker status dan de echtgenote te zijn van een werkloze, en zeker van een verslaafde, crimineel, of beide. In een situatie met weinig vooruitzichten, zo heeft Wilson voor de Amerikaanse getto's betoogd, is een kortetermijnperspectief de meest rationele optie. Een impulsieve levensstijl gericht op onmiddellijk overleven ligt voor de hand in een situatie waarin de arbeidsmarkt mensen uitsluit. En zo worden delen van de binnensteden waar men concentraties aantreft van mensen die op de reguliere arbeidsmarkt geen kans maken, plaatsen waar informele en criminele praktijken tot inkomensvorming leiden, waar de sociale orde wordt bepaald door jeugd-bendes (vgl. Jankowski 1991) en de rest van de stedelijke bevolking niet meer durft te komen, kortom: *ganglands*.

De problematiek van de multiculturele stad werd lange tijd voor een louter Amerikaans verschijnsel gehouden. Evenzo hebben we in Europa, en zeker in Nederland, ook geloofd dat de ontwikkeling in de richting van *no-go areas* te exotisch was voor landen met een meer gematigd sociaal klimaat. De recente sterke toename van - vaak aan drugs gerelateerde - criminaliteit onder jongeren uit de kringen van migranten (BiZa/Justitie 1997) met een zwakke positie op de arbeidsmarkt, laat zien dat de Verenigde Staten ook in dat opzicht minder ver weg zijn dan we geneigd zijn te denken.

Gemarginaliseerde ruimte ontstaat niet alleen op plaatsen waar mensen die zijn uitgesloten van de arbeidsmarkt ruimtelijk zijn geconcentreerd, maar ook op plaatsen waar men mensen aantreft die geen gebruik (kunnen) maken van voorzieningen die de verzorgingsstaat biedt. Het meest zuivere voorbeeld hiervan is de illegale vreemdeling, die zo goed als volledig is uitgesloten van de zorg van de staat. In de loop van de jaren tachtig heeft de groei van wereldwijde migratie, in combinatie met een ruime arbeidsmarkt en de crisis van de verzorgingsstaat geleid tot een strikter migratieregime in westerse landen. Een strenger toelatingsbeleid heeft echter niet geleid tot geringere aantallen, maar tot de constructie van een nieuwe categorie migranten: illegale vreemdelingen (Burgers en Engbersen 1996). Natuurlijk is het uitermate onzeker hoeveel illegale vreemdelingen er zijn in de verschillende landen. Voor de Verenigde Staten komen de schattingen uit op zo'n 4,5 miljoen, hetgeen neerkomt op één illegale vreemdeling op elke zes legaal in Amerika verblijvende personen die in het buitenland geboren zijn (Passel 1998: 193). In Nederland is er een schatting gemaakt voor de stad Rotterdam, die uitkwam op een minimaal aantal van 11.000 illegalen op jaarbasis, dat wil zeggen ongeveer één op elke vijftien legale vreemdelingen (Burgers 1995b). De meeste illegalen leiden een marginaal bestaan, omdat zij veelal afhankelijk zijn van landgenoten die zelf vaak met maatschappelijke achterstand kampen. We vinden illegalen dan ook voornamelijk in buurten waar minderheden in de meerderheid zijn en waar er sprake is van werkloosheid en bijstandsafhankelijkheid, zoals in de deelgemeente Delfshaven in Rotterdam (Burgers en Engbersen, in voorbereiding). De tragiek van veel illegale vreemdelingen is dat zij, na vaak veel moeite te hebben gedaan, weliswaar het land van hun dromen bereiken, maar ontwaken in een sociale omgeving die zij dachten ontvlucht te zijn: te midden van landgenoten in niet al te beste doen.

Eén van wegen die sommige illegalen - het gaat om een minderheid (vgl. Engbersen en Van der Leun 1995) - bewandelen om zich staande te houden, is de criminaliteit. Vooral in het drugscircuit kunnen illegalen goede diensten verlenen doordat zij, indien zij hun nationaliteit met succes kunnen verhullen, moeilijk uitzetbaar zijn en daardoor een bijna ongrijpbare status krijgen. In dat opzicht komen zij overeen met kinderen die om vergelijkbare redenen - feitelijke ongrijpbaarheid voor het strafrecht - worden ingezet als *drugrunners*.

Behalve illegale activiteiten, kennen buurten die kampen met achterstand, werkloosheid en andere vormen van sociale exclusie, nog allerlei andere meer of minder informele praktijken die tot doel hebben te overleven in een situatie waarin de vooruitzichten slecht zijn. In gemarginaliseerde ruimten treft men nogal eens bebouwing aan die, behalve door lage prijzen, ook gekenmerkt wordt door goede mogelijkheden tot het starten van een onderneming: het zogenoemde broedplaatseffect. Gemarginaliseerde ruimte maakt activiteiten mogelijk waarvoor maar beperkte investeringen nodig zijn. Om die reden is er de afgelopen jaren, ter bestrijding van armoede, achterstand en werkloosheid, in heel wat landen ingespeeld op de potenties die gemarginaliseerde ruimte biedt om allerlei vormen van ondernemerschap mogelijk te maken (vgl. Kloosterman et al. 1997). Behalve beperkingen, kan gemarginaliseerde ruimte ook potenties genereren. In dat opzicht kan het geheel en al wegnippen van stedelijke rafelrandjes het onbedoelde effect hebben dat er te weinig ruimte tot experiment en innovatie beschikbaar blijft.

Openbare ruimte wordt ook gemarginaliseerde ruimte als die wordt ingenomen door degenen die geheel en al van de openbare ruimte afhankelijk zijn geraakt. De afgelopen jaren is er in veel westerse steden een toename gesignaleerd van het aantal dak- en thuislozen. Voor een deel betreft het hier mensen die op de een of andere wijze te maken hebben met een probleem met hun geestelijke gezondheid. Waar links-liberale opvattingen van de jaren zeventig hebben geleid tot een proces van 'deinstitutionalisering' van mensen met een psychische stoornis, heeft het rechts-conservatieve bezuinigingsbeleid van de jaren tachtig juist die instellingen getroffen die deze mensen hulp en ondersteuning boden (Jencks 1994). Deze twee beleidslijnen hebben in combinatie het perverse effect gehad van een grote toename van het aantal dak- en thuislozen. Verder hebben natuurlijk ook de ongunstige omstandigheden op de arbeidsmarkt geleid tot een toename van mensen zonder huis. Door het groeiende aantal zwervers, bedelaars, verslaafden, en *bag-ladies* zijn er *landscapes of despair* (Dear en Wolch 1992) ontstaan van mensen zonder vaste woon- en verblijfplaats. Als een moderne variant op de prehistorische jager-verzamelaar zijn zij afhankelijk van wat zij vinden en kunnen vangen in de openbare ruimte. Daarom kan gemarginaliseerde ruimte zich vermengen met andere vormen van openbare ruimte, bijvoorbeeld in het geval van bedelaars in de geëtaleerde ruimte van de drukke winkelstraat.

8.8 Slot

In het voorgaande is gepoogd inrichting, gebruik en beleving van de stedelijke openbare ruimte te betrekken op belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen. De zes vormen van openbare ruimte die zijn onderscheiden - de geërecteerde ruimte van de economische en administratieve potentie, de geëtaleerde ruimte van de verlokking en de verleiding, de geëxalteerde ruimte van de opwinding en de extase, de geëxposeerde ruimte van de reflectie en verhevenheid, de gekleurde ruimte van migranten en minderheden, en de gemarginaliseerde ruimte van de deviantie en ontbering - zijn niet wederzijds uitsluitend. In het geval van de zwerver in de winkelstraat hebben we al gezien dat sommige vormen van openbare ruimte elkaar kunnen overlappen, als waren het transparanten op de tekentafel van de stedenbouwkundige. Sterker nog, dezelfde ruimte kan een verschillende betekenis hebben, afhankelijk van de waarnemer en de gebruiker. De geërecteerde ruimte van de economische macht kan voor de toerist ook geëxposeerde ruimte zijn, zeker als kantoorloftoren, zoals in sommige steden - vergelijk de Grande Arche in Parijs - toegankelijk zijn voor passanten en bezoekers. Gekleurde ruimte valt, in het geval van gettovorming, samen met gemarginaliseerde ruimte. Dit is de reden dat onderzoekers zich al decennia lang het hoofd breken over de relatie tussen segregatie en levenskansen (vgl. Bolt et al. 1998). Hier neemt, zoals Engbersen (1997)

treffend heeft betoogd, openbare ruimte de gedaante aan van een 'stedelijk palimpsest'. Soms, echter, bijten verschillende vormen van openbare ruimte elkaar en zijn er spanningen en conflicten tussen de verschillende gedaanten van de stedelijke ruimte (zie ook Burgers en Oosterman 1992). De eerbiedwaardigheid die hoort bij de geëxposeerde ruimte kan in conflict komen met de extase van de geëxalteerde ruimte, bijvoorbeeld in het geval van het oprukken van horecavoorzieningen in een historisch waardevolle binnenstad. De commercie van de geëtaleerde ruimte kan prijzen opstuwten van wat eerder gemarginaliseerde ruimte was. Belangrijk voor beleid met betrekking tot openbare ruimte is vooral dat zo veel mogelijk het burgerlijk-democratische aspect dat in de vorming en de cultuur van de Europese steden vanouds zo belangrijk is geweest (vgl. Weber 1976; Zijdeveld 1983), de toegankelijkheid, gegarandeerd blijft. Als geërecteerde ruimte uittorent boven gemarginaliseerde landschappen van werkloosheid en bijstandsafhankelijkheid, als gekleurde ruimte tot stand komt op grond van dwingende omstandigheden en niet van keuzevrijheid, als geëxposeerde ruimte alleen nog maar dient tot de culturele distinctie van de stedelijke culturele bovenlaag, als de geëxalteerde ruimte leidt tot geweld op straat waardoor angst voor de onveiligheid van lijf en goed mensen aan de beschermde privé-sfeer van hun woning kluistert, als de geëtaleerde ruimte onbetaalbaar wordt voor een groeiend deel van de bevolking, dan loopt de toegankelijkheid van de openbare ruimte gevaar. In al die gevallen is ingrijpen geboden. Dat zal dan vaker gericht moeten zijn op het sociale dan op het ruimtelijke weefsel. Openbare ruimten zijn immers in de eerste plaats sociale constructies.

Noten

- ¹ In de Weberiaanse betekenis van *subjektiv gemeinter Sinn*. In zijn systematische uiteenzetting over het object van de sociologie geeft Weber zelf het voorbeeld van twee fietsers die tegen elkaar opbotsen. Het gaat hier om objecten die in de ruimte bewegen maar geen sociale betekenis hebben (Weber 1976: 11).
- ² In dit geval werd het geëxposeerde karakter van de plek wel heel duidelijk, omdat één van de karakters uit het boek zich in de desbetreffende scène onder de toeschouwers bevond en als het ware naar zijn eigen 'geëxposeerde ik' stond te kijken. (Mondelinge informatie van dr. Jan Vaessen, net als de auteur een liefhebber van het werk van Voskuil en bovendien directeur van het Openluchtmuseum te Arnhem, een instelling die in *Het Bureau* een prominente rol speelt.)
- ³ Overigens is enige relativering wat betreft het exotische karakter van de keuken van deze en andere restaurants wel op zijn plaats. In bijna alle gevallen worden er belangrijke concessies gedaan aan de lokale smaak. Zo moet Soekarno ooit, in antwoord op de vraag van een Nederlandse journalist waar men de lekkerste nasi goreng kan eten, "In Amsterdam" hebben gezegd.
- ⁴ De rest van deze paragraaf leunt zwaar op een artikel dat ik samen met Godfried Engbersen schreef over Spangen in Rotterdam, naar aanleiding van een spraakmakende televisiedocumentaire over deze wijk (Burgers en Engbersen 1994).

Literatuur

- Van Aalst (1997)
Irina van Aalst. *Cultuur in de stad. Over de rol van culturele voorzieningen in de ontwikkeling van stadscentra*. Utrecht: Jan van Arkel, 1997.
- Anderson (1990)
Elijah Anderson. *Street wise. Race, class, and change in an urban community*. Chicago/London: The University of Chicago press, 1990.
- Ashworth en Tunbridge (1990)
G.J. Ashworth en J.E. Tunbridge. *The tourist-historic city*. London/New York: Belhaven Press, 1990.
- Bahrdr (1961)
H.P. Bahrdr. *Die moderne Großstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau*. Hamburg 1961.
- Becker en Horowitz (1971)
Howard S. Becker en Irving Louis Horowitz. *The culture of civility*. In: Howard S. Becker. *Culture and Civility in San Francisco*. San Francisco: Transaction Publishers, 1971.
- Benjamin (1983)
Walter Benjamin. *Das Passagen-Werk*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.
- Berting (1972)
J. Berting. *In het brede maatschappelijke midden*. Meppel: Boom, 1972.
- Bevers (1993)
Ton Bevers. *Georganiseerde cultuur. De rol van overheid en markt in de kunstwereld*. Bussum: Coutinho, 1993.
- BiZa/Justitie (1997)
Criminaliteit in relatie tot de integratie van etnische minderheden. Den Haag: ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie, 1997.
- Bolt et al. (1998)
Gideon Bolt, Jack Burgers en Ronald van Kempen. *On the social significance of spatial location. Spatial segregation and social inclusion*. In: *The Netherlands journal of housing and the built environment* 13 (1998) 1 (83-95).
- Boogaarts (1992)
I. Boogaarts. *Food, fun, and festivals. De festivalisering van de stad*. In: Jack Burgers (red.). *De uitstad. Over stedelijk vermaak*. Utrecht: Jan van Arkel, 1992.
- Bourdieu (1986)
Pierre Bourdieu. *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London/New York: Routledge and Kegan Paul, 1986.
- Burgers (1988)
J.P.L. Burgers. *De schaal van solidariteit. Een studie naar de sociale constructie van de omgeving*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1988.
- Burgers (1990a)
J. Burgers. *Stedelijke revitalisering. Over de kleren en de keizer*. In: *Bestuur. Maandblad voor overheidskunde* (1990) 2 (30-38).
- Burgers (1990b)
J. Burgers. *De stad van de jaren negentig: post-moderne nederzetting?* In: *Sociologische Gids* 37 (1990) 2 (74-94).
- Burgers (1992)
Jack Burgers (red.). *De uitstad. Over stedelijk vermaak*. Utrecht: Jan van Arkel, 1992.
- Burgers (1994)
Jack Burgers. *Van de nood een deugd. Interdisciplinariteit en probleemgericht onderzoek*. In: Louk Hagendoorn, Aafke Komter en Robert Maier (red.). *Samenhang der sociale wetenschappen. Beloften en problemen van een interdisciplinaire werkwijze*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1994.
- Burgers (1995a)
J. Burgers. *Inpassen en aanpassen: de huisvesting van allochtonen*. In: Godfried Engbersen en René Gabriëls (red.). *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1995.
- Burgers (1995b)
J.P.L. Burgers. *Niet thuis. De woonsituatie van illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Research paper 95/02. Utrecht: Onderzoekschool arbeid, welzijn en sociaal-economisch bestuur, Universiteit Utrecht, 1995.
- Burgers (1996)
Jack Burgers. *No polarisation in Dutch cities? Inequality in a corporatist country*. In: *Urban studies* 33 (1996) 1 (99-106).
- Burgers en Engbersen (1994)
Jack Burgers en Godfried Engbersen. *De wrok van Spangen. Opkomst en neergang van een arbeidersbuurt*. In: *Psychologie en maatschappij* 18 (1994) 4 (292-303).
- Burgers en Engbersen (1996)
Jack Burgers en Godfried Engbersen. *Globalization, immigration, and undocumented immigrants*. In: *New community* (1996) October (619-637).

-
- Burgers en Engbersen (in voorbereiding)
Jack Burgers en Godfried Engbersen (red.). De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Burgers en Kloosterman (1996)
Jack Burgers en Robert Kloosterman. Dutch comfort. Postindustrial transition and social exclusion in Spangen, Rotterdam. In: *Area 28* (1996) December.
- Burgers en Oosterman (1992)
Jack Burgers en Jan Oosterman. Het publieke domein. Over de sociale constructie van openbare ruimte. In: *Amsterdams sociologisch tijdschrift 19* (1992) (3-22).
- Castels (1989)
Manuel Castells. The informational city. Information technology, economic restructuring, and the urban-regional process. Oxford (UK)/Cambridge (USA): Basil Blackwell, 1989.
- COS (1995)
Centrum voor Onderzoek en Statistiek. Dynamische bevolking van Rotterdam. Bevolkingsontwikkeling tot 2008 in woord en beeld. Gemeente Rotterdam, 1995.
- Cross en Waldinger (1992)
Malcolm Cross en Roger Waldinger. Migrants, minorities, and the ethnic division of labor. In: Susan Fainstein, Ian Gordon, en Michael Harloe (red.). *Divided cities. New York and London in the contemporary world.* Oxford (UK) Cambridge (USA): Blackwell, 1992.
- Dear (1981)
Michael Dear. A theory of the local state. In: Alan D. Burnett en Peter J. Taylor (red.). *Political studies from spatial perspectives.* Chichester/New York: Wiley, 1981.
- Dear en Wolch (1992)
Michael Dear en Jennifer Wolch. *Landscapes of despair. From deinstitutionalization to homelessness.* Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Duyves (1992)
Mattias Duyves. In de ban van de bak. In: Jack Burgers (red.). *De uitstad. Over stedelijk vermaak.* Utrecht: Jan van Arkel, 1992.
- Duyves (1994)
Mattias Duyves. Even goeie vrienden. In: Jack Burgers en Léon Deben. *De luister van het gewone. Verhalen van Utrechters.* Utrecht: Jan van Arkel, 1994.
- Engbersen (1997)
Godfried Engbersen. In de schaduw van morgen. Stedelijke marginaliteit in Nederland. Amsterdam/Meppel: Boom, 1997.
- Engbersen en Van der Leun (1995)
G. Engbersen en J. van der Leun. Illegale vreemdelingen en criminaliteit. De differentiële kansenstructuur van illegalen. In: *Tijdschrift voor criminologie 37* (1995) 3 (238-256).
- Engbersen en Snel (1996)
Godfried Engbersen en Erik Snel. Achterstandswijken in Nederland. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting.* Den Haag: VUGA, 1996.
- Engbersen en Van der Veen (1987)
G. Engbersen en R. van der Veen. *Moderne armoede: overleven op het sociaal minimum.* Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, 1987.
- Featherstone (1990)
John Michael Featherstone. The paradox of culture and the globalization of diversity. Utrecht: ISOR, Rijksuniversiteit Utrecht, 1990.
- Foucault (1989)
Michel Foucault. *Discipline, toezicht en straf.* Groningen: Historische Uitgeverij, 1989.
- Gans (1962)
Herbert Gans. Urbanism and suburbanism as ways of life. A re-evaluation of definitions. In: A.M. Rose (red.). *Human behaviour and social processes.* Boston: Anchor, 1962.
- Garreau (1991)
Joel Garreau. *Edge city. Life on the new frontier.* New York: Doubleday, 1991.
- Giddens (1990)
Anthony Giddens. *The consequences of modernity.* Cambridge: Polity Press, 1990.
- Goffman (1971)
Erving Goffman. *Relations in public. Microstudies of the public order.* New York, 1971.
- Harvey (1989)
David Harvey. *The condition of postmodernity.* Oxford (UK)/Cambridge (USA): Basil Blackwell, 1989.
- Hill (1984)
Richard Child Hill. Urban political economy: emergence, consolidation, and development. In: Michael Peter Smith (red.). *Cities in transformation. Class, capital, and the state.* Beverly Hills: Sage, 1984.
- Hoggart (1957)
R. Hoggart. *The uses of literacy.* Londen: Chatto en Windus, 1957.
-

-
- Jankowski (1991)
Martín Sánchez Jankowski. *Islands in the street. Gangs and American urban society*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Jansen (1976)
G.H. Jansen. *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*. Meppel: Boom, 1976.
- Jencks (1994)
Christopher Jencks. *The homeless*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1994.
- Kloosterman en Elfring (1991)
R.C. Kloosterman en T. Elfring. *Werken in Nederland*. Schoonhoven: Academic Service, 1991.
- Kloosterman et al. (1997)
Robert Kloosterman, Joanne van der Leun en Jan Rath. *Over grenzen. Immigranten en de informele economie*. Amsterdam: IMES, 1997.
- Van der Loo et al. (1988)
Hans van der Loo, Ron Loozen en Jan Oosterman. *Buurt in balans. Levensstijlen in nieuw Oudwijk*. Utrecht, 1988.
- MacCannel (1976)
Dean MacCannel. *The tourist: a new theory of the leisure class*. Londen, 1976.
- Maffesoli (1996)
Michel Maffesoli. *The time of the tribes. The decline of individualism in mass society*. London: Sage, 1996.
- Meijer (1980)
Ischa Meijer. *Hoeren*. Amsterdam: Bert Bakker, 1980.
- Odé en Hezemans (1997)
A. Odé en M. Hezemans. *Structuurwijzigingen en verdringing op de Rotterdamse arbeidsmarkt*. Rotterdam, ISEO, 1997.
- Oosterman (1993)
Jan Oosterman. *Parade der passanten. De stad, het vertier en de terrassen*. Utrecht: Jan van Arkel, 1993.
- Passel (1998)
Jeffrey S. Passel. *Undocumented immigration*. In: Peter Duignan en Lewis H. Gann. *The debate in the United States over immigration*. Stanford: Hoover Institution Press, 1998.
- Portes (1995)
Alejandro Portes. *Economic sociology and the sociology of immigration: a conceptual overview*. In: Alejandro Portes. *The economic sociology of immigration*. New York: Russell Sage, 1995.
- Reich (1992)
Robert Reich. *The work of nations*. New York: Vintage, 1992.
- Ritzer (1993)
George Ritzer. *The McDonaldization of society*. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 1993.
- Sennett (1978)
Richard Sennett. *The fall of public man. On the social psychology of capitalism*. New York: Vintage, 1978.
- Simmel (1957)
Georg Simmel. *Die Großstadt und das Geistesleben*. In: Georg Simmel. *Brücke und Tür*. Stuttgart: Koehler Verlag, 1957.
- Tak (1997)
Herman Tak. *Antilliaans carnaval: moderniteit en ritueel*. In: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 24 (1997) 1 (72-100).
- Tesser et al. (1995)
P.T.M. Tesser, C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer en H.C. van der Wouden. *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA (Cahier 123).
- Urry (1990)
John Urry. *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. Londen: Sage, 1990.
- Vaessen (1986)
J.A.M.F. Vaessen. *Musea in een museale cultuur*. Zeist: Kerckebosch, 1986.
- Vuyk (1988)
Kees Vuyk. *De esthetisering van het wereldbeeld*. In: *De revisor* (1988) 1 en 2 (171-183).
- Wacquant (1993)
L.J.D. Wacquant. *Urban outcasts: stigma and division in the black American ghetto and the French periphery*. In: *International journal of urban & regional research* (1993) 17 (366-383).
- Weber (1976)
Max Weber. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1976.
- Whyte (1988)
William H. Whyte. *City. Rediscovering the center*. New York: Doubleday, 1988.
- Wilson (1987)
William Julius Wilson. *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press, 1987.
- Wilterdink (1993)
Nico Wilterdink. *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1993.
-

Zijderveld (1983)

A.C. Zijderveld. Steden zonder stedelijkheid. Tilburg: IVA-Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek, 1983.

Zukin (1991)

Sharon Zukin. Landscapes of power. From Detroit to Disneyworld. Berkeley: University of California Press, 1991.

9 Instituties en de stedelijke openbare ruimte

A.M.J. Kreukels

9.1 Samenvatting

De stedelijke openbare ruimte wordt niet alleen 'gevuld' door burgers en bedrijven, maar ook door alle mogelijke instellingen, zoals rechtbanken, politiebureaus, ziekenhuizen, onderwijsinstellingen. In dit hoofdstuk zal de ontwikkeling van de institutionele vestigingspatronen in en rond de stad centraal staan. Onderzocht wordt hoe het vestigingspatroon van instellingen het gebruik van de openbare ruimte beïnvloedt.

9.2 Ter inleiding

In het voetspoor van Colemans *corporate actors* en afwijkend van de klassieke teksten over openbaarheid en openbare ruimte, wordt 'de georganiseerde stad' hier opgevoerd als zeer bepalend voor de stedelijke openbare ruimte (Coleman 1990). Het eerste deel van deze bijdrage laat zien hoe de stedelijke openbare ruimte meer reliëf krijgt door een besef van de dimensie van de georganiseerde stad.

De uiteenzetting over 'de georganiseerde stad' heeft consequenties voor een stadsplanning, waarbij stadsontwikkeling overwegend is versmald tot ordening van de fysieke ruimte als een op zich staande aangelegenheid. Met de benadering van de 'georganiseerde stad' wordt inzichtelijk welk profijt een stadsontwikkeling heeft waarin 'het publieke domein, de georganiseerde stad in maatschappelijke en culturele zin' leidend is voor de ruimtelijke structuur en inrichting. Het is tegelijkertijd een correctie op die studies die de openbare ruimte in fysieke zin als veruiterlijking van openbaarheid in sociologische zin opvoeren. Het is ook een correctie op een ruimtelijke inrichting gebaseerd op geografische en demografische analyses van (geaggregeerde) voorkeuren of behoeften van afzonderlijke burgers of huishoudens, waarbij wordt voorbijgegaan aan de mesowereld van georganiseerde verbanden, terwijl die toch bepalend zijn voor het dagelijks leven in stedelijke gebieden.¹ 'De georganiseerde stad' als centraal mechanisme voor de ruimtelijke structuur en inrichting van de stad is het onderwerp van het tweede deel van deze bijdrage. Dit gedeelte is grotendeels ontleend aan de Vierde Van Eesterenlezing van de auteur (Kreukels 1997).

9.3 Publiek domein, de georganiseerde stad en stedelijke ontwikkeling in maatschappelijke, politieke en culturele zin

De klassieke teksten over de stedelijke openbare ruimte zoals die van Bahrtd (1969), voortbordurend op Max Weber, of ook die van Sennett (Sennett 1970, 1977; Sennett en Cobb 1973) voortbordurend op de psycholoog Erikson, leerling van Freud, hebben - bij al hun uitgesproken verschillen - met elkaar gemeen dat ze het openbare en het privé-domein contrasteren vanuit het individu.² Ze definiëren de stedelijke openbare ruimte door die te contrasteren met het beslotene van het privé-leven van afzonderlijke personen of van gezinnen. Hun stelling - nog steeds belangwekkend in het perspectief van stedelijkheid als standaard - is dat een uitgesproken openbaar leven in de stad alleen mogelijk is wanneer het privé-leven en het openbare leven elkaar aanvullen als waren het twee complementaire polen van één en dezelfde realiteit. Daar waar het privé-leven allesoverheersend wordt, sterft niet alleen het openbare leven uit, maar verpietert ook het privé-leven. Hetzelfde geldt als het openbare leven

allesoverheersend wordt, dan is niet alleen het privé-leven de dupe, maar ook het openbare leven zelf. In die zin zijn ze complementair ten opzichte van elkaar. Beide genoemde auteurs zijn met deze optiek pleitbezorgers van een versterking van het stedelijke openbare leven vanuit de constatering dat het privé-leven de allesoverheersende ankerplaats is geworden in de moderne stad, tegelijk met een gefragmenteerd sociaal verkeer waarin deze individuen zich functiegericht bewegen, om vervolgens weer in het privé-domein terug te keren. Openbaarheid en stedelijke openbare ruimte staan op deze manier onder druk. Het is essentieel volgens hen dat in de moderne stad de openbaarheid (weer) gaat functioneren als complement van het privé-domein en eveneens als onmisbare component in de stedelijke samenleving.

Interessante vraag is of deze analyse en zienswijze empirisch steekhoudend is, maar daar wil ik in deze bijdrage niet verder op ingaan, behalve dan met een verwijzing naar studies als die van Whyte (1988), waaruit op zijn minst blijkt dat de feitelijke wereld van privé- en openbaar verkeer in steden veel rijker geschakeerd en gedifferentieerd is dan voornoemde klassieke teksten suggereren.

Aansluitend bij deze klassieke benadering van openbaarheid en privé-domein en stedelijke realiteit zou ik een lans willen breken voor een tweetal aanvullingen en nuanceringen.

De eerste is het terugbrengen van de wereld van organisaties en instellingen, de *corporate actors*, tussen de individuen en huishoudens in de stad en de amorfe openbare wereld. Bahrdr en Sennett tenderen ernaar deze mesowereld als niet relevant te zien voor het openbare leven en de openbare ruimte in de stad. Ze suggereren zelfs dat de fragmentatie, kenmerkend voor het functioneren van individuen in deze mesowereld, juist de openbaarheid aantast en dat de besloten ruimten van deze mesowereld de openbare ruimten in de stad steeds meer vervangen. Zonder deze spanningen, tegenstellingen tussen individuen, de mesowereld en de openbaarheid te willen relativiseren, komt het mij voor dat de openbaarheid in de stad niet alleen teruggaat op atomistisch functionerende individuen in de stad, maar ook en juist gevoed wordt door de georganiseerde wereld van verbanden, instellingen en groeperingen.

De tweede aanvulling en nuancing is dat openbaarheid in maatschappelijke en in ruimtelijk fysieke zin wezenlijk van elkaar verschillen en geenszins automatisch in elkaar overvloeien. Zowel Bahrdr als Sennett - en de meeste analyses van openbare stedelijke ruimten volgen hen daarin - doet het voorkomen of de openbare ruimte als 'een jas' om de openbaarheid in sociologische en politieke zin ligt heen gedrapeerd. De overgangen tussen het publieke domein in sociologische en geografische zin, zijn echter uiterst complex en niet eenduidig. Er is tussen het sociale, het politieke en het culturele leven in de stad en de fysieke vormen van de stad - de ruimtelijke inrichting - slechts een *degree of fit*. Daar komt bij dat in een moderne stedelijke samenleving de sociologische realiteit - gegeven de verplaatsingsmogelijkheden en ruimtelijke actieradius - de openbaarheid in fysieke zin steeds meer bepaalt dan voorheen, toen met een sterkere binding aan territorium de ruimtelijke gegevens bepalend waren (Banfield 1968; Peterson 1980 en 1995; Glickman et al. 1996; Blotevogel en Fielding 1997). Te vaak ook wordt openbaarheid in sociologische zin gelijkgesteld met de publieke sector, met het domein van de overheid. Intussen dringt door dat het algemene, het openbare, niet gelijkstaat met de staat of met de publieke sector. Het algemeen belang en het gemeenschappelijke manifesteren zich op veel manieren en in allerlei vormen vanuit de particuliere sector, tussen de particuliere sector en overheid; ook al neemt de overheid ten aanzien van het algemeen belang en de openbare wereld een eigen plaats in (Kreukels en Simonis 1988). Dit alles laat zien dat meer inzicht nodig is over die openbaarheid in sociologische zin in steden, zeker als deze wordt gezien als het met elkaar verbonden zijn van openbaarheid in sociale, culturele en politieke zin. Er is meer onderzoek en studie nodig van met name interrelaties en overgangen tussen de wereld van het openbaar maatschappelijk verkeer, de mesowereld van

instellingen, en het handelen van individuen in deze werelden vanuit hun besloten privé-wereld.

Wat vooral in aanmerking komt voor een analyse van openbaarheid en openbare ruimte van de moderne stad, is de schaaldynamiek, waarbij activiteiten in de stad de stadsgrenzen overschrijden en onderdeel zijn van grotere verbanden, en waarbij belangrijke beslissingen in het particuliere verkeer maar ook in de beleids sfeer in ruimer territoriaal verband hun beslag krijgen, meestal in de context van nationale staten. In die zin moet de realiteit van de stad gerelativeerd worden. Peterson (1981) brengt dat tot uitdrukking in de titel van zijn boek, dat aan deze interrelaties is gewijd: *City limits*. Dat betekent dat in het algemeen de mesoverbanden in het functionele verkeer van beroep, commercie en handel, in de wereld van voorzieningen, winkels, groothandel, dienstverlening, onderwijs, gezondheidszorg en sociale hulp, zich alleen laten duiden als ze worden geplaatst in deze ruimtelijke diffuse netwerken, die steeds meer niet alleen regionaal en nationaal, maar zelfs internationaal worden georganiseerd of geregeld. Tegen deze achtergrond dienen de vestiging en het verloop van instellingen en verbanden in de stad te worden geplaatst. Die dynamiek, met alle onbestendigheid eigen aan de afhankelijkheid van buitenstedelijke krachten, heeft belangrijke consequenties voor de openbaarheid van steden in relatie tot de openbaarheid in regionaal en nationaal verband, zeker als dit neerkomt op de inzet van de stedelijke elite en het maatschappelijk kader (Ledrut 1968). De overgang van de stad op gemeentelijk niveau naar de stad in regionaal verband - als agglomeratie met meerdere gemeenten - is daarbij een belangrijk aandachtspunt en vraagt vooral in bestuurlijke zin flexibele oplossingen (Ostrom et al. 1961; Self 1982; Warren et al. 1992; Scharpf 1989 en 1994; Stein 1993; WRR 1990 en 1998). Dit alles kan in deze bijdrage niet verder verkend worden. Wat volgt ter afsluiting, is een uiteenzetting over de consequenties van deze eerste analyse van openbaarheid en openbare ruimte, gekoppeld aan de *corporate actors* voor de stedelijke ontwikkeling in fysieke zin.

9.4 Publiek domein, de georganiseerde stad en stedelijke ontwikkeling in fysieke zin

Aansluitend bij het voorgaande kan de overgang van de huidige stad worden getypeerd als een stedelijke dynamiek, waarbij een toenemende schaalvergroting uiteindelijk haar hoogtepunt heeft in wereldomspannende netwerken en uitwisseling. Die schaalvergroting gaat echter gepaard - dat mag niet over het hoofd worden gezien - met schaalverkleining. Tegelijkertijd formeren zich netwerken, functionele of activiteitgebonden uitwisselingen in kleinschalige verbanden, vaak binnen territoriaal begrensde gebieden, maar nog meer in de vorm van kleinschalige categoriale of functionele verbanden, die hun deelnemers in principe rekruteren over een iets groter territorium.

De schaalvergroting manifesteert zich in de steeds meer bepalende werkelijkheid van stedelijke agglomeraties (stedelijke regio's) en op het nog hogere schaalniveau van grootstedelijke metropolitane complexen (stedelijke hoofdregio's), zoals de Randstad of de Brabantse stedenrij, en ten slotte in grensoverschrijdende formaties (West-Europese stedelijke zones), zoals de as Randstad, Ruhrgebied, Frankfurt, Mainz, Stuttgart, München.

De schaalverkleining tekent zich markant af in informele verbanden binnen wijken, buurten en stedelijke regio's, maar ook in enkele gevallen in stedelijke hoofdregio's. Deze verbanden zijn verbonden met werk, sport, hobby's, levensbeschouwing en politiek, enzovoort. Als ze zich groeperen binnen buurten, wijken of stadsdelen, kan worden gesproken van 'subwerelden' die hun voedingsbodem vinden in relaties binnen de kleinste territoriale verbanden, te weten de straat, de buurt, de wijk of het stadsdeel. Wat veel minder direct zichtbaar is, maar van bijzonder belang als cement van de hedendaagse stedelijke sociale realiteit, zijn categoriale of functionele kleinschalige verbanden die binnen stedelijke agglomeraties en soms zelfs in

stedelijke hoofdregio's de basis vormen van uitwisseling en bezigheden. Op vaste tijden of ook onregelmatig raken op deze wijze diverse zakelijke en informele groeperingen, zowel verplicht als vrijblijvend, beroepsmatig of in vrije tijd, met elkaar verbonden.

Deze dubbele dynamiek van schaalvergroting en schaalverkleining zoals die zich aftekent in de hedendaagse stedelijke realiteit, is het scherpst geanalyseerd door Castells (1983) in zijn *Crisis, planning, and the quality of life*. Onder die dubbele dynamiek herschikken de huidige stedelijke woon-, werk- en voorzieningenmilieus zich. Ze dwingt meer dan voorheen tot flexibele mogelijkheden voor contacten en uitwisseling in grootschalige verbanden, voor het verwerken van de invloeden vanuit die grootschalige verbanden, maar ook voor een afstemming op plaatselijke gegevens van zeer uiteenlopende en onderscheiden vraag- en aanbodcombinaties, kortom, tot een aanpak op maat.

Tegen deze achtergrond rijst de vraag of het regime van de Vinex-locaties, zoals die van Haarlemmermeer-West bij Amsterdam, van Noordrand 1, 2 en 3 bij Rotterdam, van Wateringen, Ypenburg, Leidschendam-Zuidoost, Zoetermeer-Oost bij Den Haag en van het Leidsche Rijn-project bij Utrecht, niet een gedateerd regime weerspiegelen. Niet de betrokkenheid en bemoeienis van het rijk op zich bij strategische uitbreidingsprojecten staan hier ter discussie, niet de locaties, maar de wijze van aanpak vanuit een nationaal geaggregeerde taakstelling, waarbij convenanten als noodverband functioneren - een streven van rijkswegen een algemene inzet en toedeling te verzekeren via een van tevoren vastgelegd bouwprogramma. Het is dan ook niet verrassend dat in deze tijd van marktdifferentiatie dit regime vervolgens in de uitvoeringsfase meer op maat dient te gaan opereren (Kruythoff en Teule 1997).

Op dezelfde wijze kan tegen deze achtergrond een vraagteken worden geplaatst bij sleutelprojecten zoals Kop van Zuid in Rotterdam of het Utrecht *City*-project, zeker zoals ze aanvankelijk vanuit de gemeentelijke overheid - weliswaar ingegeven door overwegingen van algemeen belang - aan de markt en aan de omgeving werden opgelegd. Daarbij werd nauwelijks ruimte geboden voor stapsgewijze aanpassingen aan een vraag die steeds evolueert, waardoor dergelijke omvangrijke uitbreidingslocaties in de tijd meegroeien. In de praktijk blijkt bij deze sleutelprojecten nog eerder en meer manifest dan bij de Vinex-locaties dat in de uitvoering alsnog de projectontwikkeling - min of meer afgedwongen - in fases en compartimenten verschuift naar 'consortia' uit de particuliere sector en overheid. De publieke sector (de gemeente) treedt nog op als strategische partij, als representant van algemene en bijzondere belangen, maar steeds meer complementair aan andere partners. Op die manier vindt geleidelijk een aanpassing plaats naar een aanpak op maat.

Waar deze strategische projecten al in de richting wijzen van een aanpak op maat en van een stapsgewijs bouwprogramma, geldt dat te meer voor de opening van afzonderlijke of groeps-gewijze bouwopdrachten in of voor deelgebieden. Als ergens rekening moet worden gehouden met de noodzaak van een ruimtelijke inrichting die mee-evolueert met afzonderlijke en van tevoren vaak niet te voorspellen bouw- en investeringsinitiatieven, dan is dat hier.

Stedenbouw en planologie kunnen in deze spontane ontwikkeling volop tot hun recht komen wanneer ze zich aanpassen aan het gedifferentieerde opdrachtgeverschap achter een rijkgeschakeerde vraag en aanbod vanuit de samenleving zelf in plaats vanuit de overheid. Ze zullen dan ook niet verrast zijn als ze worden geconfronteerd met geprononceerde projectontwikkeling of vestigingsgolven, zoals in de Amsterdamse Zuid-as met de vastgoedontwikkeling, waarbij nationaal hooggenoteerde instellingen en bedrijven zoals ING, ABN-AMRO en nu Philips hun eigen omgeving maken. Ze zullen zich juist in toenemende mate hiermee verbinden en deze ontwikkeling kwalitatief beïnvloeden wat betreft de locatie (Amsterdam Zuid-as of Amsterdam-Centrum), de gebiedsinrichting (de stedenbouwkundige eenheid die de

verschillende bedrijven gezamenlijk overeenkomen in die Amsterdamse deelgebieden) en de verbindingen (de bereikbaarheid voor klanten en werknemers van binnen en buiten Amsterdam).

Al deze voorbeelden duiden op een veranderend bestel, waarbij de belangrijkste en te lang uitgebleven wijziging is dat het allesbeheersende monopolie van de overheid bij bouw, infrastructuur en ruimtelijke inrichting geleidelijk verschuift naar een situatie waarin het opdrachtgeverschap bij ruimtelijke inrichting en stadsontwikkeling geschakeerder is, en verbonden met een veelvoud van particuliere opdrachtgevers, organisaties en instellingen (waaronder overheidseenheden). De suggestie dat mogelijkwerwijs de dictatuur van de overheid (staatsarchitectuur) op deze wijze wordt ingeruild voor die van de institutionele woningbouw (de dominantie van woningbouwcorporaties en projectontwikkelaars), is misplaatst. Kenmerkend bij een evolutie in deze richting is juist de variatie in het opdrachtgeverschap, met een eigen verantwoordelijkheid van de overheid, waarbij een gedifferentieerde markt zich kan doen gelden. In die situatie blaast de overheid haar eigen partij vanuit het publieke belang, vanuit de bescherming van bijzondere belangen, maar nu met een regime afgestemd op een keur van initiatieven en geschakeerde investeringen. Uit het hiervoor genoemde blijkt dat de eigen rol van de overheid geenszins wordt gerelativeerd. Wellicht zal deze op onderdelen juist bij een geschakeerd opdrachtgeverschap versterkt moeten worden. Dat geldt zeker als in de plaats van de overheidsmonopolies van voorheen, afschermingsconstructies, die zo kenmerkend zijn voor de vastgoedsector en veel andere georganiseerde belangen in Nederland, het beeld gaan bepalen.

Bij deze evolutie zijn overigens de culturele en bestuurlijke blokkades legio. Die houden het opdrachtgeverschap van gebouwen en van stedenbouwkundige complexen op het gebied van wonen, werken en voorzieningen schraal, waarbij een overheid, al dan niet via de band met de Rijksgebouwendienst of de gemeentelijke grondbedrijven, bij gebiedsontwikkeling nog steeds wordt geacht de allesbepalende hoofdrol te spelen. Daar staat een aantal gemeenten (Groningen, Tilburg, Delft) en een aantal intergemeentelijke en/of intraprovinciale samenwerkingsverbanden (bollengebied, Haaglanden, Noordwest-Overijssel) tegenover, die als kwartiermakers van een geschakeerd opdrachtgeverschap kunnen gelden.

Ligt hier niet een enorm potentieel wanneer architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en planologen in directe opdracht van organisaties en instellingen in het onderwijs, de gezondheidszorg, de wereld van rechtbank en justitie, de sport- en uitgaanssector, het midden- en kleinbedrijf, op maat tot gebiedsontwikkeling komen? In de bedrijfssector en in de culturele sfeer is dit opdrachtgeverschap zowel voor gebouwen als voor de inrichting van gebieden in Nederland al aarzelend op gang gekomen, zoals bij het gebouw en de omgeving van Centraal Beheer in Apeldoorn, het complex van de Gasunie in Groningen, het Bonnefantenmuseum in Maastricht en het Groninger Museum.

Met dit pleidooi voor een verscheidenheid aan opdrachtgevers borduur ik voort op dat van Carel Weeber, die met 'Het wilde wonen' in het *NRC Handelsblad* van 4 april 1997 indringend pleitte voor een liberalisering van de woningbouw. Mijn aanvulling en aanscherping betreft de gebiedsontwikkeling vanuit de stedenbouw en de planologie niet alleen vanuit individuele opdrachtgevers voor woningen, maar vanuit een veel ruimer bestand aan opdrachtgevers. Daarbij kan men de rijke wereld van instellingen en organisaties in en buiten de overheid in beeld brengen en tevens meer oog hebben voor ruimtelijke inrichting, niet alleen verbonden met het wonen, maar ook met de cultuur, de economie, de diverse uiteenlopende voorzieningen en diensten enzovoort.

De uitdaging voor de stedenbouw en de planologie is het differentiëren van hun domein. Er is alle reden om juist bij een overvloed aan maatschappelijke differentiatie de stedenbouw en planologie te bevrijden van hun automatische associatie met de overheid. Beide disciplines zijn te lang op afstand gebleven van de rijkgeschakeerde wereld van de stedelijke samenleving zelf. Vanaf het moment dat men zich met die wereld rechtstreeks verbindt, zullen de monopolistische trekken van de Nederlandse overheid, maar ook van de met die overheid verbonden Nederlandse vastgoedsector, kunnen worden ingeruild voor alle mogelijke plannen en investeringen ten behoeve van een geschakeerder stedelijk leefmilieu. Daarmee wordt tevens de herkenbaarheid en aansluiting van stedenbouw en planologie in de stedelijke wereld groter. Op hun beurt weerspiegelen deze vakgebieden dan ook meer dan voorheen de rijkdom aan variatie en dynamiek van uiteenlopende individuele en institutionele opdrachtgevers.

Dat de overheid bij stadsontwikkeling en ruimtelijke inrichting haar eigen verantwoordelijkheid en aandeel behoudt - zoals eerder werd betoogd - is niet alleen een principiële zaak. Het is ook haalbaar. Dat blijkt uit de periode van een gedifferentieerder opdrachtgeverschap, zoals dat zich vanaf de negentiende eeuw tot in de jaren vijftig van deze eeuw in steden als Amsterdam en Rotterdam manifesteerde (De Klerk 1998). Via concessies en andere directe of indirecte beïnvloedingsmechanismen bleek het mogelijk het nodige vanuit kwaliteitsoverwegingen, algemeen belang of ter bescherming van bijzondere belangen in te brengen in het particuliere initiatief.

Naast deze met schaalverkleining verbonden elementaire stedenbouw en planologie in gemeentelijk of intergemeentelijk verband, zijn in onze tijd steeds meer (aanvullende) opgaven verbonden met schaalvergroting. Dat komt vooral tot uiting in de regionalisering van wonen, werken en voorzieningen op de uiteenlopende schaalniveaus van regio's, hoofdregio's in nationaal verband en in Europees verband (Kreukels en Pollé 1997). In de Duitse traditie wordt de met schaalverkleining verbonden elementaire stedenbouw in gemeentelijk en intergemeentelijk verband aangeduid met *Städtebau* en de met schaalvergroting verbonden regionale planning op uiteenlopende niveaus met *Raumordnung* (ruimtelijke ordening). In ons kleinere land met een dichte bebouwing en hoge bevolkingsdichtheid wordt dat onderscheid niet gemaakt en lopen *Städtebau* en *Raumordnung* in elkaar over. Toch heeft het zin om, net zoals in Duitsland, in ons land deze differentiatie aan te brengen. Zoals hierna zal blijken, heeft dat te maken met de specifieke thematiek en regimes voor de onderscheiden (inter)lokale en regionale schaalniveaus.

Deze regionale ruimtelijke inrichting heeft steeds meer te maken met het gegeven dat het landelijke met het stedelijke gebied verbonden raakt, waarbij morfologisch het stedelijke zich niet meer beperkt tot stedelijke centra, maar zich ver daarbuiten manifesteert. Die verbinding van het stedelijke met het landelijke werd voor de stedelijke gebieden door Tummers en Tummers-Zuurmond (1997) geanalyseerd in termen van een inversie: 'land in de stad'. Daarmee wordt recht gedaan aan landschappelijke elementen binnen de stad, in de stadsagglomeratie en in grote metropolitane gebieden. Op dezelfde wijze zou men ook kunnen spreken van een inversie 'stad in het land', waar in (perifeer) uitgestrekt landelijk gebied stedelijke kernen of dorpen worden benaderd als contramal van het landelijke gebied. Deze inversies van het stedelijke en het landelijke zijn een belangrijke leidraad voor de ruimtelijke inrichting op de hogere schaalniveaus van regio's en hoofdregio's. Samen met de hoofdverbindingen en de infrastructuur vereisen die inversies een eigen aanpak, waarbij landschapsarchitectuur, verkeerskundigen en milieudeskundigen in relatie tot de stedenbouw en de planologie worden aangesproken.³

Ook ten aanzien van het regime is de bovenlokale ruimtelijke inrichting van bijzondere aard. Boven het lokale en intergemeentelijke schaalniveau is de geleiding noodzakelijkerwijs veel selectiever en partieel. Vestigingspatronen en -dynamiek, mobiliteit tussen regio's en hoofd-

regio's hebben hun eigen werking. Het komt erop neer dat steeds weer opnieuw locaties worden gezocht en gevonden, in toenemende mate buiten de stedelijke centra en het verstedelijkte westen. 'Voortrekkers' zullen steeds opnieuw tot onvermoede en onverwachte vestigingsreacties leiden, die de motor vormen voor zowel nieuwbouw als herstructurering. Deze dynamiek en druk staan steeds meer haaks op het in Nederland gegroeide regime, waarbij vanuit het rijk en de provincies het nationale grondgebied op hoofdlijnen en op onderdelen vergaand is bestemd. De praktijk laat dan ook een grote kloof zien tussen inrichtingsvoorschriften en de realiteit van vestiging en uitbreiding.

Als er iets is waaraan in de komende periode juist in ons kleine, verstedelijkte en dichtbevolkte land niet valt te ontkomen, dan is dat capaciteitsplanning in de plaats van deze te verdoorgesloten nationale bestemmingenplanning. Die capaciteitsplanning heeft als vertrekpunt dat bij schaarste qua grond of gewilde locaties de markt in eerste instantie via het prijsmechanisme geregeld is, waarbij vervolgens de planning dient om fricties tussen uiteenlopende belangen en externe kosten in die markt te verrekenen.⁴

9.5 Stedenbouw en planologie in relatie met het ideologische en culturele debat en de verbinding met economische en technologische drijfveren

Een stedenbouw en planologie die op de wijze zoals hiervoor geschetst, zich verbinden met de samenleving zelf, gedifferentieerd naar thema (naast het wonen, de cultuur, bedrijvigheid, uiteenlopende voorzieningen, het verkeer, landschap, milieu), en gedifferentieerd naar (inter)lokale en regionale planning, zijn meer dan voorheen verbonden met de ideologische en culturele debatten in die samenleving en met de economische en technologische drijfveren.

Paradoxaal genoeg zullen een op deze wijze geschakeerde stedenbouw en planologie in de stedelijke samenleving en in het publieke en particuliere domein, veel meer dan in de direct achter ons liggende periode, weer aan gezag winnen, met hun bijdrage aan het ideologische en culturele debat en aan de economische en technologische innovatie. Op deze wijze scharen de stedenbouw en planologie op het eind van de twintigste eeuw zich bij de reeks van prominente voorgangers, bijvoorbeeld die van de tweede helft van de negentiende eeuw, ten tijde van het interbellum of in de jaren vijftig en zestig van deze eeuw. Veel gevestigde stedenbouwers en planologen zullen eraan moeten wennen dat de referentieperiode van de jaren zeventig en tachtig veel eerder een intermezzo was dan beeldbepalend. Een jonge generatie architecten, stedenbouwers, planologen en landschapsarchitecten helpt daarbij via opdrachten waarin we de openingen maar ook de verantwoordelijkheden herkennen.

Noten

- ¹ Als een typerend voorbeeld van deze traditie in de geografie en demografie verwijs ik naar de analyse van voorkeuren en gedragspatronen van stedelijke huishoudens in Amsterdam van Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars (1992).
- ² Voor een analyse van het werk van Sennett zie Smith (1980: 153-169).
- ³ Het is verheugend dat in de nota *Het cultuurlandschap. Een terreinverkenning over landschapsarchitectuur en cultuurbeleid* (Sijmons 1994) en *De architectuur van de ruimte. Nota over het architectuurbeleid 1997-2000* (OC&W et al. 1996) deze federalisering van stedenbouw en planologie - juist in relatie met schaalvergroting - wordt onderkend en ondersteuning krijgt.
- ⁴ De neiging tot nationale bestemmingenplanning is intussen diep geworteld. Recentelijk blijkt dat geprononceerd uit een onderzoeksprogramma gericht op verstedelijking in relatie tot milieuaspecten bij het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM). Daar is het richtpunt een integrale benadering van alle bepalende aspecten en effecten binnen een nationaal verstedelijkingskader.

Literatuur

- Bahrtdt (1969)
H.P. Bahrtdt. *Die moderne Großstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau.* Hamburg: Christian Wegner Verlag, 1969 (oorspr. 1961).
- Banfield (1968)
E. Banfield. *The unheavenly city.* Boston: Little, Brown, 1968.
- Blotevogel en Fielding (1997)
H.H. Blotevogel en A.J. Fielding (red.). *People, jobs and mobility in the New Europe.* Chicester/New York/Weinheim/Brisbane/Singapore/Toronto: John Wiley & Sons, 1997.
- Castells (1983)
M. Castells. *Crisis, planning, and the quality of life.* In: *Environment and planning D. In: Society and space* 1 (1983) 1 (3-22).
- Coleman (1990)
J.S. Coleman. *Foundations of social theory.* Cambridge (USA)/London (UK): The Belknap Press of the Harvard University Press, 1990.
- Friedman en Miller (1965)
J. Friedmann en J. Miller. *The urban field.* In: *Journal of the American institute of planners* 31 (1965) 4 (312-320).
- Glickman et al. (1996)
N.J. Glickman, M.L. Lahr en E.K. Wyly. *The state of the nation's cities. American changing urban life.* New Brunswick: Center for Urban Policy Research (CUPR), Rutgers University, 1996.
- De Klerk (1998)
L. de Klerk. *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950.* Rotterdam: NAI, 1998.
- Kreukels (1997)
A.M.J. Kreukels. *Een perspectief voor de stad. Vierde Van Eesterenlezing.* Amsterdam: Beroepsvereniging van Nederlandse Stedenbouwkundigen en Planologen i.o., 1997.
- Kreukels en Pollé (1997)
T. Kreukels en E.J. Pollé. *Urbanization and spatial planning in an international perspective.* In: *HBE, Netherlands journal of housing and the built environment* 12 (1997) 1 (135-164). Special issue: *Spatial planning in the Netherlands: current developments and debates.*
- Kreukels en Simonis (1988)
A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.). *Publiek domein, de veranderende balans tussen staat en samenleving. Jaarboek Beleid en maatschappij 1987/1988.* Meppel/Amsterdam: Boom, 1988.
- Kruythoff en Teule (1997)
H. Kruythoff en R. Teule. *Vinex-policy moves into the implementation phase.* In: *Netherlands journal of housing and the built environment* 12 (1997) 1 (113-133). Special issue: *Spatial planning in the Netherlands: current developments and debates.*
- OC&W et al. (1996)
De architectuur van de ruimte. Nota over het architectuurbeleid 1997-2000. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en ministerie van Verkeer en Waterstaat. Den Haag: Sdu, 1996.
- Ostrom et al. (1961)
V. Ostrom, C.M. Tiebout en R. Warren. *The organization of government in metropolitan areas.* In: *American political science review* 55 (1961) December (831-842).
- Peterson (1981)
P.E. Peterson. *City limits.* Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Peterson (1995)
P.E. Peterson. *The price of federalism.* Washington D.C.: The Brookings Institute, 1995.
- Scharpf (1989)
F. Scharpf. *Regionalisierung des Europäischen Raum.* Cappenberger Gespräche der Freiherr-Vom-Stein-Gesellschaft, Band 23. Köln: Grote, 1989.
- Scharpf (1994)
F. Scharpf. *Community and autonomy. Multi-level policy-making in the European union.* RSC Working Papers No.1. Florence: European University Institute, 1994.
- Self (1982)
P. Self. *Planning the urban region. A comparative study of politics and organization.* London: Allen & Unwin, 1982.
- Sennett (1970)
R. Sennett. *The uses of disorder: personal identity and city life.* New York: Vintage, 1970.
- Sennett (1977)
R. Sennett. *The fall of public man.* New York: Knopf, 1977.
- Sennett en Cobb (1973)
R. Sennett en J. Cobb. *The hidden injuries of classes.* New York: Vintage, 1973.
- Smith (1980)
M.P. Smith. *The city and social theory.* Oxford: Basil Blackwell, 1980.

Stein (1993)

J. Stein (red.). Growth management. The planning challenge of the 1990s. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications, 1993.

Sijmons (1994)

D. Sijmons. Het cultuurlandschap. Een terreinverkenning over landschapsarchitectuur en cultuurbeleid. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1994.

Tummers en Tummers-Zuurmond (1997)

L.J.M. Tummers en J.M. Tummers-Zuurmond. Het land in de stad. De stedenbouw van de grote agglomeratie. Bussum: Uitgeverij Toth, 1997 (proefschrift).

Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars (1992)

J. Vijgen en R. van Engelsdorp Gastelaars. Centrum, stadsrand, groeikern: bewonersprofielen en leefpatronen in drie woonmilieus binnen het stadsgewest Amsterdam. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, Universiteit van Amsterdam, 1992 (Reeks Stedelijke netwerken nr. 40).

Warren et al. (1992)

R. Warren, M.S. Rosentraub en L.F. Weschler. Building urban governance: an agenda for the 1990s. In: Journal of urban affairs 14 (1992) 3/4 (399-422).

Webber (1967)

M.M. Webber. The urban place and the nonplace urban realm. In: M.M. Webber (red.). Explorations into urban structure. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1964 (tweede druk 1967) (79-153).

Whyte (1988)

W.H. Whyte. City. Rediscovering the center. New York: Doubleday, 1988.

WRR (1990)

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Van de stad en de rand. Den Haag: Sdu, 1990 (Rapporten aan de regering nr. 37).

WRR (1998)

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek. Den Haag: Sdu, 1998 (Rapporten aan de regering nr. 53).

10 De openbare ruimte in ogeschouw: enkele conclusies

Ries van der Wouden

10.1 Inleiding

In dit slothoofdstuk worden enkele conclusies getrokken naar aanleiding van de verschillende bijdragen in deze publicatie. Er zal geen poging worden ondernomen de bijdragen samen te vatten: de veelheid aan gehanteerde invalshoeken maakt dat bijna onmogelijk. Gekozen is daarom voor een bespreking van enkele thema's die in deze publicatie veelvuldig aan de orde zijn geweest. Dat zijn achtereenvolgens: de schaal van de openbare ruimte (§ 10.2), stedelijke regimes en instituties (§ 10.3), stadslandschappen, burgers en leefstijlen (§ 10.4), stedelijkheid en ruimtelijke kwaliteit (§ 10.5). Aan het eind van elk van deze paragrafen worden mogelijkheden geopperd voor toekomstig onderzoek naar de stedelijke openbare ruimte. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte slotbeschouwing (§ 10.6).

10.2 De schaal van de openbare ruimte

Enkele hoofdlijnen

De kwestie van de schaal van de openbare ruimte komt in vrijwel elke bijdrage in deze publicatie aan de orde. Het gaat daarbij niet alleen om de gevolgen van de schaalvergroting voor de openbare ruimte, al is dat thema wel het meest prominent. Eerder lijkt het erop dat de problematiek van de openbare ruimte zo langzamerhand op elk denkbaar ruimtelijk schaalniveau een rol speelt: van straat tot wereldstad, van plein tot stedensysteem. De openbare ruimte is er in alle maten: ze is er in de maten S, M, L, en XL uit het megaboek van Rem Koolhaas. Daarbij is in deze publicatie de maat 'XL' van de wereldsteden, de *global en generic cities* en de internationale stedensystemen,¹ enigszins onderbelicht gebleven. Wellicht komt dat doordat in Nederland de discussie over de Randstad zich nog bij een daaraan voorafgaande kwestie bevindt: is de Randstad wel een 'wereldstad', of is ze niet meer dan een verzameling steden uit de Europese subtop?

Binnen de Randstad en meer algemeen de stedelijke gebieden in Nederland, kunnen de ontwikkelingen in de stedelijke openbare ruimten in elk geval steeds minder los worden gezien van die in de wijde omgeving, zo veel wordt wel uit diverse bijdragen in deze publicatie duidelijk. Dat uit zich op verschillende manieren. Er is een toenemende fysieke verwevenheid tussen de stedelijke bebouwing en de landelijke omgeving, leidend tot het zichtbaar 'in elkaar vloeien' van stad en land. In het historische overzicht van Wagenaar (hoofdstuk 3) wordt het begin van die ontwikkeling al zichtbaar in de relatie tussen stad en buitenwijk. In de ideeën over de stedenbouw van vooroorlogse modernistische stromingen als de CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne, zie hoofdstuk 4 van Boomkens) wordt vervolgens die verwevenheid als een positieve opgave van de stedenbouw gezien. Het thema speelt nu op een nog grotere schaal een rol in de discussie over de Randstad en het Groene Hart (hoofdstuk 5). De auteurs van het laatstgenoemde hoofdstuk, Hemel en Van Uum, laten zien dat de 'open ruimte' tussen de stedelijke gebieden in toenemende mate 'openbare ruimte' wordt, ruimte die de facto toegankelijk wordt voor iedereen, en vooral voor stedelingen. Wat de gevolgen zijn van die ontwikkeling voor de 'landelijkheid' van het platteland laat zich raden: zij komt in het gedrang. Maar is die uitbreiding van de openbare ruimte wel goed voor de stedelijkheid? Want waar de openbare ruimte zich tot ver buiten de stad uitstrekt en stedelingen gebruikmaken van die openbare ruimte, blijft het natuurlijk de vraag in hoeverre

hier sprake is van *stedelijke* openbare ruimte. Verschillen in visie op de aard van de trend van toenemende verwevenheid tussen stad en land bepalen in hoge mate de positie in het debat over stedelijkheid. Verliest de openbare ruimte in de stadskernen door de verspreiding van de verstedelijking over grote gebieden haar specifieke karakter, of zullen in die stadskernen nieuwe vormen van stedelijkheid ontstaan? De antwoorden variëren van de stelling dat er in Nederland geen plaats gemaakt kan worden voor een (groot)stedelijk milieu tot de vaststelling dat alles in potentie stedelijk kan worden, en dat het begrip 'stad' dus zijn specificerende karakter verliest (de standpunten van respectievelijk De Boer en Koolhaas, zie de bijdrage van Boomkens).

Achter deze toenemende fysieke verwevenheid van stad en omgeving zijn ontwikkelingen vast te stellen die juist zichtbaar zijn in de 'klassieke' openbare ruimte van de stad, op het schaalniveau van de straat en het stadslandschap. Die ontwikkelingen hangen eveneens in hoge mate samen met de spectaculaire vergroting van de actieradius van de actoren die de stedelijke openbare ruimte bevolken, te weten burgers, instellingen en bedrijven. Toename van de fysieke mobiliteit en van de informatietechnologie maakt dat de economische en culturele actieradius van deze actoren het gebied van de stedelijke openbare ruimte ver te buiten gaat. De sporen daarvan zijn terug te vinden in de stadslandschappen: stadscentra specialiseren zich in kantoren en dienstverlening (Van der Wouden, hoofdstuk 2), en in vermaak (Burgers, hoofdstuk 8). Selectieve migratie van en naar de stad zorgt voor etnische stadslandschappen en armoedeculturen (Burgers). In paragraaf 10.4 wordt uitvoeriger ingegaan op de laatstgenoemde onderwerpen. Hier volstaat de constatering dat de ontwikkeling van de openbare ruimte naar een hoger schaalniveau ook de traditionele stedelijke openbare ruimte op 'ooghoogte' niet onberoerd laat.

Van belang voor de toekomst is ook het thema van de invloed van de virtualisering van de economie op de publieke instellingen en gebouwen in de klassieke stedelijke openbare ruimte (Van der Wouden, hoofdstuk 2). Een belangrijk deel van de openbare ruimten in de historische binnensteden wordt immers bepaald door monumentale gebouwen, die als het ware concentratiepunten van maatschappelijke goederen of waarden zijn: universiteiten als fysieke concentratie van kennis, musea als concentratie van kunst, ministeries, gemeentehuizen en rechtbanken als concentratie van macht, beursgebouwen als concentraties van geld. In zijn *City of bits* laat William Mitchell (1995) zien dat het met name deze 'verzamelgebouwen' zijn, die in hun functie worden aangetast door de virtualisering via de informatietechnologie. Virtualisering van de diensten die in dergelijke gebouwen wordt verleend, maakt het opslaan in monumentale panden in de binnensteden ten behoeve van grote stromen publieksbezoek overbodig (waarschijnlijk geldt dit nog het minst voor de kunst; het om een groot schilderij heen kunnen lopen blijft nu eenmaal een andere ervaring dan het plaatje op het standaard-scherm bekijken). De vraag is of een dergelijke tendens de komende jaren daadwerkelijk te bespeuren zal zijn en, zo ja, welke delen van de openbare ruimte ze zal beïnvloeden. De vraag is ook of dezelfde virtualisering zal leiden tot de heropleving van een ander fenomeen, dat juist kenmerkend was voor de voorindustriële binnensteden: het aan het huishouden en de woning gekoppelde kleinbedrijf, dat zich nu niet zal toeleggen op de ambachtelijke dienstverlening, maar op de dienstverlening in de informatiesector (Terreehorst 1997; Kloosterman 1997). Op deze wijze zou de door de modernisering totstandgebrachte functiescheiding tussen wonen en werken in de stad weleens op een verrassende wijze in haar tegendeel kunnen verkeren.

Welke conclusies kunnen nu worden getrokken over de schaal van de openbare ruimte en de relatie tot de stad? In de eerste plaats kan worden vastgesteld dat de openbare ruimte tot ver buiten de stad is uitgebreid, indien tenminste het begrip 'openbaar' in de meest letterlijke zin

wordt opgevat als 'toegankelijk voor iedereen'. Tegelijkertijd is, ten tweede, het samenvallen van 'openbare ruimte' met 'stedelijk' steeds minder vanzelfsprekend. Want al gaan stedelingen in suburbane gebieden wonen en al fietsen ze massaal door het Groene Hart, het is een stap te ver om deze plaatsen alleen om die reden 'stedelijk' te noemen. Ten derde verdwijnt door de schaalvergroting van de openbare ruimte de klassiek-stedelijke openbare ruimte 'op ooghoogte' niet, maar wordt ze er wél fundamenteel door beïnvloed, ook in de zichtbare stadslandschappen. Openbare ruimte is daarmee een begrip geworden waarin verschillende schaalniveaus met elkaar zijn verknoopt. Sommige daarvan zijn stedelijk, andere niet. Het begrip 'stedelijkheid' kan dus niet meer, zoals voorheen, meeliften op de rug van de openbare ruimte.

Onderzoek²

Het onderzoek naar de ruimtelijke speiding en de menging van stad en land is lange tijd enigszins gehandicapt geweest, doordat doorgaans de bestuurlijke grenzen als uitgangspunt voor gegevensverzameling zijn genomen, waarbij de gemeente of op zijn best de wijk als laagste geografische dataeenheid functioneerde. Dat leverde een erg onscherp ruimtelijk beeld op; economische of demografische ontwikkelingen langs vervoerscorridors konden bijvoorbeeld slecht zichtbaar worden gemaakt, omdat die slechts een klein deel van het gemeentelijke grondgebied beslaan. Daar is de laatste jaren verandering in gekomen, door het verschijnen van publicaties die ruimtelijke eenheden van niet-bestuurlijke aard als uitgangspunt hebben genomen (kwadranten van 0,5 bij 0,5 km, postcodegebieden enz.). Zo zijn er inmiddels ruimtelijk-economische kaarten van Nederland (Louter en De Ruyter 1995), demografisch-morfologische kaarten van de verstedelijking in de EG (Nurec 1994) en armoede- en sociale statuskaarten van Nederland (SCP/CBS 1997; Knol 1998).

Om dringende vragen over de stedelijke openbare ruimte te kunnen beantwoorden, moet het verband tussen dergelijke geografische gegevens en een sociaal-wetenschappelijke vraagstelling in de onderzoekspraktijk worden gelegd. Ondanks de zeer snelle opkomst van een postindustriële economie in de grootstedelijke gebieden, die in de hiervoor genoemde publicaties over ruimtelijke ontwikkelingen wordt bevestigd, lijkt bijvoorbeeld Sassens these van de sociale polarisatie (tussen hoogbetaalde en laagbetaalde arbeid) voor de Europese steden niet of niet zonder clausules op te gaan (Sassen 1991; Hamnett 1994). Maar wat is dan wel de ontwikkeling? Hoe ontwikkelen bijvoorbeeld de geërecteerde en de gemarginaliseerde stadslandschappen uit het hoofdstuk van Burgers, die zo bepalend zijn voor ons beeld van de Amerikaanse stad, zich in de Nederlandse steden? Betekent de economische schaalvergroting een versnelling van de monofunctionaliteit van de stedelijke gebieden, waarbij de binnensteden oorden van consumptie en vermaak worden, of is er nog ruimte voor de 'overlappingsen' en de 'zwakke grenzen' die de kern vormen van Boomkens' stedelijkheidsbegrip? Betekenen deze ontwikkelingen dat de steden steeds meer op elkaar gaan lijken, of bieden ze kansen voor nieuwe specialisaties, bijvoorbeeld tussen steden binnen de Randstad?

Vast staat in elk geval, dat onderzoek naar de consequenties van de schaalveranderingen in de openbare ruimte zowel vinden binnen de 'nieuwe' openbare ruimte buiten de stadskernen plaats zal moeten vinden als binnen de traditionele stedelijke openbare ruimte. Het laatste onderwerp komt in paragraaf 10.4 nog terug.

10.3 Stedelijke regimes en instituties

Enkele hoofdlijnen

Er is in Nederland een langdurige onderzoekstraditie naar instituties, maar zelden in samenhang met de openbare ruimte. Instituties worden doorgaans gezien als delen van voorzie-

ningensstelsels, en niet als fysieke eenheden in een bepaalde ruimte. Overheden, ziekenhuizen, universiteiten en bedrijven zijn echter óók fysiek aanwezig in gebouwen, die op bepaalde tijden gevuld zijn met werknemers en bezoekers. Zij beïnvloeden daarom niet alleen het gebruik van de openbare ruimte, maar maken tegelijkertijd deel uit van het gebied tussen openbaar en privé. Voor deze instituties is de openbare ruimte ook representatieve ruimte. Met hun gevels en gebouwen presenteren zij hun macht en status in de openbaarheid, al verloopt de institutionele presentatie ook steeds vaker via de media.

In diverse hoofdstukken van deze publicatie is aan het thema van de instituties aandacht besteed. Dat gebeurde op twee verschillende niveaus: dat van de invloed van de fysieke verdeling van instituties over de ruimte en dat van de ordening van instituties, ofwel het stedelijk regime.³ De bijdrage van Kreukels (hoofdstuk 9) stelt een onderzoeksprogramma voor op beide niveaus. Kreukels bepleit een planologie en een stedenbouwkundige discipline, die gevoelig zijn voor de organisatorische dynamiek en het institutionele karakter van de openbare ruimte. Die dynamiek leidt niet alleen tot de alom gesignaleerde schaalvergroting, maar ook tot een schaalverkleining (netwerken en functionele organisatievormen in een relatief klein territoriaal verband). Diezelfde functionele verbanden staan ook centraal in de vernieuwing van het burgerschapsbegrip die door Van der Wouden (hoofdstuk 7) wordt bepleit. Waar de territoriale bindingen van burgers gedifferentieerder worden en zich niet meer laten vangen binnen één politiek-bestuurlijke grens, zou een nieuwe institutionalisering van het burgerschap gezocht moeten worden in de institutionele banden uit het dagelijks leven van stedelingen, zoals de scholen, bibliotheken, bedrijven en vergelijkbare ontmoetingsplaatsen.

Ook de bijdrage van Konijnenbelt (hoofdstuk 6) laat de institutionele complexiteit van de openbare ruimte zien, maar dan vanuit de juridische invalshoek. Hij belicht niet alleen de vaak ingewikkelde verhouding tussen eigendom, zeggenschap en gebruiksmogelijkheden van openbare ruimten, maar laat ook zien dat die verhoudingen in de cyclus van bestemming, inrichting en beheer/gebruik van de openbare ruimte verschuiven.

In de wetenschappelijke en populaire discussiebijdragen over mobiliteit en globalisering lijkt het wel alsof alle steden onontkoombaar toegroeien naar één model, de centrumloze megastad die over een groot gebied is uitgespreid. In een dergelijke stad kent de openbare ruimte nauwelijks nog concentratiepunten van activiteiten, maar wordt zij geheel in beslag genomen door stromen van mensen en voertuigen. Los Angeles is het schrikbeeld voor menig stadsplanner, die zich tegelijkertijd door de krachten van de demografie en economie verslagen weet. Doet de organisatie van de ruimte door politieke en andere instellingen, het regime van de ruimtelijke orde, er nog toe? De bijdrage van Wagenaar (hoofdstuk 3) laat in elk geval zien dat verschillen in stedelijke regimes in het verleden grote gevolgen hebben gehad voor de vormgeving van de stedelijke openbare ruimte. Door de *laissez faire* regimes van de negentiende eeuw in Nederland en het Verenigd Koninkrijk is een monumentale vormgeving van de openbare ruimte als in Parijs of Brussel achterwege gebleven, en dat heeft tot ver in de twintigste eeuw gevolgen gehad. Niet alleen zien de steden er daardoor anders uit, ook is de suburbanisatie erdoor bevorderd. Het veranderde stedelijke regime in het Nederland van de jaren zeventig, dat voortkwam uit de verzorgingsstaat en zijn hoogtepunt had in de stadsvernieuwing, heeft daaraan overigens weinig kunnen veranderen. De mogelijkheden en beperkingen van een stedelijk regime ten opzichte van een geliberaliseerde woningmarkt en 'globaliserende' economische krachten zullen de komende tijd duidelijker worden. De 'macht' van de ruimtelijke ordening moet opnieuw worden verkend. Een recente studie van de WRR toont aan dat het debat hierover vooralsnog niet uitgewoed is (WRR 1998). Het belang van deze kwestie zal, gezien de voorgenomen grote investeringen in de infrastructuur en de stedelijke ontwikkelingsplannen, eerder toe- dan afnemen.

Onderzoek

Het institutionele aspect van de openbare ruimte in de bredere zin is in de wetenschappelijke wereld enigszins onderbelicht gebleven. Onderzoek naar de effecten van regimes leent zich bij uitstek voor een vergelijkende aanpak, ofwel vergelijkend in de tijd ofwel vergelijkend tussen verschillende stedelijke regimes in eenzelfde tijdperk. Bij de eerste benadering is het al vaker in deze publicatie aangehaalde *Het lege land* van Auke van der Woud (1987), waarin de ruimtelijke orde van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw wordt geanalyseerd, baanbrekend geweest. Het onlangs verschenen proefschrift van Len de Klerk, *Particuliere plannen* (1998), levert een mooi inzicht in de dynamiek van het Rotterdamse stedelijke regime en zijn invloed op de vormgeving van de stad. Internationale vergelijkingen tussen hedendaagse stedelijke regimes zijn bijvoorbeeld te vinden in een studie van Ton Kreukels, één van de auteurs in deze bundel (Kreukels en Pollé 1996). Een aardige impressie van de effecten van verschillende stedelijke regimes binnen één land levert de recente publicatie onder redactie van Meurs en Agricola over Brazilië (1998, m.n. 168-173). Zij laten zien dat de verschillende regimes in Sao Paulo, Rio de Janeiro, Curitiba en Brasilia tot volstrekt andere stedelijke openbare ruimten hebben geleid. In het boek van Michiel Wagenaar, *Stedenbouw en burgerlijke vrijheid* (1998) wordt een historische benadering met een internationaal-vergelijkende benadering gecombineerd. Zijn bijdrage in hoofdstuk 3 van de voorliggende publicatie bevat enkele resultaten uit die studie. Gezien de discussies over het belang van de 'ordering' in de ruimtelijke orde, kan het effect van regimes nauwelijks voldoende worden onderzocht. Met name vergelijkingen tussen de effecten van verschillende regimes (Angelsaksisch, Noord-Europees, Mediterraan, Aziatisch enz.) op de stedelijke openbare ruimte kunnen licht werpen op de vraag of er sprake is van convergentie tussen de stedelijke regimes of van blijvende verschillen.

Bij het onderzoek naar de rol van (categorieën van) individuele instituties ontbreekt vaak nog de simpele analyse van gegevens. Eén van de uitzonderingen hierop is het onderzoek van Van Duren naar de verandering in het winkelapparaat van de Amsterdamse binnenstad (Van Duren 1995). Dergelijk onderzoek zou in meer steden en meer categorieën van instituties plaats moeten vinden, zoals ook door Kreukels in deze publicatie wordt bepleit. Nog geringer is het inzicht in de bindingen van burgers aan stedelijke instituties, en vooral in de veranderingen daarin. In hoeverre zijn de bindingen van burgers aan woningbouwverenigingen, sportverenigingen, universiteiten, scholen, stadsdeelraden, gemeentebesturen en plaatselijke winkels aan veranderingen onderhevig, en wat betekent dat bijvoorbeeld voor het gebruik en beheer van de openbare ruimte? Wellicht kan een combinatie van tijdsbestedings-, verplaatsings- en participatieonderzoek hierin meer inzichten bieden.

10.4 Stadslandschappen, burgers en leefstijlen

Enkele hoofdlijnen

De burgers, bewoners en bezoekers beleven de stedelijke openbare ruimte op ooghoogte. Waar de instituties uit de vorige paragraaf de openbare ruimte beïnvloeden door hun representatie, beïnvloedt de burger haar door zijn gebruik. Twee bijdragen in deze publicatie beschouwen de openbare ruimte vanuit dit perspectief, waarbij ook de interactie tussen institutie en burger aan de orde komt. Hoofdstuk 8 van Jack Burgers bevat een analyse van zes verschillende stedelijke landschappen, terwijl hoofdstuk 7 van Van der Wouden over burgerschap eindigt in een typologie van vier toekomstperspectieven van het stadsburgerschap. Beide hoofdstukken geven uiting aan de veranderingen in het gebruik van de stedelijke openbare ruimten die zijn

ontstaan in de overgang van de industriële naar de postindustriële stad. Schematisch gesteld was het gebruik van de openbare ruimte in de industriële stad sterk gerelateerd aan de productiestructuur en de daaraan gekoppelde sociale gelaagdheid. Er waren arbeidersbuurten met de daarbijbehorende winkel- en organisatiestructuren, er waren ontmoetingspunten voor de middenklasse en de stedelijke elite, en er waren stedelijke openbare ruimten waar iedereen bij tijd en wijle vertoefde. In de postindustriële stad lijkt het gebruik van de openbare ruimte veeleer te worden bepaald door consumptiepatronen en leefstijl. Compleet nieuwe leefstijlen duiken op in de openbare ruimte, niet zelden gebaseerd op uitgaansgedrag of subculturele voorkeuren. Dat betekent niet dat met het verminderde belang van de productiestructuur voor de stad tevens de ongelijkheid weg is; ook bij leefstijlen is er sprake van grote verschillen in de mate van vrijheid om voor bepaalde leefstijlen te kiezen. Een jongere van intellectuele komaf uit Amsterdam-Zuid kan ervoor kiezen om zich in het uitgaansleven te bewegen als een getto-kid, voor een Marokkaanse jongen uit Amsterdam-Oost is een gedaanteverwisseling in de omgekeerde richting een stuk lastiger.

Het belang van de toegenomen mobiliteit van de burger voor de openbare ruimte in de postindustriële stad is moeilijk te overschatten. Mobiliteit verandert zo ongeveer alle denkbare aspecten van de openbare ruimte, van de schaalvergroting uit paragraaf 10.2 tot de verschijningsvorm van leefstijlen in de stad uit deze paragraaf. Hoe men het ook wendt of keert, een grotere mobiliteit heeft een verminderde binding aan een specifieke plaats tot gevolg. Dat geldt voor de bezoeker van de voetbalwedstrijd ver van de woonplek, het geldt voor de immigrant zonder emotionele binding aan de buurt waarin hij terechtkomt, en het geldt voor de burger die zijn dagelijkse activiteiten over een steeds grotere ruimte verspreid ziet. Verminderde binding aan een ruimte is soms een probleem, vooral als dit gepaard gaat met een verminderde verantwoordelijkheid voor die ruimte. Van der Wouden betoogt dan ook dat het nodig is om na te denken over nieuwe manieren om burgers en gebruikers van de stedelijke openbare ruimte aan die ruimte te binden, bijvoorbeeld via een institutionele vorm van burgerschap.

De openbare ruimte wordt getekend door het gebruik dat ervan wordt gemaakt. Dat heeft ook gevolgen voor het begrip 'stadslandschap', dat een centrale plaats inneemt in de discussie over openbare ruimte en stedelijkheid. In zijn analyse van zes postindustriële stadslandschappen in hoofdstuk 8 komt Burgers met zijn invulling van dat begrip dicht in de buurt van de 'stedelijke atmosferen', die bij Boomkens (hoofdstuk 4) centraal staan. Het gaat in beide gevallen om meer dan een verzameling gebouwen en straten: juist de verzameling leefstijlen of gebruiksvormen 'maakt' het stadslandschap of de atmosfeer. Waar het onmogelijk is om de 'stedelijkheid' van de openbare ruimte te vatten in een opsomming van stedelijke functies, moet het beschouwen van de stad als een verzameling van stedelijke atmosferen of stadslandschappen uitkomst bieden. Dat die atmosferen of stadslandschappen vaak niet in de ruimte gescheiden zijn maar elkaar deels overlappen, is een cruciaal kenmerk. Op die plaatsen van overlapping komen veranderingen in de stedelijkheid tot stand. Voor slimme bestuurders en stedenbouwers vormen zij de plaatsen vanwaar uit veranderingen in de openbare ruimte of het terugdringen van ongewenste ontwikkelingen met de grootste kans op succes kunnen worden aangevangen. Zo kon het revitaliseringsproject van de Amsterdamse Kop van de Zeedijk gebruikmaken van de ook in de buurt aanwezige uitgaansatmosfeer, waardoor de straat kon worden gevuld met hotels, restaurants en cafés. De drugsstraten in de Rotterdamse wijk Spangen ontberen die mogelijkheid.

Onderzoek

De relatie tussen leefstijlen en het gebruik van de stedelijke openbare ruimte in een post-industriële economie is in de resultaten van onderzoek omgeven met enkele fundamentele ambivalenties. Enerzijds lijken stedelijke leefstijlen, die voorheen vooral te vinden waren in de grootstedelijke gebieden, zich over geheel Nederland te verspreiden. De verschillen in cultuurconsumptie en vrijetijdsbesteding tussen bewoners van grote steden en andere Nederlanders zijn niet wereldschokkend (SCP 1996). Anderzijds lijken de grote steden zich (nog steeds, of wellicht in toenemende mate) te specialiseren in vormen van vrijetijdsgedrag en cultuurconsumptie die vaak een subcultureel karakter hebben of de vorm aannemen van grootschalige festivals (Burgers et al. 1992). Deze ambivalentie wordt weerspiegeld in de wijze van dataverzameling waarop beide thesen zijn gebaseerd. Gegevens die de eerste these ondersteunen, zijn doorgaans afkomstig uit representatieve surveys, die zijn verzameld in en ingedeeld naar de woonplaats van de respondent. Gegevens die de tweede these ondersteunen, nemen daarentegen niet de woonplaats, maar de plaats van consumptie als uitgangspunt. Het gaat daarbij vaak om case-achtige studies van een specifieke plek of voorziening.

Zoals eerder in deze publicatie is vastgesteld, is het ruimtelijk samenvallen van woonmilieu en vrijetijdconsumptie niet vanzelfsprekend meer. Fundamentele uitspraken over (veranderingen in) het gebruik van de stedelijke openbare ruimte kunnen daarom pas worden gedaan, indien er, met behoud van de representativiteit van de eerste benadering, een verband kan worden gelegd tussen de plaats van de cultuur- en uitgaansconsumptie en de woonplaats. Immers, om een beeld te krijgen van stedelijke specialisaties is het niet voldoende te weten of iemand uit Breukelen even vaak naar het restaurant gaat als iemand uit Utrecht, maar gaat het erom of die persoon dat restaurant bezoekt in Breukelen, in Utrecht, of wellicht in Amsterdam. Pas dan kan een verband worden gelegd met het gebruik van de openbare ruimte.⁴ Wellicht biedt een combinatie van verplaatsingsonderzoek en tijdsbestedingsonderzoek hier uitkomst. Vergelijking van de resultaten van dergelijk onderzoek met oudere onderzoeken, zoals dat naar de binnenstadsfunctie van Amsterdam van Heinemeijer uit de jaren zestig (Heinemeijer et al. 1968), zou weleens tot verrassende conclusies kunnen leiden. Maar ook simpel tellen kan hier al tot een aardige benadering leiden, zoals het vergelijken van het aantal consumpties in de steden met de rest van Nederland, bijvoorbeeld via bezoekersaantallen van culturele en vrijetijdsvoorzieningen. Onderzoek naar de relatie tussen woonplaats en vrijetijdconsumptie zou overigens aan actuele betekenis kunnen winnen, wanneer het ook gekoppeld zou kunnen worden aan gegevens over de locaties van geweldsmisdrijven en slachtofferschap. Het debat over het voorkómen van 'zinloos geweld' zou daarmee meer profiel kunnen krijgen.

Onderzoek naar de mogelijke ontwikkelingen in het stadsburgerschap, zoals opgeworpen in het hoofdstuk over 'de ruimte van de burger' (Van der Wouden, hoofdstuk 7), vereist een iets andere invalshoek. Daarbij gaat het niet zozeer om consumptiepatronen en leefstijl, als wel om de omvang en duurzaamheid van de ruimtelijke en institutionele bindingen van burgers. Metingen van aard en frequenties van contacten met (in andere gevallen deelnemerschap aan activiteiten of lidmaatschap van) verschillende soorten instituties, variërend van gemeentebestuur tot buurtwinkels, zouden hiervan een eerste indicatie kunnen geven. Dergelijk onderzoek zou daarmee tevens een deelaspect belichten van het actuele debat over sociale cohesie.

Zowel in het hoofdstuk van Burgers als dat van Van der Wouden nemen de etnische minderheden een belangrijke plaats in, en meer in het bijzonder de ruimtelijke segregatie van etnische minderheden. Naar dat onderwerp is de laatste jaren veel onderzoek verricht, onder

andere door het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Universiteit van Amsterdam (Tesser et al. 1995; Breebaart et al. 1996). Desalniettemin blijven er voldoende vragen over die van belang zijn voor de ontwikkeling van de stedelijke openbare ruimte. Zo zou het, na de statistische berekening van de ontmoetingskansen tussen en van etnische groepen en autochtonen (Tesser et al. 1995: 81-88), toch ook weleens nuttig zijn te weten hoe nu het daadwerkelijke ontmoetingspatroon verloopt. Daarnaast blijft onderzoek naar de leefstijlontwikkeling van tweedegeneratieallochtonen van belang, zowel als het gaat om integratie als om criminaliteitspatronen. Over deze leefstijlontwikkeling van allochtonen zal het door het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) en het SCP vernieuwde survey Sociale positie van allochtonen in de nabije toekomst meer informatie kunnen bieden.

10.5 Stedelijkheid: ruimtelijke kwaliteit als norm

Enkele hoofdlijnen

In de voorgaande paragrafen is het begrip 'stedelijkheid' vele malen aan de orde geweest, al dan niet in samenhang met 'stadslandschappen' en 'stedelijke atmosferen'. Bij de bespreking van de schaal van de openbare ruimte in paragraaf 10.2 werd alvast één ding duidelijk: stedelijkheid en openbare ruimte vallen steeds minder samen. Werd voorheen bij 'openbare ruimte' vrijwel automatisch gedacht aan de openbare ruimte binnen de stad, nu is de stedelijke bebouwing doorgedrongen tot ver buiten de stadsgrenzen en hebben de stadsbewoners in hun vrije tijd de groene open ruimte de facto tot openbare ruimte gemaakt. Die schaalverandering in de openbare ruimte maakt het probleem van de stedelijkheid des te scherper zichtbaar, want waar is een openbare ruimte nu stedelijk te noemen en waar niet?

In deze publicatie is stedelijkheid verbonden met termen als 'openheid', 'onvoorspelbaarheid' en 'zwakke grenzen' als kenmerk van stedelijke atmosferen (Boomkens), of begrippen als de 'veelzijdigheid' en 'multifunctionaliteit' van de openbare ruimte (Van der Wouden, hoofdstuk 1). Voor welke operationalisatie ook wordt gekozen, er valt niet aan te ontkomen dat het begrip 'stedelijkheid', net als overigens het begrip 'landelijkheid', uiteindelijk een normatief begrip is. Stedelijkheid en landelijkheid hebben te maken met de kwaliteiten die in een ruimte worden aangetroffen en gewaardeerd. Kwaliteiten die ook altijd iets te maken hebben met het gebruik van die ruimte, zeker als het gaat om een stedelijke ruimte. Waar de schilderkunst inzichten levert in de historische veranderingen in de waardering van landschappen, doen de architectuurgeschiedenis en de stedenbouw hetzelfde voor de stadslandschappen. De waardering voor (stads)landschappen is een waardering voor hun ruimtelijke kwaliteit.

Zoals echter uit enkele van de hoofdstukken uit deze publicatie blijkt, worden de begrippen 'stedelijkheid' en 'ruimtelijke kwaliteit' vaak gehanteerd, maar slechts zelden scherp omschreven of empirisch onderzocht. Dat probleem is met name sinds het verschijnen van de *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (VROM 1988) zichtbaar geworden, omdat in de periode daarna het verhogen van stedelijkheid en ruimtelijke kwaliteit veelvuldig als doelstelling terugkeert in de beleidsplannen van rijksoverheid en gemeenten. De analyse die door Reijndorp en Nio is gemaakt van een groot aantal stedelijke projecten, biedt wel enig inzicht in de thema's die door de betrokkenen van belang worden geacht bij het verhogen van de kwaliteit van de openbare ruimte. Enigszins parafraserend gaat het om thema's als het vinden van sterke beelddragende (dikwijls rivieroeveren of havens) voor de stad, eenheid en verbijzondering (verschillende maar overlappende sferen in de openbare ruimte), continuïteit in ruimte en tijd, de architectonische kwaliteit en samenhang, thematisering (het inspelen op verschillende wensen van gebruikers), en ten slotte multiculturaliteit (Reijndorp en Nio 1996: 159-161). Het aardige is nu dat dergelijke benaderingen van ruimtelijke kwaliteiten zich ook in de praktijk goed laten inpassen in overkoepelende begrippen als 'stedelijke atmosferen' en

'stadslandschappen'. Zo wordt bij het herontwerpen van de Haagse binnenstad sinds het eind van de jaren tachtig nu eens niet uitgegaan van buurten en deelgebieden met hun eenduidige ruimtelijke grenzen, maar van de verschillende, deels overlappende sferen in de binnenstad. Combinaties van sferen en ruimtelijke kwaliteiten leiden tot nieuwe ontwerpogaven in de openbare ruimte.

De kwesties van stedelijkheid, landelijkheid en de bijbehorende ruimtelijke kwaliteiten zijn aanwezig op elk denkbaar schaalniveau. Zij komen niet alleen aan de orde bij concrete projecten, maar ook in de ruimtelijke planning op het niveau van de Randstad of Nederland als geheel. Gezien bijvoorbeeld de druk op het groene binnengebied van de Randstad, de grote investeringen in de infrastructuur, of de voorgenomen stadsuitbreidingen en -vernieuwingen, zullen ze alleen maar aan actualiteit winnen. Waar in de dichtbevolkte industriële samenleving de functionele ruimtelijke planningsbegrippen overheersten, lijkt de postindustriële samenleving nu rijp voor een verdere uitwerking van de niet-functionalistische begrippen 'stedelijkheid', 'landelijkheid' en 'ruimtelijke kwaliteit'.

Onderzoek

Voor een empirische uitwerking van het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' kan men bijvoorbeeld terecht bij de *checklists* voor stedelijke projecten, die zijn uitgewerkt door adviserende instanties als de (toenmalige) Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO 1990, zie ook de bespreking in het hoofdstuk van Konijnenbelt) en de Rijksbouwmeester (bv. VROM 1998). Andere empirische uitwerkingen zijn vooral op de woonomgeving, en niet op de openbare ruimte gericht (Knol 1993). Daarnaast is als voorstudie voor het WRR-advies *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek* (WRR 1998) een analyse gemaakt van het gebruik van het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' in een viertal projecten: Ypenburg bij Den Haag, de Rotterdamse Kop van Zuid, De Ronde Venen en de corridor Utrecht-Arnhem/Nijmegen (Reijndorp et al. 1998).

Voor de stedelijke openbare ruimte is verder onderzoek rond de begrippen 'ruimtelijke kwaliteit' en 'stedelijkheid' gewenst. Daarbij zou niet zozeer gedacht moeten worden aan de analyse van plannen of projecten, maar eerder aan de waardering van specifieke openbare ruimten door burgers in het gebruik ervan. Het onderzoek in New York van Whyte (1988) kan daarbij als voorbeeld dienen. De opzet van zijn onderzoek is van een verbluffende eenvoud: observeren en tellen, aangevuld door een aantal interviews. Aanleiding voor het onderzoek was de vraag van de New York City planning commission waarom sommige parken en pleinen van de stad wel druk werden gebruikt, terwijl andere vrijwel leeg bleven. Basismateriaal van het onderzoek waren de films uit camera's die Whyte op verschillende plaatsen in en rond pleinen en parken had laten installeren, en interviews met pleinbezoekers over woon- en werkplek en de frequentie van het bezoek van de openbare ruimte. Whyte's onderzoek leidde tot een rijkdom aan conclusies, zoals de rol van de 'openheid' van pleinen en parken naar de straatzijde, de nabijheid van winkels en lunchrooms, de aanwezigheid en plaatsing van zitplekken, de aanwezigheid van water. De omvang van de open ruimte bleek daarentegen van weinig belang voor de frequentie en duur van het bezoek. In Nederland ontbreekt dergelijk onderzoek, dat bij uitstek geschikt is om de kwaliteit van de openbare ruimte te toetsen. En dat laatste is hard nodig, gezien het grote aantal binnenstadsprojecten, waarmee vaak forse investeringen zijn gemoeid.

De titel van het laatste hoofdstuk van het boek *City: rediscovering the center*, waarin Whyte verslag heeft gedaan van zijn onderzoek, luidt 'Return to the agora'. De pleinen en parken in de huidige stad mogen dan niet dezelfde zijn als die van het Athene uit het werk van Sennett, dat in het tweede hoofdstuk van deze publicatie aan de orde kwam, duidelijk is wel dat een openbare ruimte zonder goede agorale functie niet de naam 'stedelijk' verdient. Empirisch

onderzoek naar de kwaliteit van de stedelijke openbare ruimte kan een wezenlijke bijdrage leveren aan de verbetering van die agorale functie.

10.6 Tot slot: de openbare ruimte in debat

De ruimtelijke orde van Nederland staat in het middelpunt van de belangstelling, niet in de laatste plaats omdat ze in een ongekend tempo aan het veranderen is. Daar zijn niet alleen de in deze publicatie vaker besproken toegenomen mobiliteit en economische veranderingen debet aan, maar ook de grote hoeveelheid investeringsplannen, nieuwbouwprojecten en stedelijke herstructureringen. De effecten van deze projecten worden doorgaans gewogen in het licht van hun doelstellingen, zoals het verminderen van de reistijden, het toegankelijk maken van bedrijfsterreinen, het vernieuwen van het woningbestand, het verminderen van de milieubelasting, het efficiënter benutten van de ruimte. Toetsing van de integrale ruimtelijke effecten van dergelijke projecten vindt traditioneel plaats in het kader van de ruimtelijke ordening. Het planningssysteem van de ruimtelijke ordening staat op dit moment echter onder druk, zowel waar het gaat om de wijze van plannen zelf (WRR 1998) als om het handhaven van haar uitgangspunten, waaronder de idee van de compacte stad. De in het Regeerakkoord aangekondigde Vijfde nota over de ruimtelijke ordening zal een nieuw markeringspunt vormen in dit debat. Een scherper zicht op de veranderingen in de stedelijke openbare ruimte, zoals door de voorliggende publicatie wordt beoogd, is voor dit debat onmisbaar.

Nederland is van oudsher een land waarin steden een belangrijke plaats innemen in de ruimtelijke orde. Het laatste decennium is ook het besef van de kwetsbare plaats van de steden in de sociale orde gegroeid. De stedelijke samenleving is in sociaal en cultureel opzicht in hoog tempo veranderd, zo mag uit diverse bijdragen in deze publicatie blijken. De groei van de mobiliteit en de opkomst van een postindustriële stedelijke economie hebben geleid tot een geheel andere stedelijke samenleving dan die van de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog. Er is een sterke samenhang tussen de sociale en culturele veranderingen van de stad en haar ruimtelijke kwaliteiten, die tot uiting komen in de openbare ruimte. Sommige industriële stadslandschappen verdwenen, andere begonnen aan een tweede leven, zoals de oude havengebieden die in nieuwe woonwijken zijn veranderd. Migratie en veranderingen in het uitgaansgedrag zorgden daarnaast voor geheel nieuwe stadslandschappen.

De voorliggende publicatie wil bovenal op een oude waarheid wijzen, die ook voor het debat over de toekomst van de ruimtelijke inrichting van Nederland van belang is: dat de openbare ruimte ondanks de schaalvergroting door de bevolking nog altijd op ooghoogte wordt ervaren. Aangezien het debat over de ruimtelijke inrichting van Nederland onder professionele ontwerpers niet zelden wordt gevoerd aan de hand van vogelvluchtschetsen, die de suggestie wekken dat Nederland een naar believen in te vullen tabula rasa is, kan het geen kwaad die oude waarheid af en toe te benadrukken.

Noten

- ¹ Die stedensystemen worden doorgaans weergegeven in de onder geografen bekende kaarten vanuit satelliet-perspectief, waarbij naar believen banaanvormige of druiventrosachtige stedenbanden over Europa worden geprojecteerd (Kunzmann 1997).
- ² De suggesties voor onderzoek in deze en de volgende paragrafen zijn in hoofdzaak gebaseerd op de verschillende bijdragen uit deze publicatie. Daarnaast wordt in de besprekingen bij tijd en wijle verwezen naar reeds afgerond onderzoek op het desbetreffende terrein. Het mag duidelijk zijn dat die verwijzingen een illustratief karakter hebben, en op geen enkele wijze volledigheid pretenderen.
- ³ Onder regime wordt hier verstaan een institutionele ordening van een maatschappelijk terrein, die de verhouding tussen private, semi-private en publieke actoren voor langere tijd bepaalt. Regimes overleven vaak politieke conjunctuurwisselingen: het regime van de Nederlandse verzorgingsstaat overleefde wisselingen tussen centrum-linkse en conservatieve regeringen.
- ⁴ Zo is het jammer dat het onderzoek van de dienst Ruimtelijke ordening van de gemeente Amsterdam naar het gebruik van het grootstedelijk groen is beperkt tot een steekproef onder inwoners van Amsterdam zelf. Voor een beeld van het gebruik van buurtparken maakt dat weinig verschil, maar voor een beeld van het gebruik van een 'kosmopolitisch' park als het Vondelpark zou het interessant zijn te weten hoeveel niet-stadsbewoners dit park bezoeken. Zie Gadet en Wiggers (1997).

Literatuur

- Breebaart et al. (1996)
S. Breebaart, S. Musterd en W. Ostendorf. Etnische segregatie en beleid: een internationaal vergelijkend onderzoek. Amsterdam: AME, 1996.
- Burgers (1992)
J. Burgers (red.) De uitstad. Over stedelijk vermaak. Utrecht: Jan van Arkel, 1992.
- Van Duren (1995)
A.J. van Duren. De dynamiek van het constante. Utrecht: Jan van Arkel, 1995.
- Gadet en Wiggers (1997)
J. Gadet en R. Wiggers. Parken zijn geen abstracties. In: *Vrijtijdsstudies* 97/4 (18-30).
- Hamnett (1994)
C. Hamnett. Socio-economic change in London: professionalization not polarization. In: *Built environment* 20 (1994) 3 (192-203).
- Heinemeyer et al. (1968)
W.F. Heinemeyer, M.H.M. van Hulten en H.D. de Vries Reilingh. Het centrum van Amsterdam. Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1968.
- De Klerk (1998)
L. de Klerk. Particuliere plannen. Rotterdam: NAI, 1998.
- Kloosterman (1997)
R. Kloosterman. Face 2 Face. In: M. Hajer en F. Halsema (red.). *Land in zicht!* Amsterdam: Bert Bakker/WBS, 1997 (163-179).
- Knol (1993)
F. Knol. Ruimtelijke kwaliteit en bewoners Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (congrespaper).
- Knol (1998)
F. Knol. Van hoog naar laag, van laag naar hoog. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1998 (Cahier 152).
- Kreukels en Pollé (1996)
T. Kreukels en E.J. Pollé. Bonn, Parijs, Londen. Den Haag: VROM/RPD, 1996.
- Kunzmann (1997)
K.R. Kunzmann. De toekomst van de stedelijke regio in Europa. In: K. Bosma en H. Hellinga (red.). *De regie van de stad I*. Rotterdam: NAI en EFL, 1997 (16-29).
- Louter en De Ruyter (1995)
P.J. Louter en P.A. de Ruyter. Ruimtelijk-economische ontwikkelingspatronen in Nederland. Den Haag: ministerie van Economische Zaken, 1995.
- Meurs en Agricola (1998)
P. Meurs en E. Agricola (red.). *Brazilië, laboratorium van architectuur en stedenbouw*. Rotterdam: NAI, 1998.
- Mitchell (1995)
W.J. Mitchell. *City of bits*. Cambridge (Mass.)/London: MIT Press, 1995.
- Nurec (1994)
Network on urban research in the European union, atlas of agglomerations in the European union. Duisburg: Nurec, 1994.
- RARO (1990)
Naar ruimtelijke kwaliteit. Den Haag: Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening, 1990.
- Reijndorp en Nio (1996)
A. Reijndorp en I. Nio. *Het stedelijk theater*. Bussum: Thoth, 1996.
- Reijndorp et al. (1998)
A. Reijndorp, B. Truijens, I. Nio, H. Visser en V. Kompier. De kern van het ruimtelijk beleid. Een onderzoek naar het begrip ruimtelijke kwaliteit. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Den Haag: Sdu, 1998 (Werkdocument 99).
- Sassen (1991)
S. Sassen. *The global city*. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1991.
- SCP (1996)
Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996.
- SCP/CBS (1997)
Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Bureau voor de Statistiek. *Armoedemonitor 1997*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997.
- Terreehorst (1997)
P. Terreehorst. *Langzame stad, snelle mensen*. Amsterdam: Van Gennep, 1997.
- Tesser et al. (1995)
P.T.M. Tesser, C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer en H.C. van der Wouden. *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1995.
- VROM (1988)
Vierde nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Den Haag: ministerie van VROM, 1988.

VROM (1998)

Beoordeling stedenbouwkundige kwaliteit Nieuwe sleutelprojecten. Den Haag: ministerie van VROM, 1998
(onderzoeksrapport)

Wagenaar (1998)

M. Wagenaar. Stedenbouw en burgerlijke vrijheid. Bussum: Thoth, 1998.

Whyte (1988)

W. Whyte. City: rediscovering the center. New York: Anchor Books, 1988.

Van der Woud (1987)

A. van der Woud. Het lege land. De ruimtelijke ordening van Nederland 1798-1848. Amsterdam: Meulenhoff, 1987.

WRR (1998)

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek. Den Haag: Sdu (Rapporten aan de regering 53).

Summary

1 Introduction

This publication contains a collection of essays on public space (i.e. that part of the urban area that is accessible to the public) written by representatives of a large number of academic disciplines. The many different perspectives presented make it virtually impossible to summarise the contributions. We have therefore opted to discuss a number of topics that are examined in some detail in this publication. They are the scale of public space (section 2); urban regimes and institutions (section 3); urban landscapes, lifestyles and the public (section 4); and urbanism and spatial quality (section 5). We finish with a few closing remarks (section 6).

2 The scale of public space

The issue of the scale of public space is discussed in virtually all the essays. The authors are not only concerned with the implications of upscaling, although this is the most prominent theme. It would seem that the issue of public space has gradually come to play a role at almost every imaginable level: from the individual street to the metropolis, from square to urban system. Public space comes in all shapes and sizes - Rem Koolhaas identifies sizes S, M, L and XL (in his 1995 'mega-book'). In this publication, 'XL' - representing the metropolis, the 'global' and 'generic' cities and international urban systems - has been somewhat overlooked. This might be because in the Netherlands the debate on the Randstad conurbation is still grappling with a more fundamental question: is the Randstad a metropolis, or is it more of a collection of cities in the European 'subtop'?

Within the Randstad and, more generally, urban areas throughout the Netherlands, it is becoming increasingly difficult to view developments in urban public space in isolation from those in the wider environment, as is clear from several of the contributions in this publication. This manifests itself in several ways. Urban building and the rural environment are becoming increasingly physically interwoven, so that town and country now often seamlessly flow into one another. Wagenaar's historical study in chapter 3 shows the beginnings of this trend in the relationship between town and suburb. The pre-war modernist movements such as the CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne; see Boomkens, chapter 4) saw this interweaving in a positive light, as a task for urban planners. This issue is currently playing a role on an even greater scale in the debate on the Randstad and its 'Green Heart' (Hemel and Van Uum, chapter 5). The last two authors show that the 'open space' between urban areas is increasingly becoming 'public space', space that is in fact accessible to all, particularly urbanites. One can guess at the implications this trend will have for the 'rurality' of the countryside: it is likely to come off badly. But is the expansion of public space actually good for urban areas? After all, if public space extends far beyond the city, and city-dwellers use that space, we must ask ourselves to what extent we can legitimately refer to it as *urban* public space.

Different views on the nature of the trend towards increasingly interwoven town and countryside to a large extent determine the positions in the debate on urbanism. Is the spread of urbanisation over large areas robbing public spaces in urban centres of their unique

character, or will new forms of urbanism develop in urban centres? Opinions range from those who feel that the Netherlands does not have room for a major city environment, to those who believe that everything is potentially urban, and that the concept of the city could therefore become less sharply defined (these are the positions of De Boer and Koolhaas respectively; see Boomkens, chapter 4).

Behind this increasing physical interweaving of town and countryside, a number of developments can be discerned that are in fact visible in the 'classical' open spaces in the city, at the street and urban landscape level. Those developments are connected with the spectacular expansion in the active radius of the actors who populate urban public spaces: the general public, institutions and companies. An increase in physical mobility and the growth of information technology have extended this radius far beyond urban public spaces, and traces of this development can be seen in the urban landscape, as city centres specialise in office space and services (Van der Wouden, chapter 2), and in entertainment (Burgers, chapter 8). Selective migration to and from the city has produced ethnically-defined urban landscapes and cultures of poverty (Burgers, chapter 8). These are examined in more detail in section 4. For now, we would simply observe that the trend towards a higher scale in urban public spaces has not left the traditional 'eye-level' urban public spaces unscathed.

The impact that the virtualisation of the economy is having on public institutions and buildings in the classic urban public space is important for the future (Van der Wouden, chapter 2). The appearance of a large proportion of public spaces in old city centres is defined by protected historic buildings which represent 'concentrations' of social goods or values, as it were. Universities are a physical concentration of knowledge; museums and galleries are a concentration of art; government ministries, town halls and courthouses are concentrations of power; stock exchanges are concentrations of money. In his book *City of Bits* (1995) William Mitchell shows that it is mainly these 'collective buildings' whose functions are being eroded by the virtualisation taking place as a result of information technology. The virtualisation of the services offered in those buildings makes storage in historic town-centre buildings to allow access for large streams of visitors unnecessary (this probably applies least to art, since seeing a painting 'in the flesh' remains an entirely different experience from viewing it on a computer monitor). The question is whether we really will feel the effects of such a trend over the next few years and, if so, what parts of the public space it will affect. We must also consider whether that same virtualisation is likely to lead to the revival of another phenomenon that was once in fact characteristic of pre-industrial town centres: small-scale enterprises based in the home, which will now focus not on traditional services, but on information services. In this way, the division of living and working functions in the city could be reversed in a quite surprising way.

So what conclusions can we draw about the scale of public space in relation to the city? Firstly, we can say that public space now extends far beyond the city, at least if we define the term 'public' in its most literal sense, as meaning 'accessible to all'. Secondly, however, 'public space' does not always automatically have to be associated with 'urban'. Even though city-dwellers are moving *en masse* to the suburbs, and take to their bikes in even greater numbers to enjoy the Green Heart of the Randstad conurbation, it would be going too far to call all these places 'urban' simply for this reason. Thirdly, the upscaling of public space is not causing the disappearance of the classic 'eye-level' urban public space, but it is changing it fundamentally, and this is having a visible impact on the urban landscape. 'Public space' has become a concept that links various scales. Some are urban, others are not, so that 'urban' is no longer synonymous with 'public space'.

3 Urban regimes and institutions

The Netherlands has a long tradition of research into institutions, but rarely in conjunction with public space. Institutions are generally regarded as parts of a system of services and amenities, rather than as physical units in a particular space. However, public authorities, hospitals, universities and companies are physically present in buildings which at certain times are filled with employees and visitors. They therefore not only influence the use of public space, they also straddle the public and the private. For these institutions, public space is also space in which to profile themselves. The premises they are housed in are an expression of their public power and status, even though they are turning more and more to the media to present themselves.

Institutions are considered in several chapters of this publication, on two different levels: the impact of the physical distribution of institutions throughout the public space and their ordering, or the urban regime.¹ Kreukels' contribution (chapter 9) proposes a research programme on both levels. He calls for a planning discipline that is sensitive to the organisational dynamism and institutional character of public space. This dynamism is leading not only to the universally acknowledged trend towards upscaling, but also to a certain degree of downscaling: networks and functional organisational forms in a relatively small territorial context. These same functional links are the key to the reform of the concept of citizenship for which Van der Wouden calls (chapter 7). Where the territorial links between citizens become more differentiated, so that they can no longer be confined within a single political and administrative boundary, a new institutionalisation of citizenship must be sought in the institutional links that exist in the daily lives of city-dwellers: schools, libraries, companies and other such meeting places. Konijnenbelt's contribution (chapter 6) also shows the institutional complexity of public space, but this time from the legal point of view. He not only examines the often complex relationship between the ownership, power over and use of public space, but also shows that these relationships shift within the cycle of zoning, development and management/use of public space.

The academic and popular debates on mobility and globalisation suggest that all cities are inexorably growing towards one model - the centreless mega-city spread over a large area. In such a city, public space includes few centres where activity is concentrated. It is instead entirely monopolised by streams of people and traffic. Los Angeles is the urban planner's nightmare, torn between the forces of demography and economics. Is the organisation of space for political and other institutions, the regime of spatial order, still relevant in such a situation? Wagenaar's essay (chapter 3) at any rate shows that in the past differences in urban regimes have had a major impact on the design of urban public spaces. The *'laissez-faire'* regimes of the nineteenth-century Netherlands and Britain have prevented these countries from developing the monumental design of public space we see in Paris or Brussels, and the impact of this has been felt far into the twentieth century. Cities not only look different as a result, the absence of monumental design has also fostered suburbanisation. The seventies urban regime in the Netherlands, which was inspired by the welfare state, and reached a high point with urban renewal, did little to change this. The opportunities and limitations of an urban regime facing the challenge of a liberalised housing market and 'globalising' economic forces will become clearer over the next few years. The 'power' of land-use planning will have to be re-explored. A recent study by the Advisory Council on Government Policy (WRR) has shown that there is still a great deal of life in this debate (WRR 1998; see the literature references of chapter 10). Given the planned major investments in the infrastructure and urban development plans, this issue is only likely to gain in importance.

4 Urban landscapes, citizens and lifestyles

The general public - residents and visitors - experience urban public spaces at eye-level. Whereas the institutions discussed in the previous section influence the public space by what they represent, the general public influence it by how they use it. Two contributions in this publication look at public space from this perspective, and also consider the interaction between institutions and the public. The essay by Jack Burgers (chapter 8) analyses six different urban landscapes, while Van der Wouden's essay on citizenship (chapter 7) ends with four typologies of future urban citizenship. Both chapters reflect changes in the use of urban public space that occurred during the transition from industrial to post-industrial cities. In schematic terms, the use of public space in the industrial city was strongly related to the production structure and the class system associated with it. There were working-class districts with their own retail and organisational structures, there were meeting places for the middle classes and the urban elite, and there were urban public spaces that everyone used from time to time. In the post-industrial city, the use of public space appears to be defined more by consumption patterns and lifestyle. Completely new lifestyles have emerged in the public space, often based on nightlife trends or subcultural preferences. This does not mean that the reduced importance of the production structure has removed all inequality from the city. In terms of lifestyle, too, there are major differences in people's freedom to choose. A youngster from Amsterdam-South with academic parents can choose to act like a kid from the ghetto when it comes to his choice of nightlife, but a Moroccan boy from Amsterdam-East will find it more difficult to adopt a middle-class boy's lifestyle.

It is difficult to exaggerate the impact of people's increased mobility on the public space in the post-industrial city. Mobility has altered virtually every aspect of public space, from the upscaling discussed in section 2 of this chapter, to the different types of lifestyle being considered in this section. However we look at it, greater mobility weakens people's ties with a specific place. This applies to football fans attending a match far from home, to immigrants with no emotional ties to the neighbourhood they live in, and to people who find their daily activities spread over a greater and greater geographical area. Weakened ties to particular spaces can be a problem, especially when they are coupled with a reduced sense of responsibility for those spaces. Van der Wouden (chapter 7) therefore maintains that we must consider new ways of creating ties between residents and users of urban public space, perhaps through an institutional form of citizenship.

The appearance of public space is defined by how we use it. This also has implications for the term 'urban landscape', which plays a key role in the debate on public space and urbanism. In his analysis of six post-industrial urban landscapes Burgers (chapter 8) defines the term as something akin to the 'urban atmospheres' which are central to Boomkens' contribution (chapter 4). In both cases, we are talking about more than just a collection of buildings and streets. It is collections of lifestyles or uses that define an urban landscape or atmosphere. Regarding the city in this way should help solve the difficulty of defining the 'urbanism' of public space as the sum of urban functions. A crucial feature of these atmospheres or urban landscapes is that they are often not spatially divided, but in fact partly overlap. The points where they overlap are breeding grounds for changes in urbanism. Clever administrators and planners regard them as spots where attempts at changing the public space or curbing unwanted developments are most likely to meet with success. For instance, the revitalisation project in Amsterdam's red light district exploited the area's lively nightlife and filled the street with hotels, restaurants and bars. This was not an option open to those attempting to revitalise Rotterdam's drug-plagued Spangen district, however.

5 Urbanism: spatial quality as norm

The term 'urbanism' has appeared several times in the preceding sections, sometimes in connection with 'urban landscapes' and 'urban atmospheres'. The discussion of the scale of public space in section 2 made one thing clear: urbanism and public space are becoming less and less synonymous. In the past the term 'public space' would almost automatically conjure up associations with cities, but urban building has now extended far beyond city boundaries and leisure-seeking city-dwellers have in fact claimed green open spaces as public space. This change in scale has thrown the problem of urbanism into sharper relief - for what can we now legitimately refer to as urban in terms of public space?

In this publication, urbanism is associated with terms like 'openness', 'unpredictability' and 'undefined borders' as characteristic of urban atmospheres (Boomkens, chapter 4), or concepts like the 'versatility' and 'multifunctionality' of public spaces (Van der Wouden, chapter 1). Whichever we choose, we cannot avoid the fact that the term 'urbanism', like the term 'ruralism', is essentially a normative concept. Urbanism and ruralism denote the qualities we identify and value in a space. Qualities that also have a connection with how that space is used, particularly when it comes to urban space. While paintings show us how our perceptions of rural landscapes have changed, architecture and urban planning do the same for urban landscapes. Our appreciation of landscapes - whether rural or urban - is an appreciation of their spatial quality.

However, as a number of the essays in this publication show, although the terms 'urbanism' and 'spatial quality' are often used, they are rarely sharply defined or empirically investigated. This problem has become particularly visible since the government published its fourth policy document on land-use planning in 1988, as many central and local government policy plans now include enhancing urbanism and spatial quality as their objective. Reijndorp and Nio's analysis of a large number of urban projects gives us some insight into the issues that stakeholders regard as crucial to the improvement of the quality of public space. They can be roughly summarised as: finding a strong visual focus (often riverbanks or port areas) for the city; unity and differentiation (different but overlapping spheres in the public space); spatial and temporal continuity; architectural quality and cohesion; themes (catering for the users' different demands); and, finally, multiculturalism (Reijndorp and Nio 1996: 159-161; see the literature references of chapter 10). Fortunately, it is now possible to fit these different approaches to spatial qualities into overall concepts such as 'urban atmospheres' and 'urban landscapes'. The redevelopment work that has been going on in The Hague city centre since the late eighties, for instance, is not based on neighbourhoods and zones with clear geographical boundaries, but on the different, sometimes overlapping, spheres in the city centre. Combinations of spheres and urban qualities produce new design challenges in the public space.

The issues of 'urbanism', 'ruralism' and spatial quality exist on every conceivable scale. They not only arise in specific projects, but also in land-use planning at the Randstad or even national level. Given, for instance, the pressure on the Green Heart of the Randstad conurbation, the major investments in the infrastructure and the planned city expansion and renewal projects, they are set to become even more topical. Whereas, in the densely-populated industrial society, functional land-use planning concepts predominated, the post-industrial society would seem to be ripe for further exploration and practical implementation of non-functional concepts such as 'urbanism', 'ruralism' and 'spatial quality'.

6 The continuing debate on public space

The urban fabric of the Netherlands is the focus of a great deal of interest, not least because it is changing at a hitherto unknown rate. This is due not only to the increased mobility and economic changes that come under frequent discussion in this publication, but also to the huge number of planned investments, building projects and urban restructuring plans. The impact of such projects is generally assessed in the light of their objectives, such as reduced travelling times, accessibility for commercial sites, revitalisation of the housing stock, reduction in pollution, or more efficient use of space. The integrated spatial effects of such projects are traditionally assessed in the context of land-use planning. However, the land-use planning system is currently under pressure in terms of both planning methods (WRR 1998; see the literature references of chapter 10) and basic principles, including the idea of the compact city. The fifth policy document on land-use planning announced in the latest government coalition agreement will provide a new focus for the debate. A more sharply defined view of the changes in urban public spaces, such as this publication aims to provide, is essential to this process.

The Netherlands has traditionally been a country where cities occupy an important place in the spatial order. Over the past decade, there has also been a growing awareness of cities' vulnerable place in the social order. Urban society is changing rapidly, in both a social and cultural sense, as several of the essays in this publication show. The growth in mobility and the advent of a post-industrial urban economy have produced an entirely different urban society to that which existed two decades after the Second World War. There are strong links between the social and cultural changes in the cities and their spatial qualities, which are reflected in the public space. Some industrial urban landscapes have disappeared, while others have embarked on a new life, such as the old docks that are now residential areas. Migration and changes in people's leisure habits have also helped change urban landscapes.

This publication intends above all to point out an old truth that is important to the debate on the future spatial development of the Netherlands: that, despite the upscaling, the general public still experience public spaces at eye-level. Since the debate among professional designers is often based on the bird's-eye view, suggesting that the Netherlands is a blank sheet waiting to be filled in, it can do no harm to draw attention to this fact every now and again.

Note

¹ 'Regime' is taken to mean the institutional ordering of a social field, the relationship between private, semi-private and public actors over a long period. Regimes often survive changes in the prevailing political climate. For instance, the regime of the Dutch welfare state has survived successive changes between centre-left and conservative governments.

Auteurs

Dr. R.W. Boomkens is cultuurfilosoof. Hij is als lector grootstedelijke vraagstukken verbonden aan de Haagse Hogeschool en als bijzonder hoogleraar popmuziek aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn meest recente publicaties zijn *De Angstmachine. Over geweld in film, literatuur en popmuziek* (1996), *Stad zonder horizon. Stadspolitiek en stedelijke ontwikkeling in Nederland* (1997, als co-auteur) en *Een Drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid* (1998, proefschrift).

Dr. J.P.L. Burgers is socioloog en als universitair hoofddocent verbonden aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij publiceerde over uiteenlopende onderwerpen op het terrein van de stadsstudies: sociale polarisatie, lokale gevolgen van economische herstructurering, stedelijk vermaak en illegale vreemdelingen.

Dr. J.J.M. Hemel is senior beleidsmedewerker bij de Directie Ruimtelijk Onderzoek en Planvorming van de Rijksplanologische Dienst. Hij promoveerde op *Het landschap van de IJsselmeerpolders. Planning, inrichting en vormgeving* (1994). Zijn meest recente publicaties zijn "Nieuwe opgave: open ruimte openen" in: *Stedebouw en ruimtelijke ordening* (1997); "Het groene hart: geschiedenis van een planologisch concept" in: *Spiegel Historiae* (1997); "Nederland vol en vies? Of Nederland mooi en schoon?" in: *Ruimtelijke verkenningen* (1997).

Prof. mr. W. Konijnenbelt is lid van de Raad van State en persoonlijk hoogleraar Frans bestuursrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert voornamelijk op het gebied van het algemene bestuursrecht, het gemeenterecht, de publieke rechtsvergelijking en de wetgevingsleer. Hij is (met Ron M. van Male) bewerker van Van Wijks *Hoofdstukken van administratief recht*.

Prof. dr. A.M.J. Kreukels is hoogleraar planologie aan de Universiteit Utrecht. Zijn meest recente publicaties zijn: *North Sea Ports, Changing Tides* (met E. Wever, red., in druk); *Een Perspectief voor de Stad* (Vierde Van Eesterenlezing, 1997); *Bonn, Parijs, Londen. Een internationale verkenning met het oog op het verstedelijkingsbeleid in Nederland* (met E.J. Pollé, 1997).

Drs. E.C. van Uum is senior beleidsmedewerker bij de directie Ruimtelijk Onderzoek en Planontwikkeling van de Rijksplanologische Dienst. In die functie is hij auteur van de discussienota *Nederland 2030* en van de zogenoemde *Houtskoolschets*. Recente publicaties: "Spatial Planning Scenarios for the Netherlands" in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*; "Nederland à la Carte" en "Frisse plannen, bruisende ontwerpen" beide in: *Stedebouw en ruimtelijke ordening*.

Dr. M.F. Wagenaar is als universitair docent verbonden aan het Instituut voor Sociale Geografie en aan de onderzoeksschool AME. Hij publiceert regelmatig over stad en stedebouw in internationaal en historisch perspectief. Onlangs verscheen van zijn hand *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (1998).

Dr. H.C. van der Wouden is coördinator van de onderzoeksprogramma's 'Stedelijke problemen en decentraliteit' en 'Openbaar bestuur' bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Recente publicaties: *De bekleemde stad. Grootstedelijke problemen in demografisch en sociaal-economisch perspectief* (1996); *Stad zonder horizon. Stadspolitiek en stedelijke ontwikkeling in Nederland* (1997, als co-auteur).

Illustratieverantwoording

Pagina:

- 19 Richard Sennett, *Flesh and Stone*, Londen en Boston 1994, Faber and Faber, pagina 53 (Nederlandse bewerking: Ries van der Wouden).
- 40 *boven*: H. Coubier, *Europäische Stadt-Plätze*, Köln 1985, DuMont, pagina 210 (boven).
- 40 *onder*: ibidem, pagina 199.
- 42 Uitsnede uit *Amstelredamum emporium Hollandiae primaria totius celeberrimum* van Balthasar Floris van Berckenrode uit 1625, Geografisch Instituut Universiteit van Amsterdam (facsimile).
- 45 Marville, 1867. Foto uit collectie Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, Parijs.
- 46 Gustave Caillebotte, Parijs: straat in de regen, 1877. Art Institute Chicago.
- 48 Samuel Sarphati, Plan tot verfraaijing en bebouwing van den Omtrek van het Paleis voor Volksvlijt, de Amsteloevers enz. te Amsterdam. Amsterdam 1862. Facsimile uit: W. Heinemeijer et al. *Amsterdam in kaarten*, Ede, Zomer en Keuning, 1987, pagina 142-143 (oorspr. kaart: Kon. Oudheidkundig Genootschap Amsterdam).
- 50 Joh. Braakensiek, Amsterdam in 1882. Facsimile uit: W. Heinemeijer et al. *Amsterdam in kaarten*, Ede, Zomer en Keuning 1987, pagina 146-147 (oorspr. kaart: Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam).
- 53 Leo Gestel, terras Café De Kroon, Rembrandtsplein Amsterdam, 1906. Gemeentearchief Amsterdam (collectie Dreesman).
- 54 Henrik Pieter Berlage, *Complete Works*, (Sergio Pollano, samensteller), New York: Rizzoli 1987, pagina 171 (boven).
- 83 Rijksplanologische Dienst, Den Haag.
- 84 KLM Holland Herald, © Archer Art Amsterdam.
- 110 Prof. dr. H. Brugmans en A.W. Weissman, *Het stadhuis van Amsterdam*, Amsterdam: Elsevier 1914 (kaartbijlage).
- 111 ibidem.
- 112 Foto: Ries van der Wouden.
- 113 *boven*: idem.
- 113 *onder*: 1995 © De digitale stad, Amsterdam.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot het SCP wenden.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkbericht

Het Werkbericht geeft een kort overzicht van de werkzaamheden en de recente publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het verschijnt enkele malen per jaar en is gratis verkrijgbaar. Abonnementen op het Werkbericht kunnen schriftelijk worden aangevraagd.

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (1998-1999) is gratis verkrijgbaar en kan schriftelijk worden aangevraagd.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is gratis verkrijgbaar en kan schriftelijk worden aangevraagd bij het SCP, Postbus 16164, 2500 BD Den Haag. Zie ook: <http://www.scp.nl>

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1994. ISBN 90-5250-617-5 (f 85,00)

Sociaal en Cultureel Rapport 1996. ISBN 90-5250-920-4 (f 85,00)

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (f 90,50)

Sociale en Culturele Studies

- 23 Leesgewoonten. (1996) ISBN 90-5250-915-8 (f 60,00)
- 24 Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland. (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (f 51,00)
- 25 Trends in onderwijsdeelname. (1998) ISBN 90-5749-110-9 (f 51,00)
- 26 Tussen bed en budget. (1998) ISBN 90-5749-119-2 (f 62,00)
- 27 De stad op straat. (1999) ISBN 90-5749-120-6 (f 51,00)

Cahiers

- 134 Het ziekenfonds, waar ligt de grens? (1997) ISBN 90-5250-924-7 (f 36,00)
 - 135 Rapportage ouderen 1996. (1997) ISBN 90-5250-925-5 (f 41,50)
 - 136 Het gedeelde erfgoed. Het culturele draagvlak deel 3. (1997)
ISBN 90-5250-926-3 (f 36,00)
 - 137 Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu (1997)
ISBN 90-5250-927-1 (f 36,00)
 - 138 De ontwikkeling van een lokaal beleid voor ouderen en gehandicapten (1997) (voorheen
Rapportage welzijnswerk: dl. 6) ISBN 90-5250-928-X (f 36,00)
 - 139 Sociale en Culturele Verkenningen 1997. ISBN-90-5749-103-6 (f 36,00)
 - 140 Armoedemonitor 1997. ISBN 90-5749-104-4 (f 36,00)
 - 141 Sociale atlas van de vrouw, deel 4 Veranderingen in de primaire leef sfeer (1997)
ISBN 90-5749-105-2 (f 52,00)
 - 142 Rapportage minderheden 1997. ISBN 90-5749-102-8 (f 41,50)
 - 143 Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving.
(1997) ISBN 90-5749-106-0 (f 41,50)
-

-
- 144 Maatschappelijke en individuele determinanten van autogebruik: toepassing van het model 'Determinanten van milieurelevant consumentengedrag'. (1997)
ISBN 90-5749-107-9 (f 36,00)
- 145 Vraagverkenning wonen en zorg voor ouderen. (1997)
ISBN 90-5749-108-7 (f 36,00)
- 146 Sociale vernieuwing: van plan naar praktijk. (1998)
ISBN 90-5749-109-5 (f 36,00)
- 147 Rapportage gehandicapten 1997 (1998) ISBN 90-5749-111-7 (f 47,00)
- 148 Rapportage jeugd 1997 (1998) ISBN 90-5749-112-5 (f 36,00)
- 149 Sociale en Culturele Verkenningen 1998. ISBN 90-5749-113-3 (f 36,00)
- 150 Een bestaan zonder baan. ISBN 90-5749-115-X (f 36,00)
- 151 Armoedemonitor 1998. ISBN 90-5749-116-8 (f 41,50)
- 152 Van hoog naar laag; van laag naar hoog (1998). ISBN 90-5749-117-6 (f 36,00)
- 153 Rapportage minderheden 1998 (1998). ISBN 90-5749-118-4 (f 52,00)
-